

Мингиткау Элбурс

- ОТАРЛАНЫ КЕРИМ ТУТЪАНЛЫ – 110 ЖЫЛ.
- ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. «Сыйрат кёйюр» роман.
- ДАВИД КУГУЛЬТИНОВ ТУТЪАНЛЫ – 100 жыл.
- Тюрк дунясы. Хапарла бла назмула.
- Орус классикадан.

2. 2022

НАРТ СЌЗТЕ

* * *

Къою кёпню – тою кёп.

* * *

Къоюндан боюннга да минер,
Боюндан къоюннга да энер.

* * *

Къоян жанын къачып сакълар.

* * *

Жолда къоян жапхакъ ючюн
Ёгюз артыкъ салмаз кючюн.

* * *

Къыралны жаудан сакъла,
Жанынгы жолдан сакъла.

* * *

Къулакъдан кёбюрек
Эшитеди жүрек.

* * *

Къул бий болса эди,
Анасын къарауаш этер эди.

* * *

Къулгъа оноу этдирме сен,
Бурунун кёкге жетдирмесин...

* * *

Къуллугъу къалайды деп сормай,
Къылыгъы къалайды дегенни сор.

* * *

Къумда ёсген къума болур,
Тауда ёсген тума болур.

* * *

Гумулжук арый да билмез,
Ишинден жарый да билмез.

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (222) март – апрель 2022 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2022

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

Отарланы Керим малкъар халкъны бек улуу поэтлеринден бириди. Ол алай кѣп да жашамагъанды: 1912 жылда туууп, 1974 жылда ѳлгенди. Болсада кесини жашау жолун ахыры болмазлыкъ ѳмюрге айландыргъанды.

Поэзия ѳлжумсюздю, ол тѳлюден тѳлюлеге, ѳмюрлеге ѳте барады деген керти эсе, Керим да алайды: бюгюнлюкде аны аты, жашау жолу да улуу поэзия бла бирикгендиле. Малкъар халкъны сѳз искусствода жетишимлери сагъынылгъанда, бек алгъа Къулийланы Къайсын бла Отарланы Керимни атлары эсибизге тюшедиле. Халкъына, миллетине

къуллукъ эталгъан хар инсанны да умуту олду.

Отарланы Керим бизни ана литературабызда кѣп тюрлю жанрланы аякъландыргъанды.

Балладаны, кюлкюню, чам назмуланы да керти устасы эди ол. Алай аны публицистика чыгъармалары бла суймеклик лирикасы кеслерини битеудуниялыкъ магъаналары бла бютюнда къыйматлыдыла. Керим къара сѳз бла жазылгъан чыгъармалагъа да эс бурур ючюн къоймагъанды. Аны «Тасхачыла» деген повести къайсы бирибизни да эсибиздеди. Алай Отар улу литературабызда поэма жанр айнытыугъа кимден да улуу къыйын салгъанды.

Поэт керти да улуу поэт эсе, ол, бир ѳмюрню неда тугъан жерини жырчысы болуп къалмай, къайсы миллетни да жырчысына, чынтты уланына саналгъанды. Нек дегенде поэт, ѳз миллетин башхала бла танышдырып, къарындаш байламлыкъларын кючлендиреди. Улуу поэт, жазычу – халкъны келечисиди. Башха халкълагъа, дунягъа келлик заманнга да.

Иш анда да туююлдю. Поэт халкъны жашауун ачыкълагъан, аны ниет хазнасыны иги илишанларын, ич сырын, энчилигин туурагъа чыгъаргъан адамды. Бир халкъгъа ыспас келтирген адеп-къылыкъ тѳреле неда бир халкъны махтаулу къылыкъ илишанлары, башха халкълагъа да жууукъдула, аллай тѳреледе бла къылыкъ илишанлада къоншу миллетле кеслерин кюзгюдеча кѳрюп да къоядыла, миллет энчилигин бютюн иги таныдыла. Ол себепден ѳз миллетине махтау келтирген жырчы къоншуларын да къууандырады, аланы жюрек излемлерин, сезим къолайларын да ачыкълайды. Андан болур, миллет энчилиги толу шартланнган поэтни кѣп халкъла танып, аны аты бла ѳхтемленедиле, кеслерини жырчыларынача къарайдыла. Керим аллай поэтди, аллай жазычу – сабыр, басымлы, оюмлу инсан.

Жашау кыйынлыкъда чыныкътан поэзия

Отарланы Керим литературагъа 30-чу жыллада келгенди. Къулийланы Къайсын, Будаиланы Азрет, Хочуланы Салих, Кациланы Хабу, Залийханланы Жанакъайыт, Мақытланы Сафар бла бирге, бир кезиулде. Аны бек алгъа жазылгъаннга саналгъан назмулары 1933–1934 жылла бла белгиленипдиле. Ким биледи, андан алгъа жазып башлагъан эсе да, былайды деп тохташдырырча туюлдо.

Отарланы Керим литературагъа келген жылла кёп бетли эдиле. Бусагъатлада, бютюнда Совет Союз бла Коммунист партия чачылгъандан сора, 30-чу жылланы эсепден чыгъарыргъа неда жалаңда кыйсызлюкню бла артыкълыкны жылларынача къарап багъа бичерге бир-бир алимле, окъуучула да ёчдюле. Алай хар заманда да тарых тарыхлай къалыргъа керекди, аны кеси оюмуна керип, анга кёре буруп, тюрлендирип, киши да муратына жеталмагъанды. Биз да жалгъан сёзден бла жалгъан даудан азат болургъа керекбиз. 30-чу жылла совет халкъланы жашауларында уллу ыз кыйгъандыла. Бир жанындан къарагъанда, мюлк-ырысхыны терк ёсюп айныгъаны кертиди. Жюзле бла саналгъан фабрикала, заводла, электростанцияла, жангы шахарла ишленип. Эл мюлкню колхозлагъа бла совхозлагъа бирикдириу да къыстау бардырылгъан заман эди ол. Колхоз-совхозлагъа биригиуню юсюнден бусагъатлада киши да иги айтмайды. Алай эл мюлкню чархлары ёмюрде болмагъанча къыстау бурулгъанлары, адамла да, ол терк атламланы жаратып, керти да, кенг, жарыкъ жашау къурала турады деп, толу ийнанганлары белгиледи. Аны бла бирге 30-чу жыллада социально-саясат жашау, идеология къатылыкъ, кесини зорлукъ ишин этип, кёп адамны атын душманнга бла сатхычча чыгъарып, жоярдан къалмагъанды. Болсада ол кыйын жыллада жамауат заманны хар бетин да кёралмагъанды. Иги илишанларын, эл мюлкню, промышленностьну атламларын, адам табийгъатны бойсундурургъа итиннгенин а кёрюп, Коммунист партиягъа, совет правительствогъа махтау сала эди. Совет жазыучула, поэтле да, сагъайып, партияны «ишлерине» кир къондурмагъандыла.

А. Твардовский, Н. Тихонов, М. Исаковский, А. Сурков, А. Антокольский, В. Луговской дегенча айтхылыкъ поэтле окъуна, 30-чу жылланы тарых жюрюшюнде бир тюрлю шарайып эслеп, ишекли болгъан эселе да, абери сездирмегендиле. Совет властхача чурум излегенледен бири О. Мандельштам эди да, ол окъуна: «30-чу жылла сейир жылладыла, инсанланы тирилтген, алагъа къуллукъ этмей, учунмай, киши да бир жанында тураллыкъ туюлдо», – деп жазгъанды.

Отарланы Керим – литературауны от жагъасына энди келген жаш адам – 30-чу жылланы жарыкъ ёнюне, партияны бла властханы алдаулу, кёзбау идеологиясына толу ийнанып, совет жазыучу-

ланы асламы сайлагъан жолгъа тыюп, чыгъармачылыкъ ишин алай башлайды. Кёп фахмулу жазыучуланы бийлеген, къанат къакъдыргъан къууанч халлы «совет жашау» аны да бийлейди.

«Чыпчыкъ жырлайды» деген назмусунда жаш поэтни жүрек хошлугъу, жарыкъ сезими бла «социализм» ниетни тазалыгъына ийнаннганы толу ачыкъланады. Чыгъармада жашау чюйреликни ёзеге угъай, илишаны окъуна эсленмейди. Жырлагъан чыпчыкъ поэтни жырлагъан жүрегини белгисиди. Отарланы Керим сынауу аз жаш жазыучу эсе да, жашаугъа кёз къарамын, сезим къолайын ачыкъларгъа тийишли суратлау мадарла бла бояула сайлауда усталыгъы, фахмусу уа уллуду. Ол угъай, поэтни хар суратлау-ачыкълау сыфаты къууанч сезимни белгисича ангылашыннганын айтыргъа керекди.

*Жашил дарий жыйрыгъын
Кийип, жаз да жетгенди, –*

деп жазады поэт.

Назмуну саулай алып къарагъанда уа, аны эмблематикасы (эంచి суратлау белгилери) былай боллукъду: «бахчада балли терек къурмач кибик чакъгъанды», «жарыкъ ёнлю чыпчыкъ», «жаз кюн», «акъ ёшончюгюн», «чууакъ эрттен», «жангы кюн».

Быллай сыфатла, бирге жыйышып, Керимни назмусуну кюй-ююн согъуп, омакълап, жасап, жангы жашауну огъурлулугъун кёргюзте эдиле. Жангы жашау, керти да, поэтлени барысына да «жангы кюнча», «эрттенлик чууакъча», «чагъа тургъан балли терекча» кёрюне эди. Отарланы Керим да совет властыны, аны ишлерини тарых къыстаулугъуну бла къызыл байрагъыны жырчысы эди. Поэтни «Къар суула» деген назмусу да анга толу шагъатды. Ол да жаш жырчыны жүрек уруууну, таза ниети бла совет властыха ийнанууну белгисиди. «Чыпчыкъ жырлайды» деген назмуну бла «Къар сууланы» эмблематикаларын тенгледирсек, окъуучу хазна башхалыкъ эслерик туюлду. Сёз ючюн: «жарыкъды къар сууланы жыр тартыулары», «кюмюш къонгуроучукъла зынгырдайдыла», «терк согъадыла къар суула къууанч ёнлю тартыулары».

Эки чыгъармада да жарыкъ, къууанч макъамланы, ёнлени къулакъ эшитирча этерге итинип, Керим бояуланы алай сайлайды. Музыканы, жарыкъ тауушланы да кесини бийик ийнанууна бойсундурады.

Айхай, былайда жаш поэт кимни алдай эди, жашауну жаланда ол халдамы кёре эди, огъесе кёз къарамы мардалымы эди деп сорургъа да боллукъду окъуучу.

Аллай соруугъа жууап излей, жалгъан сёз айтыргъа жарамаз: башында белгилегенибизча, 30-чу жылла алдаулу жылла эдиле, къыстау алгъа баргъанлары бла халкъланы, тыш къыралланы да сейирсиндирген. Бюгюнлюкде ким не десе да, ишге, урунуугъа,

кыралны кючлерге миллетле ал бургъан заман эди ол. Алай эсе уа, Отарланы Керим такъыр неда мардалы кёз кырамыны ызындан баргъанды демеклик терсди. Заман кыанатлы эди, тап, алай туююл эсе да, адамла анга ийнанып эдиле. Керим да, таза жүрегинден ийнанып, тюзлюкге табынып жазгъанды чыгъармаларын. 30-чу жылла дуния литератураны тарыхына атлары ёмюрде унутулмазлыкъ жазыучуланы кыошхандыла (М. Исаковский, М. Шолохов, А. Фадеев, К. Федин, К. Симонов, А. Твардовский, К. Паустовский). Ала бары да совет власть, «жомакъча», бир сейир дуния кыурайды, жашауну жаннетге тенг эте турады деп, ажымсыз ийнанып жазгъандыла. Отарланы Керим да аладан бирлери эди – фахмулу поэт, чынтты лирик болса да, заманына толу ышанган инсан.

1930 жылла халкыны урунургъа кёллендирген заман эди да, жазыучула да, юйюр, от жагъа жылыудан, жан тынчлыкъдан эсе, кырал жумушлагъа бек табынган жигитлени сайлап, алагъа жоралагъандыла чыгъармаларын. Алгъа алланган, кыум аулакъланы гюл бахчалагъа айландырыргъа базынган, учунган адамлагъа. Керим да жазыучуланы бла поэтлени ол кыауумунда эди. Аны лирика жигити бийик умутлу инсанды, жашауда терслик бла артыккылыкъ хорланганына ийнанган:

*Кёкню кёк тенгизинде акъ булутла,
Желпеклеча, кетип баралла, жүзюп.
Аланы ызларындан а – умутла
Барадыла, мында кыалмай, тёзюп.*

(«Булутла»)

Булутла

Башха жерде поэт былай жазады:

*Тыялмазла умутланы
алларын
Палахла, ата онгуна-солуна.*

Бийик умутлу жигитле, умутларын кёзлери бла кёргенле, насышларыны жүгенлеринден тутуп ёхтемленген адамла – Отарланы Керим аллайланы юслеринден жазгъанды, кишиге кёзбау этип угъай, жүрегинден ийнанып. «Насып ючюн туугъандыла дуниягъа жүреклери сюе, кюе билгенле», – деп жазгъанды поэт.

Ол ётюрюкдю деп, киши даулашаллыкъ туююлдю. Кыайда да, не заманда да тарыхны чархын бургъан, мюлк-ырысхы мажарып, берекет кыурагъанла – урунуудан кыачмагъан адамла болгъандыла. Бир кырал кыурулуш да борчларындан кыачханланы суймегенди.

Отарланы Керимни 30-чу жыллада жазылгъан чыгъармаларында социалист жашау махталады. Сёз ючюн, поэт «Жай-

лыкъда» деген назмусун монгдукъну кӛргюзтген шартланы тизмелеринден къурагъанды: «чынгыл къая ыранлада отлайдыла эчкиле», «сабыр отлайды къой сюрюу, жашил чатны толтуруп», «Чегетде отлайды жылкы», «саулукъ ийнекле отлайдыла тикде», «бузоула, кырдыкдан тоюп, жаталла къол боюнунда»... Къошха къарагъан, мал кютген, жау-бишлакъ этген эллиле уа барысы да къайгъысыздыла, жарсыусуз, дунияда, керти да, кюй-сюзлюк бла артыкълыкъны тамыры юзюлгенча. Керимни назмусунда окъуучу сыбызгъы сокъгъан, чариште ат чапдыргъан, къол таш атхан, бишлакъ сыкъгъан, май къазанланы къайнатхан адамланы кӛреди. Тап, малла, жаныуарла окъуна, жашауда токълукъдан сора бир тюрюлю чурум къалмагъанча, кеслерин алай жюрютедиле.

«Жай эрттени» деген чыгъарма да поэтни ырахатлыкъ сезимине бойсунуп жазылгъанды. Ырысхылы, берекетли жашаугъа махтау салып:

*Таулула келелле таудан,
Ташлы жолну тигелей.
Эшекле – бишлакъдан, жаудан
Ауур жюклю жӛбелей.*

Жай эрттени («Жай эрттени»)

Быллай назмула, жашау шартланы жыйышдырып, философия даражагъа жеталмай эселе да, кертиликден узакъ туююл эдиле. Башында сагъынып озгъаныбызча, 30-чу жыллада битеу да кӛп миллетли совет литератураланы баш жигити урунууна адамы эди да, Отарланы Керимни колхоз жайлыкълада бла къошлада байлыкъны санап, кӛргюзтюп, аны болушлугъу бла уа таулуланы иш кӛллюлюклерин, урунууда чыныгъа билгенлерин кӛргюзтюрге итинеди: поэт муратына жеталмайды деп да айталлыкъ туююлбюз. Башха жаны бла къарагъанда уа, идеология жазычуладан не излегинин да эсге алмай жарамас. Жазыучуну чыгъармачылыкъ ишине тюз багъа бичер ючюн, ол жашагъан заманны энчилигин да ангыларгъа тийишлиди.

Социально-саясат сапарыш, суратлау, эстетика мардалыкъ да 30-чу жылланы белгилери эдиле. Отарланы Керим бек жаш заманыны белгилери. Былайда дагъыда бир сагъынылыр зат: Керим литературагъа келген жыллада совет власть бла аны идеологиясы, аны кесаматчы келечилери, чыгъармачылыкъ ишледен суратлау даражаны неда эстетика бийикликни излеп, жазычуланы ырбыннга тыймагъандыла. Ала излеген жаланда «тюз ниетге» бойсунуу эди, совет властьха табынуу, ол бардыргъан, ызлагъан, тежеген жолну тутуу, аны махтау.

Анга кӛре, Отарланы Керимни лирикасында жашау чойреликле жокъдула, ала сыйдамланыпдыла деп, дау айтырча туююлдо.

Отузунчу жылланы излемлери поэтни назмуларына мухур салгъанлары, аны суратлау-ачыкълау мадарлары уа ол излемлеге бойсунганлары кертиди. Юлгюге, биз башында сагъынган эки назмуда Керим этим сёзлени кёп хайырланады. Алай этимлени сайлауу суратлау-эстетика мардалыкъдан озмайды. Ол этимле чурум, чюйрелик неда кюрешни бир тюрлю белгиси да болмагъан жашауну кёргозтедиле. Жер юсюнде бар умутла толуп, тарых да, тохтап, уюп къалгъанча, «олтуруп», «толтуруп», «отлайдыла», «жаталла», «иш къоюп», «сютле уюп», «жатады» дегенча («Жайлыкъда»). Башха тюрлю этимлени сайлап жазса да, ала да жашауну монглугъун, ырахатлыгъын чертирге бойсунадыла. «Жай эртгенлик» деген назмуну этим сёзлери быллай эмблематика къурайдыла: «къызарта», «узата», «сюрюулени къууалай», «жарыкъ жырлай, къууана», «балаланы ийнакълай», «жолну тигелей», «жёбелей».

* * *

Отузунчу жылла кёп миллетли совет литератураларына къыйын жылла болгъандыла. Идеология, социально-саясат къатылыкъ бла эстетика жажиллик аланы айныу жолларын такъыр этгендиле. Айтханыбызча, жазуучу, поэт, къырал ниетни къабыллап, анга чурум тышюрмей къураса чыгъармасын, хазна дау айтылмагъанды. Анга кёре уа, жазгъан адамла тынч жанрланы сайлагъандыла неда насийхат сёзге, чакъырыулагъа аллангандыла. Бютюнда насийхат, публицистика халда жазылгъан чыгъармала аз санлы миллет литературалада уллу жер алгъанлары барыбызгъа да белгиледи. Иш аны бла чекленмейди. 30-чу жыллада орус пролетар поэтлени литературагъа энди келе тургъан жазуучулагъа назиралары асыры кючлю эди – миллет поэтлени кёбюсю Д. Бедныйден бла В. Маяковскийден юлгю ала жазгъандыла. «Пролеткультчула» уа, социализмни ниетине не бек табынган эселе да, жажил поэтле эдиле, сайлагъан жоллары да – учхара. Ала айтханнга кёре, совет литератураны келечилери адамны инсан энчилигине эс бурургъа керек туююл эдиле, – аны энчи жолуна, миллетине, энчи ич сезимине бла дуниясына. Жаза эсенг, кёпчюлюкню (коллективни) сайла да, аны психологиясын ачыкъла – «пролетар» жазуучуну борчу олду. Чыгъармаларынг да анга кёре болсунла.

Орус пролетар поэтлени кёбюсюню назмуларында бла поэма-ларында «мен» деген сёзге жер табылмагъанды. Чыгъармаларын «биз ишчиле», «биз жарлыла», «биз пролетарла» деген сёзле бла башларгъа ёч эдиле. Суратлау мадарла сайлаулары да анга кёре болгъаныны юсюнден айтыр кереклиси жоқду. Ёз атларын, энчиликлерин ыспассыз этип, букъдуруп, къара халкъны, жамаутны, «битеу дуния пролетарланы» атларындан селешгендиле, аланы атларындан чакъыра эдиле революцияны, социализмни

ниетине кертичи болургъа неда класс душманланы боюнларын бурургъа.

Литература бла искусство не заманда да миллетни, кыылыкъ-ылыкъ энчиликлери шартланган инсанны болушлугъу бла халкъны ниетин, аны ич дуниясын ачыкълай, байыкъдыра да келгенди. Суратлау чыгъарманы баш борчларындан бири да олду – бир затны юсю бла тарых, миллет неда жорукъ кыйматы болгъан илишанланы кёргюзтю. Орус «пролетар поэтле», жазуучула уа миллет, тарых, кыылыкъ энчиликлери белгиленмеген жигитлеге жоралагъандыла чыгъармаларын. Адамлыкъны бла инсанлыкъны жалаанда социально-саясат, класс кез къарам бла ёнчелегендиле, класс сезимни марда этип. Анга кёре, жигитле «пролетарлагъа», «ишчилеге», «жарлылагъа» бла «капиталистлеге», «кулаклагъа» юлешингендиле.

Аны айтханыбыз: 20–30-чу жыллада миллет энчилиги болмагъан чыгъармала кенг жайылгъандыла. Бютюнда Октябрь революциягъа жораланган литературалада, ичлеринде орус литература да болуп. Кёп миллет жазуучула да (чеченли, ингушлу, къабартылы, ногъайлы жазуучула дегенча) орус литератураны ол юлгюсюне таянгандыла, аны ёлчемге тутуп. Сёз ючюн, Шахмырзаланы Саидни «Жюз жылланы биз кюрешдик» деген назмусуну эмблематикасы быллайды: «биз кюрешдик», «эркинликге биз чыкыгъанбыз», «бизни кенг кыралыбыз», «энди зулму кёрмей-биз», «эркинликни кишиге бермебиз».

Назмуда кёп къатланган сыфат «биз» деген сёздю. Алай поэт «биз» деп кимге айтады, бармыды аны миллет, тарых энчилиги, къайсы жамауатны атындан къаргъанады жазуучу? Ол соруулагъа жууап жокъду.

Къарачайлы поэт Батталаны Абдул-Керим «Къызыл аскер» деген назмусунда былай жазады:

*Къан ичиучю губулану
Ташладыкъ жолдан,
Тенгликни къызыл байрагъын
Иймебиз кзолдан.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алалмаз,
Ма биз къызыл аскерлени –
Аскер хорламаз.*

Бу тизгинлени жазгъан поэтни миллети неди деп сорургъа боллукъду. Орус поэтмиди ол, дюгерли, къабартылы огъесе къарачайлымыды? Айтхан кыйынды. 30-чу жыллада аллай назмула кёп жазгъандыла – барысы да бир бирге ушаш, энчиликсиз.

Шимал Кавказны авторлары орус пролетар поэтлени ызлары бла баргъандыла демеклик азды. Иш аны бла чекленмейди. Литературагъа олсагъатда келген, сынауу болмагъан поэт миллет,

тарых, кыылык-ылык илишанланы бир инсанда жыйышдырып жазалмайды. Ол кыйын ишти, искусствону баш жоругу. Кечекюн да айтылып турган социально-саясат чакырыулары, кезге тынч илинген шартланы назму кепге сыйындырган а тынчды. Миллет энчиликлени тынгылы жыйышдырып сыфат кзураган, сыфатны кююу бла уа тарых-жамауат жашауну ачыклаган кыйынды. Алай жамауатны, халкыны атындан сау дуния бла селеширге неда кзарганыргга итинмеклик тынчды.

*Сёз беребиз душманланы бууаргга,
Сёз беребиз жангы жашау кзурааргга, –*

дегенча (*Шахмырзаланы С.*)

Быллай тизгинле жаза, орус «пролетар» поэтлени ызлары бла Отарланы Керим да барганды. Болсада табийгат, кудурет берген фахму, уютюлюк жаш поэтге жалган тизгинледен, назмуладан терк азатланыргга болушхандыла. Анга кере уа, Керим жалаанда малквар поэзияны уггай, битеу да Шимал Кавказы поэзиясын жангыртханладан, чынтты лириканы жолуна тюшген поэтледен бири болганды. Кёзбаусуз айтханда уа, ол жаны бла Отарланы Керим уллу Россейни бек махталган поэтлери бла тенг эди дерге керекди. Аны энчи белгилегенибиз, Шимал Кавказы кеп миллетлерини поэзиялары, «биз», «сиз» деген белгисиз сёзлеге хорлатып, тунчугууп турганда, Керим миллети, тарыхы, кылыгы, сезими да шартланган «мен» деген сыфатны кенг хайыранганды. Ёз атындан селешип, кез кзарамын, ич сезимин ачыклаган а – лириканы төресиди, жашау жоругуду. Алай поэзияны ол жашау төресин кайтарыргга, «сизлени» атындан селешмей, жангыз инсанны сыйын, кыйматын кетюрюрге кепле базыналмагандыла. Шимал Кавказы миллет литератураларында Кюлийланы Кыйсын бла Отарланы Керим кимден да алгга базынгандыла ол магханалы атламга:

*Не билейим, табалырмамы сени
Жашаууму жол негери болургга?
Болалырмамы эрча суйгенлени
Бирлери? Кимни табайым сорургга?*

(«Булутла»)

Булутла

Шимал Кавказы поэтлерини асламы, саясат чакырыулагга терилип, «ишчи коллективлени» «аскерлени», «социалист урунууну» неда «ударникле бла колхозланы, совхозланы» юслеринден жазганда, Отарланы Керим, суратлау-эстетика марданы «бузуп», инсанны энчи кзууанчыны, насыбыны, ич жарсыуларыны юслеринден жазады. «Кёпчюлюкню», «минглени» не аз да эниш этмей, инсансыз ала да болмазлыклары ангылатады. Ол

угъай, малкъар халкъны жаш поэти, хар инсанны жүрек урууун эшитгенча, сагъайып, жигитни жашырын сезимлерине эс буруп, алай къурайды назмуларын:

*«Эх, болса, суратдача, къайыкъчыгъым,
Чыгъып кетер эдим туман тенгизге!» –
Деп сукъланыучум тюшеди эсеме,
Мен сыртдан къарасам ёзен туманга.
Сабийлигим тенгиз биргесине
Алып баргъанча кёрюнеди манга.*

(«Ёзен туман»)

Аз-аздан Отарланы Керимни лирикасы, класс, инсан сезимлени белгилеген хаух сёзледен бла сыфатладан тазаланып, инсан илишанланы ачыкълаугъа таянып башлайды. Поэтни лирика жигити тириди – излеми, сурамы уллу болгъан, къайры эсе да узакъгъа неда бийикликге бла жарыкълыкъгъа термилген адамды. Къайры термиледи ол – аны шарт тохташдыргъан, былайды деп айтхан да къыйынды. Окъуучу, жаланда аны жүрек ырахатлыгъы бла хошлугъу болмагъанын сезип, кесини жүреги да къайры эсе да тартыннганын бла татлыкъсыннганын ангылайды. Алай бла Керимни поэзиясыны бек уллу, махтаулу энчилиги – лирика жумушакълыгъыды, инсанны сезим байлыгъын ачыкълагъаны. Башха жаны бла къарагъанда да, ол кёп макъамлыды, суратлау мадарланы кёп тюрлюсю бла хайырланады. Эштада, былайда авторну неда лирика жигитни «менсилги» туура ачыкъланнган назмулары аслам жерни алгъанларын эсгерирге тийишлиди («Мен сени сакълап турама, хайда, жаным, кел!»).

Аллай ачыкъ сёзлю лирика дуния поэзияда бек кенг жайылгъаны барыбызгъа да белгиледи. Иш анда туююлдо. Отарланы Керим, ол жолну барып, бир юлгюге сыйынып жазмайды. 30-чу жыллада табийгъатда, юйюр, урунуу жашауда шартланы юсю бла инсанны ич сезимлерин ачыкълау тёре сакъланмагъан эди: Шимал Кавказны миллет поэзияларында ол бек къарыусуз эди, тап, тынгылы чирчикленмеген эди дерча. Бир илишанны болушлугъу бла башха шартланы кёргюзтюу неда ачыкълау Отарланы Керимни чыгъармачылыкъ ишинде тёре даражасында тамырланып аякъланнганын унутургъа керек туююлдо.

Поэтни ол энчилигин ангылар ючюн, «Булутчукъ» деген назмусун алып къойсакъ да, тамамлыкъ этерикди.

*Олсагъат булутчукъ жолгъа тургъанды,
Акъбаш бийиклеге аллын бургъанды.
Жарыкъ ойнай кём-кёк кёкню кенгинде,
Барады къызыл киришле тенгинде, –*

деп жазады поэт. Нени юсюнден хапарлайдыла бу тизгинле?

Окъуучу, ол соруугъа жууап излей, булутну юсюнден дерге боллукъду. Керти да, назмуну эмблематикасы быллайды: «ойнай-ойнай барады, акъ булутчукъ», «ол ушайды къаячыгъа, уучугъа», «ол жолдан къоркъмагъан жолоучуду», «булутчукъ – эркинликни сыфатыды». Назмуну экинчи бөлүмүндө «булутчукъну» бютүндө кёп шартларын, илишанларын «табып» ачыкълайды поэт.

Анга кёре, окъуучу, алданып, Отарланы Керим «булутчукъну» «жолгъа атланып», «энишге къарай», «нени да кёре, эслей», «къайры эсе да кетип баргъаныны» юсюнден нечик алаMAT чыгъарма жазгъанды деп, кесамат этерге таукелленирикди. Бир жанындан, ол кесамат тюздү: поэт кёкдө кетип баргъан булутну кез кёрючү суратын ишленди. Алай Отарланы Керимни назмусуну магъанасын, энчилигин да ол халда ачыкъларгъа итинмеклик жангылыч иш болур эди. Поэт кёкдө кетип баргъан булутну сыфатын тынгылы къурай эсе да, ол туююлду аны жазычулукъ мураты: табийгъат болумну сыфаты лирика жигитни сезим дуниясын, оюмун, сезим байлыгъын ачыкълар ючюн ишленгенди. Анга кёре, булутну сыфаты поэтни ич дуниясыны белгисиди дерге тийишлиди. Неда лирика жигитни инсанлыкъ илишанларыны юсюнден поэт булутха хапар айтдырады. Болсада, назмуну, аны бла бирге уа поэтни энчилигин белгилер ючюн, «булутчукъну» башха илишанларын да жыйышдырыргъа керекди: ол «жылыуун къаяда къойгъанды», «булутчукъ таулагъа жол кёл алгъанды», «ойнай-ойнай барады акъ булутчукъ».

Былайда поэт адамланы илишанларын табийгъат болумгъа кёчюрюп жазгъанын ангылагъан тынчды: «булутчукъну ойнай-ойнай барыр» амалы жокъду. Неда: «Булутчукъ таулагъа жол кёл алгъанды», – деп жаза эсе поэт, айхайда, алай жалаңда адамны юсюнден айтыргъа жарарыкъды. Аны айтханыбыз: Отарланы Керимни назмуларында хар суратлау мадар, амал, уллусу-гитчеси да, сыфат – бары да адамны халын, ич сезимин, сагъышын ачыкъларгъа бойсунадыла. Керимни лирика жигитини ич къудурети, аны рухий назмуларыны суратлау мадарларына ыз салмай къоймайдыла:

*Кечени тилсиз таулары
Сабыр, шош тура.
Кечени шыбырдаулары
Сагъыш туудура.*

(«Тау аязы шош урады»)

Тау аязы шош урады

Башында белгилегенибизча, бир шартны юсю бла жашауну неда инсанны жашырын шартларын ачыкълау – ол усталыкъны бийик илишаныды. Бютүндө 30-чу жыллада миллет поэзияланы айныу жолларын эсге тюшюрсек, Керимни фахму энчилигин тынгылы ангыларыкъбыз. Поэт лирика жигитини сезимин

(къууанчы, жарсыуу болсун) букъдуруп, назмуларын, хапарлауну амалларын хайырланып да жазады:

*Тау аязы шош урады,
Къалтырайды кёл.
Жукъугъа батып турады
Тёбен таулу эл.*

(«Тау аязы шош урады»)

Тау аязы шош урады

Алай Керимни хапарлагъан назмулары окъуна адамны ич къудуретин бла дуниясын ачыкълайдыла.

Поэт жан салыу суратлау мадаргъа ёчдю, болсада излеп табылгъан, сайланып алыннган мадар тюйюлдю – ол Керимни суратлау оюмуну энчилиги бла келген ачыкълау амалды, ол аны жютюлюгю бла байламлы тынч, кеси аллына табылады дерге боллукъду. «Уллу жазычу бош затланы, кече-кюн да кёре, жюрюте тургъан затланы окъуна (шинтик, тахта, чыракъ дегенча) искусствогъа къоша биледи, – деп жазгъанды орус алим А. Лосев. – Алагъа ол жан сала да биледи, мифге айландырып». Башында сагъынылгъан «Булутчукъ» деген назмуда хар шарт, жаны, эси болгъанча, алай ачыкъланады. Булутчугъ’а, кеси кесин сезгени бла чекленмей, кёкде кетип бара, мал сюрюулени, сабанланы кёрюп, адамча къууанады.

Былайда Керим табийгъат жашау болумланы, шартланы бир бирлери бла байламлыкъларын терен ангылагъанын энчи чертирге тийишлиди. Баям, орус алим А. Лосев да, жашау шартланы мифологиягъа айландырмай, поэзияны отун жандырыргъа хазна онг жокъду деп, андан жазгъанды. А. Лосевни айтханына кёре, кёз кёрген тюрлю-тюрлю шартла бла болумланы жууукълукъларын, ушагъанларын эслер ючюн, уллу жютюлюк бла фахму керекдиле. Отарланы Керим аллай жазычуду. Ол табийгъат бла адамны илишанларын бир бирлерине тынч кёчюрюп, кесини энчи мифология сыфатларын къурайды:

*Къыш, къарт ыннача, мурулдай,
Кери тайды кюн бетледен.*

(«Жылы желчик»)

Жылы желчик

Сёз орунуна айтханда, бу тизгинледе поэт бир бирге ушамагъан шартланы жууукълашдырады (къыш – ынна). Ушамагъан шартлада, жашау болумлада, аланы бирге ушатып, тенгleshдирча илишанларын эслемеклик – ол суратлау оюмну энчилиги-ди, аны теренлигин бла жютюлюгюн ачыкълагъан. Аллай амал бла кёпле хайырланалмайдыла. Сёз ючюн, акъ жабагъыны чегетде эримей къалгъан къар бла тенгleshдирген тынчды, «бийиксырт Кавказ бла секирирге хазырланнган Къапланнны» бир бирге ушат-

хан илишанларын тапхан а кыйынды, нек дегенде ол илишанла кезге кёрюнмейдиле. Отарланы Керим, ол кыйын жолну сайлап, энчи мифология сыфатларын алай кырайды:

*Ызымдан жетди ауушда
Женгилкыанат жылы желчик.
Жаным бла чабып кете,
Чёрчек тайча, ойнайды ол.
Атымы аллына ёте,
Шуёхча, шыбырдайды ол.*

(«Жылы желчик»)

Жылы желчик
Неда:

*Берне алгъан кыатынлача,
Даулашадыла чыккынжикле.
Сермешууню артындача,
Учалла чыккынжик тюкле.*

(«Тау ёзенде»)

30-чу жыллада кёп миллетли совет литературада социально-саясат сапарыш, анга ишлеген суратлау-эстетика марда да, тохташып, искусствого заран келтиргени белгиледи. Айхай, ол тюрю затланы тамырландырып аякъландыргъан совет кыраллыккыны идеологиясы эди. Аны юйретгени бла тежегенине кёре, социализм жашау анга дери белгилене келген кыраллыкъланы барысындан да иги эди – халкылагъа насып, жарыккылыккы бла культура, мюлккырысхы, айныу келтирген. Ол оюмкы бла идеологиякы кёре, социализм кырулушда бир тюрю кемчилик, учхаралыккы да жоккы эди, жазыучу шарайыпла излерге керек да туююл эди.

Кертиди, поэтле бла жазыучуланы кёбюсю суратлау-эстетика мардадан азатланмагъандыла. Алай жазыучулуккы иште чынтты фахму хорланып, мардалыккы сыйынып кыалмайды, аны не бек тузаккы тыяргы кюрешсенг да, ол жашау кертиликни ачыккыларкы онг табалады. Фахмусу, оюму тири болгъан назмучу, жүрек кыйынын туура билдирип кыймаса да, ол жаз, жашырын тиллиди, бир шартны илишанларын башхасына кёчюралады, метафорала, мифология сыфатла бла хайырланады. Неда, белгилегенибизча, поэт илишаннга, болгъан затха эс буруп жаза эсе да, аны болушлугу бла болумланы ангыларкы керекди, искусствону жоруккыларына кёре.

Юлгюге, «Кыыз» деген назмусунда Отарланы Керим былай жазады:

*Жагъада кыыз мудах олтура эди,
Ол шорхалагъа кыарап тура эди.
Алайлай – суу ачы хапар келтирди.
Кыыз шорхада нананы бёркюн кёрдю.*

Социально-саясат сапарышге кёре, жазычула совет адамны деменгили, хар не жаны бла да хорлаулу кёргюзтюрге борчлу эдиле. Жарсыуладан бла экиликден азатланып, бушуулукъ бла ийнаныусузлукъ совет литературада жер тапмагъандыла: тап, тапсала да, жазычу къара чёпге алына эди. Отарланы Керимни биз сагъынган назмусуну жигити, колхозла къуралып, аланы ишлери тири баргъан заманлада жашай эди. Алай ол урунууда къууанч тыпырлы болуп кёргюзтюлмейди – суу жагъада олтуруп, ёз кюйюн этеди, ачы да, бушуулу да къадагына жарсыйды. Айхайда, былайда поэт социалист жашау, колхозда урунуу хар инсанни къууанчлы да, насыплы да этип бармагъанын кёргюзтеди. Алай бла Отарланы Керим отузунчу жылланы бек такъыр, къыйын кезиулеринде окъуна жашаугъа кертичилей къалады. Неда, заманны бушуулугъун сезип, ол сезимине бойсундурады назму тизгинлерин да.

Керимни кёп назмуларында жашау чюйреликлени, кюрешни юсюнден ачыкъ айтылмайды. Чыгъармала шошлукъгъа, ырахатлыкъгъа жораланганча окъуна кёрюнедиле. Болсада эсли окъуучу шошлукъ бла ырахатлыкъ алдаулудула деп сагъышланырыкъды. Поэтни жазгъанына, суратлау бояуланы сайлауна кёре, жашау ырахатлыкъны къайгъы, бушуулукъну илишанлары марап тургъанча кёрюнеди. Аз затдан сермешни сылтаулары къозгъалырча:

*Кечени къарангы алса,
Хар не да тынар.
Адам анга къулакъ салса,
Къайгъы жокъ сунар.*

(«Тау аязы шош урады»)

Тау аязы шош урады

Отарланы Керим, уруш аллы 30-чу жылланы сур бетлилизин, сермеш къоркъууу да айный келгенин кёргюзте, кёп магъаналы сыфатла, белгиле бла да уста хайырланады:

*Чынгылдан терен къаргъа къарайды къуш,
Анда журну улагъын марайды къуш.
Алай... уучуну ушкок тауушу чыккъды,
Окъ, жур улакъны угъай – къушну жыккъды.*

Ол жаны бла айтханда, Керимни «Булутха», «Булутчукъ» деген чыгъармалары битеу да Шимал Кавказны лирикасында энчи жерни аладыла. Эндиге дери, ол эки назмугъа учхара кесамат этилип, М. Лермонтовну «Булутчукъуна» ушатып чекленгендиле. Алай Отарланы Керим ачыкълагъан жигит 30-чу жылла белгилеген инсанлыкъ марданы башы бла узакъ къарагъан адамды. Артыкълукъ бла, ниет зорлукъ бла сермеширге хазырлыгъын ол ачыкъ билдиралмайды, болсада аны умутлары бийикдиле. 30-чу

жылланы жашау юлгюлери бла чекленирча, алагъа ыразылыгъын берирча туююлдо. Совет идеология, социализм жашау, жомакъда айтылгъанча, жарыкъды деп юйретгени кертиди. Адам иги умутлагъа термиле келген эсе, энди ол аланы социализмде тапханды. Алай Керимни лирика жигитини умутлары бла 30-чу жыллада жашау келишмейдиле, ол насып юлюшюн къурулушда излегенледен да туююлдо, къайры эсе да узакъгъа кетерге термиледи, къайры, нек, не затха ыразы туююлдо поэтни жигити – аны кеси да иги билмейди:

*Кёкню кёк тенгизинде акъ булутла,
Желпеклеча, кетип барадыла, жүзюп,
Аланы ызларындан а – умутла
Барадыла, мында къалалмай, тёзюп.*

(«Булутла»)

Ба улутла

Назмуну башха жеринде поэт былай жазады:

*Булутла ызларындан а – умутла!
Аланы жутармы жашау тенгизи?*

30–40-чы жыллада, умутлары социализм мардалагъан умутла бла келишмей, кёпле жоюлгъандыла, кёплени ахшы ниетлери, излемлери да, совет къуллукъчуланы жахилликлери бла бетденбетге жолугъуп, тенгиз толкъунлача чачылгъандыла. Аны бла байламлы туююлмюдю Отарланы Керимни къоркъууу да? Жюрегингде иги къууумланы жылытып, бийиклеге итингени ючюн, тынгысызлыгъы ючюн жигитим жоюлур, тутулур деп.

Биз былайда поэт, жангы жашауну неда большевиклени ниетлерин жаратмай, алагъа чурум излегенди демейбиз. Ол угъай, Отарланы Керим ёз заманыны жырчысы эди. Совет властьха да, толу ийнанып, къуллукъ этгенди. Болсада, жангы властьны тюзлюгюне чып тюзюрюп, аны бла тюртюше, демлеше, зорлукъ, эссизлик да айныгъандыла. Зорлукъ бла жахиллик, терс оноула социализмни да душманлары эдиле. Тюзлюк бла терсликни арасында уа кёпле ажашхандыла. Отарланы Керим – суратлау оюму терен болгъан, фахмуну адам – аны кёрмей бла сезмей къаллыкъ туююл эди.

Ачыкъ айтмаса да, эссизлик социализмни «жол нёгери» болгъанына сагъайып, къоркъуп жазгъанды. Ол къоркъуу поэтни «Партизан къабырла» деген чыгъармасында да шарт сезиледи. Совет властьны къуруар ючюн, жан-къан берип, жоюлуп кетген партизанла, къабырларындан чыгъып, тийреге къарай, сагъышланадыла. «Бизни умутларыбыз толдуламы, совет властьны къызыл байрагъы таймай турамыды?» – деп, Отарланы Керимни сагъайтып, социализмни аягъын марагъан не эди: къарыу-кюч

алгъан фашизмми, огъесе къыралны ичинде айныгъан эссизлик бла терс ишлеми? Отарланы Керимни 30-чу жыллада жазгъан чыгъармалары ол тюрлю сорууланы да къозгъайдыла.

* * *

Отарланы Керимни ана литературагъа къошумчулугъу уллуду, сёз искусствону бетин жарытып, миллетни да энчилигин толу ачыкълагъан. Ол литературагъа 30-чу жыллада келгенди. 30-чу жылладан башлап, 74-чю жылгъа дери, тохтамай-талмай, сёз искусствогъа къуллукъ этгенди. Ол заманны ичинде Отарланы Керим лирикада, къара сёзде, уллу жанрлада да (поэма) кесини ызын тынгылы белгилегенди. Сёз ючюн, аны «Жолла», «Сагъышла», «Эрттен жулдуз», «Сынла», «Заманны ауазы» деген эм башха назму китаплары, малкъар жамауатха белгили болуп, окъуучуланы жюреклерине эртте жол тапхандыла. Отарланы Керим жумушакъ лириканы, чам сёзю, хапарны да чынтты устасы эди. Алай Отар улуну поэмалары малкъар литературада бек тынгылы жазылгъан, тынгылы къуралгъан чыгъармала болгъанларын бюгюнледе шарт айтыргъа борчду. Аны «Ыннаны юйчюгю», «Жолла», «Партизан къабырла», «Къабарты», «Сынла», «Таулу жашчыкъ» дегенча поэмалары, битеу Россейни миллет литератураларын алып айтханда да, уллу махтау сёзге, ыспасха да тийишлидиле. Сёз ючюн, Отар улуну «Сынла» деген поэмасын, В. А. Твардовскийни «За далью – даль» деген поэмасы бла тенгleshдирип, бир сатыргъа салырчады. Отарланы Керим жашау къадары къыйын болгъан поэтледенди. 30-чу жыллада, республиканы литература, маданият жаны бла къурулушуна тири къатыша, жазыучуланы Союзларына таматалыкъ этгенди. Артда, Ата журтун къоруулай, ауур жаралы болгъанды. Аны айтханыбыз, Отарланы Керимни жашау сынауу уллу да, къыйын да демеклик бла байламлыды. Ол уллу сынауу поэтге уллу поэзияны къурагъа да болушханды.

Отар улуну уруш лирикасы бютюнда жетишимлиди. К. Сибиновну, А. Сурковну, М. Исаковскийни, А. Твардовскийни эм башха уллу орус поэтлени чыгъармачылыкъ ишлери бла тенг бийик даражагъа салырчады. Керим малкъар халкъны чынтты уланы, миллетини жашау сынаууна, къыйын ауушларына сакъ кёзден къарагъан поэт эди. Ол себепден, халкъны къыйын кезилерине, жарсыулу болумларына жоралап, кёп чыгъарма жазгъанды, бютюнда уруш бла кёчгюнчюлюкню эсинден кетермеген сёз уста эди ол. Былайда биз поэтни жаланда уруш лирикасын эсге тюшюрюп айтмайбыз. Урушдан сора онжыллыкъда, тап, 60-чы жыллада окъуна поэт уруш къыйынлыгъын унутмагъанды. Нени юсюнден жазса да, табийгъатны, Ата журтну, урушну, кесини ич жарсыууну юсюнден, – аллай темаланы барысына да Отар улу асламында уруш жарсытхан адамны кёзю бла къарагъанды. Урушда жыйышдыргъан сынаууна кёре багъа бичгенди. Ата журт уруш

бла кёчгюнчюлюк Керимни чыгъармачылыкъ ишинден кетмеген, унутулмагъан темады. Былайда кёчгюнчюлюк бла байламлы теманы энчи алып айтыргъа тийишлиди. Нек дегенде кёчгюнчюлюк малкъар халкъгъа сынатхан къыйынлыкъны, тап, Уллу Ата журт уруш окъуна сынатмагъанды. Алай халкъ, ол къыйынлыкъда чыныгып, кесини чыдамлыгъы бла тёзюмлюлюгюн бютюн терен шартлагъанды. Хар миллетни да къылыгъы-ылыгъы, жүрек оту, жүрек сезимлерини байлыгъы да бушуу кюнледе тынгылы ачыкъланадыла. Бютюнда Ата журтха, туугъан, ёсген жерине сүймеклик тири айныйды. Кёчгюнчюлюк жыллада Орта Азияны аулакъларында, исси къум жерлеринде урунууну ауур жүгюн кётюре, малкъар халкъны къызларыны бла жашларыны от жагъаларына, бешиклери тебирегилген жерлерине сүймеклик артыкъда терк ёсюп, башха сезимлерин тунчукъдургъан эди дерчады. Отарланы Керимни лирикасында ол сезим бютюн терен да, белгили да ыз къалдыргъанды. Башында айта келгенибизча, поэт, нени юсюнден жазса да, 40–50-чи жыллада Ата журтха термилгенин, анга терен сүймеклигин ачыкъларча мадарла излемей къоймагъанды.

*Туугъан жерибизни душмандан даулай,
Дуниядан замансыз кетдиле ала.
Ол бошалмай къалгъан ишлерин саула
Бошарча аманат этдиле ала, –*

деп жазады Отарланы Керим «Заманны жашлары» деген назмусунда. Кёчгюнчюлюкге жораланмагъанлыкъгъа, кёчгюнчюлюк кючлендирген сүймеклик сезим бу чыгъарманы агъачын къурап, суратлау-ачыкълау мадарларын белгилегенди. Болсада, тап, 40-чы жылланы ахырында жазылгъан назмуларыны асламысында окъуна туугъан жерине поэтни термилиую ачыкъ айтылады. Ол термилиу керти да бушуулуду, нек дегенде лирика жигит туугъан тауларымы, туугъан жерими кёрмей ёлюрме деп къоркъады. Ол жаны бла «Чыганлы къатын, таш сала, айтды...» деген назмусу окъуучуну сезим байлыгъын, туугъан жерине сүймеклигин да къозгъап жангыртырчады:

*Чыганлы къатын, таш сала, айтды: «Сен
Жюз жыл жашарыкъса, кёрмей жеринги».
Жюрегиме ауур жара салды сер,
Ары жюз къама киргенча кёрюндю.*

*Чыганлы къыз а айтды: «Тамбла сен
Туугъан жеринге къайтаса, ёлюрге!»
Жүрек жарамы кюйгени болду сел,
Кимден да мен насыплыча ёмюрде.*

Башха «Тансыкъ тангла» деген чыгъармасында поэтни лирика жигитини Ата журтха таза ниети, терен сүймеклик сезими туура айтылмайды. Алай туугъан жеринден кенгде къалгъан инсанны жүрек жарсыуу, Ата журтсуз жашау болмазы жаз тил бла шартланады. Алайдыла лирика жигитни тюшлери:

*Туугъан жерими береги – тюшюмде,
Аны, анамыча, кёп жыл кюседим.*

Неда:

*Не этейим да, аны кюсемей, мен,
Анамча, чакъырса, кенгден кёрюне.*

Отарланы Керимни кёп назмуларында туугъан жерге тансыкълыкъ, анга термилиу лирика жигитни жашау жолун насыплы да, жарсыулу да этедиле. Ол туугъан жерин анга жашау, акъыл, эс, сабырлыкъ, ийнаныу да берген жууукъ адамынча ангылайды. Айхайда, аны ол халда кёргюзтюр ючюн, Отарланы Керим кёп тюрлю ачыкълау мадарла жыйышдыргъанды. Сёз ючюн, «Тансыкъ тангла» деген назмуну алсакъ, анда туугъан жерини сыфаты тюшюнде кёп кере кёрюнюп, чыгъармада рефренча ётеди. Ол рефрен (къатланнган сыфатла), лирика жигитни сезим къолайын белгилеп, назмуну лирика отун да кючлендиреди. Алай бла, биз былайда Отарланы Керимни кёчгюнчюлюкге жораланнган назмуларыны юсюнден айта эсек да, кёчгюнчюлюк темасы чыгъармаларыны асламысында энчи ыз къалдыргъанлары баямды.

Отарланы Керим малкъар халкъны бек уллу поэтлеринден бириди. Аны аты битеу Россейде да белгилиди. Керимни жумушакъ ауазлы лирикасыны асламы орус, къабарты, украин эм башха тиллеге кёчюрюлюп, анга махтау, ыспас да келтиргенди.

Белгилегенибизча, Керим кёчгюнчюлюкню юсюнден 1944 жылда окъуна жазып башлагъанды. Отар улу кишилиги болгъан адам эди. Кишилигин ол Уллу Ата журт урушну жылларында толу кёргюзтгенди, къанын-жанын аямай, Россейни къоруулап. Керимни ол жыллада кишилигини юсюнден халкъ поэти Мокъаланы Магомет, аны ауур жаралы болгъанын эсине тюшюрюп: «Алгъа бир атлам этип, алай жыгъылгъан эди», – деп, жютю сёз айтханды. Отарланы Керим, хар этген жумушу бла жашауну кемчиликлери бла уруш бардыргъанча, кесин алай жюрютгенди. Болсада поэт ёз заманыны адамыды, поэтиди. Совет идеологияны сууукълугъун, къатылыгъын ол да сынагъанды. Анга кёре, кёчгюнчюлюкню юсюнден жазгъан назмуларын басмагъа чыгъарып барыргъа итинмегенди.

Баям, аны аллай таукеллиги болгъан эсе да, онгу жокъ эди. Ол себецен аны кёчгюнчюлюкге, тарыхны бушуулу кюнлерине жораланнган чыгъармалары эки къауумгъа юлешинедиле.

Биринчи кѳауум – ала жашырын, жаз тил бла жазылгѳан назмуладыла. Жюрек кѳыйынын поэт тюрю-тюрю белгилени, метафораланы кѳауумун жѳыйышдырып ачыкѳлагѳанды. «Орам, тонсуз кѳалгѳан кѳартча, сууукѳсурап кѳалтырайды», «окакѳлада жел сарнайды», «боран улуйду» дегенча табийгѳат болумланы да тынгылы хайырлангѳанды. Экинчи кѳаууму уа ачыкѳ халлы назмуладыла. Ол назмула, эртте жазылгѳан эселе да, китап болуп неда газет бетледе чыкѳмагѳандыла. Ол назмула, жаланда кѳарачай-малкѳар халкѳ сынагѳан бушуулукѳгѳа жораланып кѳалмай, Шимал Кавказны чечен, ингуш дегенча халкѳларына да жоралангѳандыла. Нек дегенде Отар улу халкѳланы кѳарындашлыкѳларын терен сезген, анга жыр этген уллу поэт эди. Кѳарындашлыкѳ сезимини байрагѳын бютюнда бийикге кѳтюрюп, Орта Азияда кѳп махтаулу чыгѳарма да жазгѳанды ол. Кѳазах, кѳыргѳыз, орус халкѳланы келечилерине жоралангѳан назмулары Керимни чыгѳармачылыкѳ ишинде белгили жер аладыла. Болсада Шимал Кавказны кѳчгюнчюлюк сынагѳан халкѳларына жоралагѳан назмулары дуняа лирикасына кѳошулурчадыла, чынты трагедиягѳа тенгдиле. Кертиди, Керим трагедиялы назмуларында кѳчгюнчюлюкню жилауун этер муратда тѳююлдо: кѳчгюнчюлюк – ол дуняаны титиретген бек уллу кѳыйынлыкѳладан бириди. Шуѳхлукѳ, тенглик, кишилик бла инсанлыкѳ кѳыйынлыкѳлада чыныкѳгѳан да, сыналгѳан да этеди. Поэт а кѳчгюнчюлюк лирикасында бушуу бла адамны бетден-бетге сюеп, аны кишилигин, инсанлыгѳын да сынайды. Керимни лирика жигити, тиширѳу эсе да, эр киши эсе да, уллу кѳыйынлыкѳгѳа тѳзюп, таза жюреклигин, жашаугѳа ийнанѳуун тас этмей, жоймай сакѳлагѳан адамды. Шимал Кавказны халкѳларына уллу кѳыйынлыкѳны кѳырал сынатханды. Алай кѳырал кесини ишин адамланы кѳоллары бла, жумушлары бла тындырады. Ол себепден Отар улуну бушуулу лирикасында жаланда кѳчгюнчюлюкге тюшген адамла сыналмайдыла, халкѳланы кѳчюрген адамла да сыналадыла. Керимни айтханына кѳре, кѳууанч кезиуледе, тынч заманлада инсанлыкѳны сакѳлагѳан кѳыйын тѳююлдо, кѳыйын сагѳатлада адамлыкѳгѳа чурум тюшюрмей жашагѳан кѳыйынды. Хар инсанны эки сайлауу барды: адамлыкѳны малтап, кесин сакѳлагѳан сайлау ол жашау жолну тынчыды, алай аны ахыры жарсыу бла бошалады. Экинчи сайлау – ол тѳоз жол бла барыргѳа, халкѳынгѳа бир болуп жашаргѳа итинмекликди. Отарланы Керим кесини кѳчгюнчюлюк лирикасында адамланы, кѳп тюрю жол бла барып, насыплы, насыпсыз болгѳанларыны да ич сезимлерин толу ачыкѳлагѳанды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

КЕРИМНИ КПСС – НИ АРА КОМИТЕТИНЕ ЖАЗГЪАН КЪАГЪЫТЫ

«КПСС-ни АК-сыны биринчи секретары жолдаш Н. С. Хрущёвха, КПСС-ни АК-сыны Президиумуну члени жолдаш Н. А. Булганинге, КПСС-ни АК-сыны Президиумуну члени жолдаш К. Е. Ворошиловха.

Партиябызны ленинчи тыш эмда кыралны ичинде бардыргъан политикасына мен, хар бир совет адамча, ыразы болуп, кёлленип турама. Деменгили Коммунист партияны хар иши да огъурлулукъгъа, халкъны намысына, сыйына кыулукъ этеди. Мен да, коммунист болгъаным себепли, эрттеден жюрегими сагел этип тургъан бир уллу ишни юсю бла атлап кетерге бетим жетмей, андан жазама оюмуну сизге, партияны акъылман оноучуларына. Кёлю сыннган, сыйсызлыкъ сынагъан халкъымы мындан ары жашаууду мени кыайгъы этдирген. Мени кыыйынлы халкъымы кёчюргенле совет халкъны душманы Берия бла аны тегерегинде кыарс кыагъып айланнганла болгъанларын мен шарт билеме. Ол иш бла Берия кеси кюрепгенди: таулуланы, кыарындаш Кыабартыдан айырып, туугъан жерлеринден кёчюрюу жаланда аны кесини оюму болгъаны энди барыбызгъа да баямды. Таулулагъа «тутхучсузладыла» деген кир атны тагъып, Берия кесини адамны акъылына-эсине сыйынмазлыкъ оноун этгенди. Ол огъурлу таулу эллилени, кыара бетли этип, кёллерин да сындырып, алагъа кыара сабан сюргенди, ала «бандитледиле», «совет властыны жауларыдыла» дегенни айтып. Кёчгюнчюлюкде таулула намыссызлыкъ бла, адам баласы чыдаямалыкъ кыыйынлыкъ бла, ачлыкъ бла бетден-бетге тюбеп кыалгъандыла. Иш анда да туююлдо. Ачдан кыырылгъан сабийлени, тиширыуланы, кыартланы артха кыайтарып амал жокъду. Сёз сау кыалгъанланы юсюнден барды. 400 жыл мындан алгъа Малкыар, тюркюледен бла кыырым ханладан жалынчакъсызлыкъын кыоруулай, кеси ыразылыкъы бла Уллу Россейге кыошулгъанды. Алай бла, таулула кеслерини азатлыкъларын тыш кыыраллы ууучлаучуладан сакълагъандыла. Малкыарны жашлары инсан урушда совет власть ючюн, эрча, кыанларын-жанларын аямай сермешгенлери хар кимге да белгиледи. Аны юсюнден кёп жазылгъанды.

Революцияны заманында Кавказда Кировну антлы тенглеринден бири малкъарлы жаш Къалабекланы Солтан-Хамит болгъанды. Солтан-Хамит сермешлени биринде, Кировну кёкюреги бла жаба, эрча жоюлгъанды. Малкъарны аллай жашлары аз туююл эдиле.

Ата журт урушну аллында Малкъарда бай колхозла бла совхозла къуралгъандыла. Элледе школла, больницала ачылгъандыла. Окъуу, билим жаны бла Малкъар биринчи жерни алып келгенди миллет республикаланы араларында. Партия бла Правительствобузну хайырындан, Малкъарны совет интеллигенциясы да ёсгенди. Ол къыралыбызны эм ариу жашнагъан жерлеринден бири болгъанды. Уруш аулакълада кёп мингле бла таулу жашла жанларын бергендиле. Ала тёкген къан аланы халкъларына – къартларына, тиширыуларына, сабийлерине – жумушакълыкъ этерге чакъыргъанлай турады. Ата журтубузну къоруулай, урушда адамы ёлмеген бир деп бир таулу юйюр тапхан къыйынды. Бу шартха ким да ётюрюкдю деп айтыр амалы жокъду. Малкъар халкъ дуняда ишни бек суюген эм жигер халкъладан бириди. Аны ол кёчгюнчюлюкте – Орта Азияда – да кёргюзтюр онг тапханды ачлыкъда, жаланнгахлыкъда, зарауатлыкъда, азаплыкъда, ишге кёллендирген бир зат болмай тургъанда да. Къайсы таулу да болсун, урушда сакъат болгъаныбыз, урушну къыдырып келген солдатыбыз да хар атламдан «сатхыч», «фашист», «бандит» деген кир, сыйсыз, бедеш сёзле эшитеди. Манга, ишни болушун семиртип айтады деп, гурушха этмезлигигизни тилейме. Иш кертиси бла да алайды.

Эртгеден бери да Кавказда таулула, тау бетледе мирзеу ёсдюрюп, къая ыранлада чалгъы чалып, жашау эте келгендиле, гумулжукла кибик ишлей. Мени аз санлы халкъым бурундан бери жаланда ишчи халкъгъа саналгъаны бла белгиленип къалмайды. Ол Шимал Кавказда эм фахмулу, эм хунерли халкъладан бириди.

Аны кёлден чыгъармачылыкъы, нарт сёзлерини жютюлюкleri, магъана теренликleri, айтхылыкъ нарт эпосу, жомакълары – ала барысы да аны юсюнден мен башында айтхан затлагъа шагъатлыкъ этедиле. Азатлыкъ ючюн кюрешде сау къалгъанладан эсе, жоюлгъанла кёп болуп тургъанлай да, таулу халкъым кесини бай, шатык, ариу тилин, алаамат адетлерин узакъ ёмюрледен бери сакълай келгенди. Бусагъатда сёз халкъымы эм аны сыйлы жерини, тилини кёп ёмюрлени ичинде къурала келген культурасыны юсюнден барады. Орус эмда тыш къыраллы уллу алимле тохташдыргъаннга кёре, малкъарлыла тауларында, Кавказда, жашагъанлы эм аздан онбир ёмюр болады. Мен да, кесими халкъымы уланыча, туугъан жерими,

ана тилими, миллет культурамы таза жюрегимден бек сюеме, башха халкъланы керти жашлары суйгенча ёз миллетлерин. Аны бла байламлы, мени сезимими тюз ангыласагъыз сюеме.

Совет къыралны аллында мени халкъымы тюк тенгли бир терслиги болмагъанына толу ийнанама. Бу ийнаныулукъ къайсы бир таулуда да барды. Хар ким да Малкъаргъа жетген уллу къыйынлыкъ Берияны хатасындан болгъанын биледи. Берияны къара ниети партиябызны, Совет властыны ишине чюйре баргъаны битеу совет халкъгъа да белгилиди. Жаланда малкъар халкъ бла чекленип къалмагъанды терслик. Бу зарауатлыкъны чеченлиле, ингушлула, къарачайлыла да сынагъандыла. Къайда, кимден болушлукъ излерге билмей, бир къауумла уа тутмакълада адам айтып эшитмеген азап чекгендиле. Сермешле бла Берлиннге жетген офицер, коммунист, филология илмуланы кандидаты Сотталаны Хажии-Муссаны жашы Адилгерий халкъына этилген терсликни юсюнден патриот халда Сталиннге жазгъан къагъыты ючюн 25 жылгъа тутулгъанды. Быллай юлгюлени энтта да келтирирге боллукъду. Ма аны бла байламлы тынгылап туругъа тюшгенди, алай иги умутубуз а бирда юзюлмегенди. Биз партиягъа не заманда да ийнанганлай турабыз, аны ючюн къаныбызны-жаныбызны да аямай, алай кюрешген-биз фронтлада. Кесибизни жаланда гитче халкъыбызны уланларына санап къоймагъанбыз. Уллу Совет къыралны жашларыгча, биз таулуланы ачы къадарлары ючюн кимле терс болгъанларын биллип тургъанбыз. Бир заманда да бизни партиягъа кёлкълдыбыз болмагъанды.

11 жылны ичинде мен насыпсыз халкъымы юсюнден сакъыш этмеген бир кюн да озмагъанды. Совет къыралыбызны къоруулай, жоюлуп кетген жашларыбызны жарыкъ сыфатлары тынчылыкъ бермейдиле манга. Аланы атларындан айтама, коммунистча, деменгили Партияма, аны айтхылыкъ оноучуларына, эрлери, жашлары, къарындашлары, аталары Ата журтну азатлыгъы ючюн жанларын бергенлени ёксюз сабийлерине, къартларына, замансыз тул болуп кългъан тиширыуларына, аланы бушуулу къадарларына эс буругъуз деп. Сизге бу кългъытны жаздыргъан къыралыбызны азатлыгъы ючюн жоюлгъан таулуланы, сабийлик кёрмей, ёксюз ёлген жалангач жашчыкъларыны, кълзчыкъларыны мудах кёлзлеридиле. Ма аланы атларындан мени сизге уллу тилегим барды – кълйттарыгъыз деп терибиз бла, къланыбыз бла сугъаргъан бурунгулу жерибизге.

Урушда мен да бир санымы кълюп келгенме. Ёмюрюму ахырына дери сакълат болгъланма. Анга да къларамай, кълолтукъл таякълла бла Малкъларны тюрюнден башына айланып чылкългъланма. Чегемде, Малкълар ауузунда, Холамда, Бызынгыда, Басхан

да болгъан жайлыкъланы бир киши да хайырланмайды. Элледи адам жашамайды. Жашаса да, таулулача, малчылыкъ бла бир киши да кюрешаллыкъ туююдю. Малкъарлыла бурундан бери да Кавказда бек иги малчылагъа саналгъандыла.

Ишни башы уа – таулула ызларына къайтсала, андан бир адамны да кечюрюрге тюшерик туююдю. Таулула къайтханлары бла жалаңда хайыр келтирликдиле, берекет. Таулула кишиге да дерт тутмайдыла. Аланы жүреклеринде бир заманда да миллетчилик болмагъанды, боллукъ да туююдю. Ёмюрде таулула не оруслаулагъа, не къабартылылагъа, не да тегереклеринде жашагъан башха миллетлеге аман кезден къарамагъандыла. Артха, туугъан жерлерине, къайтып, таулула бютюнда жигер ишлерикдиле. Мен халкъымы билеме да, ант да андан этеме кеси жаным бла. Къайсы таулу коммунистни айтырыгъы да олду. Къабарты халкъ да таулула артха къайтсала, ыразы боллугъуна мен толугъа ийнанама, ыразы угъай, къууанган этеригине. Айтханыма ишекли бола эсегиз, аланы жанларындан адамлагъа да соругъуз, ол кыйын иш туююдю.

Къабарты бла Малкъар Россейге къошулгъанлы 1957 жылда тамам 4 ёмюр болады. Ол уллу байрамны таулула туугъан жерлеринде белгилерге термиледиле, къарындаш Къабарты бла бирге, 11 жылны ичинде мен кеп таулугъа тюбегенме кечгюнчюлюкде. Артха къайтыргъа термилмеген бир адамгъа да жолукъмагъанма. Къошуп айтмагъаныма мен бек сыйлы затла бла ант этеме. Бу къагъытны сизге жазаргъа келлендирген къайсы таулуну да ата-бабаларыны жерлерине къайтыргъа итинуюдю.

Таулуланы туугъан жерлерине къайтыулары Ата журтха, Партиягъа заран келтирлик болса, сизге не хазна жазар эдим. Эм алгъа коммунистме да, эм алгъа Ата журтха къайгъырама да, къыралыбызны къайсы миллетини да культурасына уллу хурмет этеме. Мен бек сюеме уллу орус халкъны да. Аны айтхылыкъ культурасы бла къанатланганды бизни келюбюз. Биз аны болушлугъу бла кёргенбиз азатлыкъ. Кесими насыпсыз халкъымы да мен бек сюеме. Къыралымда азат халкъла сатырында анга да бир жер табылырыгъына термилеме. Дагъыда бир затха термилеме мен – 11 жылны ичинде биз эшите тургъан «кечгюнчю», «сатхыч», «бандит» деген ушамагъан сёзлени юсюбюзден атаргъа. Хар заманда да ленинчи партияны, халкъымы да адамы болгъанлай турлукъма. Мен сиз оноу этген партияны солдатыма, аны иши ючюн къанын-жанын, саулугъун да аямагъан антлы солдаты. Аны ючюн эшитсегиз сюеме ауазымы, коммунистни, сизни солдатыгъызны ауазын, кълалгъан жашаууму адамча жашаргъа кюсейме, мен ёлгенден

сора, сабийлерим налат бермез ючюн манга, ала таулула болгъанларына ыйлыкъмаз ючюн. Халкъымы менича жашлары кёндюле.

Ата журт ючюн жанларын бергенле, аны ючюн къазауатда къан уруш этгенле, ала башха миллетлени жашлары бла тенг сермешгендиле азатлыкъ ючюн, ленинизм ючюн. Ол сермешледе ёлгенле, къазауат эте, сау къалгъанла да эркин сунама инжилген халкъларына сизден жумушакълыкъ излерге.

Бусагъатда таулуладан бек бир киши да туююдю жан аурутургъа тийишли уллу къыралыбызны халкъларыны ичинде. Таулуланы жерлерине къайтарсагъыз, андан да бийик этериксиз Партияны алайсыз да уллу даражасын, мен анга толу ий-нанама. Алай болса, малкъар халкъгъа кесини культурасын ёсдюрюрге онг берилликди. Ёмюрледе адам улу сынамагъанча, аллай уллу къууанч боллукъду мени халкъыма ол иш. Ёмюрлеге халкъым ыразы болгъанлай, махтау салгъанлай турлукъду Коммунист партиягъа, Совет Правительствогъа. КПСС-ни Ара Комитетини бла Совет Правительствону жумушакълыкълары таулуланы туугъан жерлерине къайтарыр деген терен ышаныуум жюрегими жылытханлай турады.

*10 декабрь 1955 жыл.
Отарланы Сарамырзаны жашы Керим,
КПСС-ни 1940 жылдан бери члени,
СССР-ни Жазыучуларыны
союзуну члени. Фрунзе шахар,
Къыргъыз орам, 32».*

Керим анасы бла

*Шахмырзаланы Саид, Отарланы Керим,
Отарланы Саид, Залийханланы Жанакъайыт*

Энейланы Ахмат, Мёчюланы Кязим, Отарланы Керим

Солдан онгнга: Керим аскерчи нёгери бла

ОТАРЛАНЫ Керим

БАГЪАЛЫ ЖЕРИБИЗ

О сен, ана ёшюнюнү жылыуун
Бизге сакълагъан багъалы жерибиз!
Сенде биринчи жаз тангны жарыуун
Унутмай жашарбыз къабыргъа дери биз.

Сен ана сютюнден ахыр къабыннга
Дери чомарт болдунг азыгъыбызгъа.
Биз кирип кетсек а сууукъ къабыргъа,
Сен анача кюсерсе ызыбыздан.

* * *

Ахыр ууахтым тыйып тохтап таргъа:
«Айт, жюрегинг нени кюсейд?» – деселе, –
«Туугъан жериме энтта бир къараргъа
Къоюгъуз...» – дер эдим, къабыл кёрселе.

Анамы сыфатынча, аны бетин
Кёзлеримде алып кетерем кёрге.
Алай болгъанда, буза кёр адетин,
Туугъан жерим бла жашарем ёмюрге...

УМУТЛУ

Мен элими тюшюмде кёреме,
Ол эски къабырлача тура.
Мени къыйын жукъума киреди,
Окъ жарача ачыта туура.

Алай мен анга да къууанама –
Жюрегимде жашайды элим.
Аны унутдурургъа къуулланады,
Мени даучумча жаный, ёлюм.

Жюрег а – умутчуду, урады.
Умутсуз – жыгъылады ёрде.
Умутдан тюнгюлмеген – барады,
Излегенин табады бирде.

ЖОЛДА

Мен тюшюмде жолда
Кюннге тубедим.
Къууандым да, анга: – Жол болсун! –
дедим.
– Сау бол! – деди, арыгъанымы
кёре.
– Солу! – деди. – Бошду ашыгъыу тёренг.
– Да ёмюрде да солумайса да сен!
– Кел, мен да биргенге солуюм,
суйсенг!
– Сау бол! – дедим. – Солургъа
жокъ заманым.
– Нек?
– Туугъан жерге ашыгъады жаным.

СОКЪУР БОЛУР ЭДИМ

Туугъан жерим! Сени кёрмей
къалырдан
Болсам, ол кюн мен сокъур болур эдим.
Алай, ауазынгы эшитсем, къабырдан
Къоба, хауангдан эркин солур эдим.

Андан да айырса уа ёмюрге,
Солуялмай, бууулуп къалыр эдим.
Не сенден башха жерде кирсем кёрге,
Тар къабырым эки жарылыр эди.

САҚЛА БИЗНИ!

Шайтан жели чёплени сууургъанча,
Чачды бизни терслик, шагъатсыз, сюдсюз.
Факъыраны къапчыгъын сыйыргъанча,
Тонады ол, айырмай тул не ёксюз.

Кюйсюзлюгю толкъунлача къатлана,
Дауурундан къагъанакъла элгене,
Аямады саусузланы, къартланы,
Къан даучулай киргенинде элlege.

Къадарыбызгъа терс кёзден къарады,
Миллетибиз мурса кёрюндю кёзге.

Къоншу элlege барыргъа – къыралдан
 Къыралгъа ётгенча – къыйынды
 бизге...

Алай жерде Ата журту барында,
 Насып юлюшюн таулу энтта табар.
 Жууап изленир терслени барындан,
 Терсликни кишиге да кечмез къадар.

Ол ангылайды дуняда халланы,
 Тюзлюк ишин санайды ол жууапха.
 Терсликлери ючюн къадар ханланы,
 Патчахланы да тартханды жууапха.

Къурчдан беки ол, сыйлыды
 алтындан,
 Кёрюп келгенбиз бюгюннге дери биз.
 Ол оноу этер тюзлюкню атындан,
 Сакъла бизни, жандан татлы жерибиз!

КЪАЯ ЖАЗЫУЛА

«Тюзлюк жолун жаз аязынча сезе,
 Терсликге уа сууукъ къышхача тёзе,
 Зулмугъа сюрюу кюте эсенг ортакъ, –
 Сен жарлыса, сен насыпсызса, къоркъакъ».

Къоркъакъла дунясы уа – къабырча, тар.
 Анга жалан ёге анады къадар.
 Къоркъакъны ёмюрю кетер заягъа!» –
 Деп, жазылып тура эди къаяда.

«Сора, зырафына малтамай жерни,
 Ол эрlege къойсун къыйын ёмюрню.
 Ала сермеше, жашай да билирле,
 Ала дуня насыбын да кёрюрле!» –

Деп къошханды башха жолоучу, аны
 Ызындан келе, окъуп жазуулары.

УМУТ

Жолла! Таудан, тюзден да ётесиз сиз,
 Сабаннга, сермешге да элтесиз сиз.

Мутхуз кюнню да жарыкъ этесиз сиз,
Кюн жарыгъын алып да кетесиз сиз.
Алай тамбла да кюнню кёрюрге
Умуту болгъан къркъмайды кечеден.
Ол таукелди кюн ючюн жан берирге,
Излей турмаз тынч жолла не кечиуле.
Умут аны арыгъанын унутдуруп,
Сууукъ шауданча, суусабын къандырыр,
Ахшы шуёхча, кёл этдирип турур,
Кюйген бахчасында булбул къондуруп.
Умут! Ол, танг жулдузуча, чакъыра,
Ызындан элтгенлей турады аны.
Умутсузлугъ а – тюгенген факъыра
Этип къояр эди битеу дунияны.

АУАЗ

Туугъан жерими таулары! Мен эслеп
Къарагъанда сизге, къууана тангнга,
Сизни башларыгъыз алгъындан эсе,
Бек агъаргъанча кёрюндюле манга.

Мен сизни кёрмегенли онеки жыл
Болду, алай сизни ёмрююгюзге
Ол неди! Сиз болур кибик алай чал,
Айтыгъыз, тауларым, не болду сизге?

Дуниягъа ол кёксюл дарий кийдирген
Кёк жазла сизге жолму ташладыла?
Не уа мени жол желлери кюйдюрген
Кёзлерим чарс кёрюпмю башладыла?

Бушуулары жапсарылмаз анала
Кибик, эрттен аязны солууунда
Сиз дуниягъа тынгылайсыз, агъара.
Мен а жууап сакълайма сорууума.

Таулу от жагъаланы кюлю суууп,
Кёре габу басхан тыпыр ташларын,
Жеринден къысталгъан халкъны бушууу
Агъартхан болурму таула башларын?

Мени жууап сакълагъанымы кёре,
Алайда бир ауаз келтирди аяз.

– Къууанчдан кезиусюз чал болгъан төре
 Жокъду дунияда, – деди манга ауаз. –
 Сен да, тауларынгы жашыча угъай,
 Къонагъыча келгенсе бюгюн бери.
 Сени аллынга, узакъдан къол булгъай,
 Чыкъмайдыла, кёремисе, тенглеринг!

– Аланы кёрюрню кюсеп кёп турдум.
 Азмы сакъладым ол эркинликни, аз?
 Энтта кёпмю сакъларыкъма? – деп сордум.
 – Угъай! Угъай! Жарсыма! – деди ауаз.

ТИЛЕК

Туугъан жерим, жол нёгерле болдула
 Уланларынг манга уруш жоллада.
 Алай ала тюшюмдеча къалдыла
 Окъла тюплеринде, солдат жырлада.

Сен кёрден къобар демейме аланы,
 Билеме тилегим толмай къалырын.
 Алай санга аманатды анамы
 Узакъ Гюрхожанда къалгъан къабыры.

Мен, сени къоруй, къан жасакъ төледим,
 Улан къылыкъ къыла санга, заманнга.
 Бюгюн а – сенден жалан бир тилегим:
 Анамы къабырын сакъла сен манга.

Мен кишиге этмегенме ачылыкъ,
 Терс дау айтмадым, даулаш келсе да жол.
 Адамгъа эталдым эсем ахшылыкъ –
 Бек алгъа анама ыспас этсин ол.

Мен халкъымы уланы болур ючюн,
 Анамдан кёп къыйын салмады киши.
 Мен ёсдюм, аны сыйлы сютюн иче,
 Дунияда алайды ана юлюшю...

Туугъан жерим, энтта мени жүрегим,
 Сабий жүрегича, тансыкъды анга.
 Къолдан келмезча туююлдю тилегим:
 Анамы къабырын сакъла сен анда.

Ким биледи, бар палахладан ёте,
Манга сау къайтыргъа тюшсе, ашыгъып,
Жаралы жүрекни саугъагъа элте,
Къабыр къыртишге салырма башымы.

Мен жиялп жарсытмам аны жүрегин.
Кёресе – къыйын туююлду тилегим...

СЕНИ АУАЗЫНГ

Туугъан жерим! Мен, юйсюз факъырлай,
Аз жыл айланмадым сенден кенгледе.
Сен а анда, анамча, чакъыргъанлай
Турдунг мени кечеледе, кюнледе.

Сёзюм – арыгъан жолоучуну санты
Туююлду. Мен жангыз къалгъан сагъатда
Ауазынгы эшитип тургъанма, антым.
Жукъусуз кечеле – анга шагъатла.

Арып, атлар онгум къалмай арталлы,
Кёзлерими жол желлери кюйдюре,
Бушуу жүгюм гуппур этген аркъамы
Сакъ жауунла, жол ташынча, туюдюле.

Мен, ичи кюйген атлай, жол жанында
Аууп, къопмай къалмайым деген ачы
Сагъатлада ауазынг кеч жолумда
Манга къарыу берди, къалмазча апчып.

Жол нёгерим болду сени ауазынг,
Умутча эшитиле да, кёл этдире.
Келип турдум, сант тюшюмден аяза,
Таукелликге – сабийча, терилтдире.

Заман мени бёрюча да улутду,
Къыйын кюнде кёзбаучу тенглей алдай.
Сени ауазынг этмесе умутлу,
Тюшген таш болуп къалыр эдим анда.

Къалыр эдим, кенг аулакъла ичинде
Манга таш да табылмаз эди сыннга.
Къалмадым эсем а, – аны ючюн мен
Баш урама тюзлюкге бла санга.

Айталла ёлюмсюз жашауну барын.

Топла арыгъандыла къанлы ишден,
Кырдык ийис урад жаз аязында...
Солуулукъ жерге бир кесекге тюшгенд,
Биз къарайбыз зурнукланы ызындан.

Ингир аулакъны бийлегенди шошлукъ,
Биз аны алдаулугъун ангылайбыз.
Жерни кёкюрегин басханд сагъышлыкъ,
Биз зурнукла жырына тынгылайбыз...

Да... зурнукла, эски уяларына
Жетерлерин билип, къайта болурла.
Жырда уа адамланы дуняларына
Жарсыуларындан иш айта болурла...

ТЕНГИЗГЕ

Сакълай да болмаз эдинг келирими,
Мен а санга, шуёхумача, келдим.
Сабийча, къууанама кенглигинге,
Сени кёкча эркинлигинги кёрдюм.

Толкъунларынг эски жараларыма
Балхам боллукъча, жапсара жүрекни,
Келдим сени зыгъыр жагъаларынга,
Саргъалгъан забанг шууулдай жибеклей.

Эсдемиди суйгеними кюлгени,
Акъ чайкалай ойнай кёк толкъунунгда?
Жашлыгъымы сенде къалгъан кюнлери,
Олтуруучубуз жагъа салкъынынгда?

Мени уа сейирге къойду кёргеним:
Танымадынг мени, туйюлсе жарыкъ.
Сени кёрюргеди бери келгеним,
Жесирликден къайтхан солдатча, арып.

Тарыгъыу, дау да къайтармазла жукъну,
Барына да къадар кесича къарар.
Дуняда серле излейдиле жокъну.
Суйгеними сакълайды манга къадар.

Жаланда чачы, боз толкѳунунгча, чал
 Болгѳанды жашауну сур жылларында.
 Шукур болсун, кишиге бармадыкѳ жал,
 Келалдыкѳ жашауну тик жолларында.

Туугѳан жеримден, сенден да узакѳда,
 Сизге тансыкѳ сагѳатларымда санга
 Кѳолларымы тенгимеча узатдым.
 Ахшы умутла – тѳредиле сауѳга!

Анда, суусуз кѳалгѳан чабакѳча, турдум,
 Толу алалмагѳанлай солуууму.
 Азапны сылтаун минг кере сордум,
 Киши эшитмей эди соруууму.

Анга суйсенг – ийнан, суйсенг –
сейирсин,
 Кѳкюрегим кѳыйын кериле эди.
 Манга, сени тик жагѳангда суюлсем,
 Тынч солуяллыкѳча кѳрѳне эди.

Алай бетсиз азапчыларым анда
 Сорууума тынгыламай эдиле.
 Ала мени кюсеуюмю не алда
 Боллукѳну да ангыламай эдиле.

Жылла солдат кѳуллукѳларын кѳылдыла
 Кѳурешлери, жашаулары бла да.
 Жолла эрлик поэмалай кѳалдыла
 Кѳууанчлары, бушуулары бла да.

Бюгѳн а дуния кѳууанчлыды, жарыкѳ,
 Керекмеди кишини ѳкюллюгю.
 Мен, жесирликденча, келсем да арып,
 Мени тынч солутады эркинлигинг.

Аны кѳоруй, ѳтерге тѳшдю отдан,
 От кимни да аямагѳанын кѳрдюм.
 Алай ол мени аталмады атдан,
 Кѳресе, забалы жагѳанга келдим.

О тенгиз! Жарсыма жараларыма,
 Кеф тѳуйюшде тѳшмегендиле ала...
 Жашлыгѳым кѳалгѳанды жагѳаларында,
 Юзмезинге аякѳ ызларын сала.

Жарсыгулу къарайма аны ызындан,
Ёмюрде тюбемезими ангылай.
Сюйгеним а къууанады жазынга,
Сени сабыр толкъунунга тынгылай.

ЖИЛЯГЪАН ТАЛ

Аулакъ сууну жагъасында – тал терек.
«Жилягъан тал» дейдиле анга мында.
Акъырындан-акъырын ура жүрек,
Жаралы солдат терек салкъылында

Жатады. Анга сууну сериуюню
Балыкъ суу жагъасындача кёрюнед.
Сыртла артына тюше уруш кюню,
Суу жагъадан ингир аяз юфгюрөд.

Кёкде кетип баралла акъ булутла,
Солдат а аланы мудах ашырад.
Булутланы биргесине – умутла...
Солууу онгсуздан-онгсуз бола барад.

Аяз а, солдатны ахыр тынчлыгъын
Бёлюрге кёзю кыймагъанча, сабыр
Шыбырдайд талгъа жашау къууанчлыгъын
Солдатдан сыйырлыгъын сууукъ къабыр.

Солдат солумай тохтагъанд...
Кюн батханд...
Ингир келед, къара жабыуун жайып.
Тал терег а, анасыча, солдатха
Жиляй къалгъанд, бушуулу мугурайып...

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ

Тёппеланы Магометни жашы Алим 1937 жылда Кёнделенде туугъанды. Ол малкъар халкъны бек закий, фахмулу, аты айтылгъан жашларындан бириди. Алимге миллет ыразылыкъ жалаанда къара сёзню юсю бла келмегенди. Тёппе улу поэтди, кесаматчыды, филология илмуланы кандидатыды, аты айтылгъан драматургду. Аны «Суугъа кетген суймеклик», «Насып», «Жолгъа тышген таш», «Азап жолу», «Артутай» деген пьесаларына кёре салынган сахна оюнлагъа жамалауат суйюп, ыразылыгъын билдирип къарагъанды. Тёппеланы Алим жазып эрте башлагъанды. 1959 жылда аны «Жаным

сенсе» деген назмула китабы басмаланганды. 1966 жылда уа назму бла жазылгъан «Жаннетни кызы» деген повести окъуучулагъа белгили болады. Алай кысха заманны ичинде жаш автор, ёз фахмусуну чынтты шарты илишаны неде болгъанын сезип, къара сёзню къолгъа алады. «Отлукъ ташла», «Кюн батмайды», «Тузлу гюттю», «Кюйген жулдуз», «Чамны да чам биледи», «Жюз шагтал Терек», «Ташыуул», «Азатлыкъ» деген китаплары, бир бири ызларындан чыгып, ана литературабызгъа уллу кышумчулукъ этедиле.

Жазыучулукъну хар бутагъын тынгылы айнытып, юлюш кыошаргъа итинмеклик, айхайда, къарыуун билмей кюрешиу туююлдо, ол фахмуну тирилигиди, жютюлюгюдо. Тири, жютю фахму уа жалаанда инсанни насыбы, аны энчи «табийгъаты» болуп кыалмайды ол миллет хазнады, аны кыолайын, даражасын белгилеген шартды. Алимни фахмусу уа аллайды: миллетни ниет, культура сабанын тынгылы жашнатыр ючюн, жюрек отун, жылыуун аяй билмеген. Аны бла бирге, Алим фахмусун, керексизге чачып, кыолундан келмеген ишлеге седиретгенледен туююлдо, хар башлагъан, кыолгъа алгъан ишин бийик даражагъа чыгъара билген устады. Юлгюге айтханда, Алимни маданият мекямыны бир кыабыргъасы кесаматды, илмуду. Аны 1974 жылда чыкыгъан «Малкъар проза» деген китабы литературабызны тинтген биринчи илму иши эди.

Тёппе улуну Къулийланы Къайсынны, Мёчюланы Къазимни, Зумакулланы Танзиляны, Этезланы Омарны чыгъармачылыкъларыны юсюнден жазгъанлары да мамыр филология илмусун айнитхан тинтиuledиле. Аны кыалам къарындашларына атагъан статьяларын, школлагъа деп кыурагъан окъуу китапларын эсге

тюшюрсек, Алимни илмуда не менме деген инсанны да сау ёмюрюне жетерик уллу иш тындыргъанын ангыларыкъбыз. Алай фахму дегенинг ол накъут-налмас кибикди, къайсы жаны да жылтырагъан, нюр т кген, нюр жарыкъ берген. Жарыгъ'а къууанчды, огъурлулукъду. Т ппеланы Алимни драматургиясыны жарыгъы малкъар халкъны сахнасын угъай, республиканы битеу да сахна культурасыны онгун, к олайын ёсдююрге себеплик этгенди. Т ппе улу, айтханыбызча, к п пьеса жазгъанды, «Суугъа кетген с ймеклик», «Жолгъа т шген таш», «Сени жарыгъынг», «Къарындашла», «Азап жолу» дегенча. Аланы ичинде «Артутай» бла «Азап жолу» малкъар халкъны драматургиясыны акъ к алаларыдыла, бийик ауушлары десек, баям, киши даулашмаз.

Башында сагъынылгъан чыгъармаланы асламы трагедия жанрда жазылгъандыла. Жашау къыйынлыкъланы трагедия даражагъа жетдирип, тарых сынауну суратлау оюмгъа сыйындыра билмеклик не заманда да жазычулукъ фахмуну бек жютю да, сыйлы да шартына санала келеди. Анга к ре, биз бюгюнледе Т ппеланы Алим трагедия бла драма жанрланы устасыды дерге керекбиз. Алай аны ол усталыгъы жалаанда драматургия бла чекленмейди: къыйын, бушуулу жашау болумланы суратлауда Алим кесини фахмусуна къайсы жанрны да бойсундурады. Аны «Саскылы к ол», «Артиш», «Пиринчни сютлей акълыгъы», «Жол к юю», «К юген жулдуз» дегенча хапарларын бла повестлерин дуния литератураны уллу черегине атып к ойсанг да, тас боллукъ т ююлд ле.

Т ппеланы Алимни чыгъармачылыкъ иши тарых, саясат-жамауат жашауну кенгден, теренден да тутуп, энчилигин, жюрюшюн да анга к ре белгилейди. XVII–XVIII ёмюрле, Инсан уруш, Уллу Ата журт уруш, к чгюнчюлюк жылла, бусагъат заман – была бары да, энчиликлерин, бетлерин сакълап, бирлеше, дагъыда ёзлене, Т ппеланы Алимни чыгъармаларында алай саркъадыла. Болсада озгъан кюнюн унутхан келир кюнюн да билмез демекликде т ююлд ю иш: миллетни озгъан жашауну суратлай, бюгюнню къыйын сорууларыбызгъа жууап табаргъа итинмеклик, озгъан заман бла келлик неда келген заманны юзюлмезлик байламлыкъларын ачыкълай билмеклик Т ппе улуну жазычулукъ ышаныды. С з ючюн, «Артутай» деген повестин бла анга к ре к уралгъан трагедиясын алыгъыз. Неда «Азатлыкъ» деген романын.

К п жылланы ичинде малкъар литератураны махтаулу келчилери окъуна, бюгюнню тамбладан айырып, черекча саркъгъан заманны ызын бузуп жазгъанларын эсге тюшюрсек, Алимни чыгъармачылыкъ ишине тюз багъа бичип, махтау бераллыкъбыз. Анга к ре уа, Т ппе улу шартлагъан жашау болумла бла окуяла бир миллетни тарыхындан эсе, кенг магъана тутханлары себепли, аны китапларында, башха халкъланы жарсыулары да суратланады. «Азап жолу» деген трагедияда сталинчи к ыраллыкъ

бла малкъар халкъны къадары, жашау деген сорууланы тинте, Тёпеланы Алим жалаңда таулуланы бушууларын кёргюзтмейди: кырал кеси да бушуулуду. Нек дегенде, сакъланыр адыргысында, ол, огъурлулукъгъа бла тюзлюкге таянмай, артыкълукъгъа, зор кючге, жахилликге базыннганды. «Азап жолунда» жашырын, кенг магъаналы суратлау илишанла, мадарла кёпдюле. Аланы тынгылы ангылаялмагъан окъуучу трагедияны оюм кёолайын кем кёоярыкъды. Юлгюге айтханда, драмада жел, боран ургъаны не азгъа да тохтамайды, селеймейди. Алай ол жалаңда табийгъат болум туююлду зорлукъ кюч-къарыу алып, тыйгъычсыз, низамсыз къалып къутургъанын кёргюзтген белгиди. Аны тамыры инсан уруш бла байламлыды. Урунган мамыр халкъланы бир бирге къажау этген, суу айланмача, адамланы ичине тартып тунчукъдургъан желни, боранны сыфаты бла зор, низамсыз кючюну шартлап, кёпле жазгъандыла. Ол къутургъан жел 20–30-чу жыллада да сабырланмагъанды. Инсан урушну заманында аякъланып, ардан-артха бютюн бек къутуруп, малкъар халкъны жашау жолун да ол азаплы этгенди. Болсада Алимни чыгъармасы, жалаңда бир миллетни тарых къадарын кёргюзтюу бла чекленмей, битеу да совет халкъланы кыйын жолларын суратлайды.

* * *

Тёпеланы Алимни чыгъармачылыкъ ишин угъай, жашау жолун, къадарын да терек бла тенгleshдирирге боллукъду.

Терек тынчлыкълы ёсюп къарыу алмайды. Аны башы бла къара булутла да ётедиле, юсюне буз, къар да жауады. Алай бийикге, жарыккъгъа бла кюн жылыгъа тартыннганы къалмайды. Кыйыш, къар суугъунда къабышса да, жылыудан ёнгелемейди ол. Табийгъат анга буз, къар тежей эсе да, терек жашаугъа жашиллингин, салкъын ауанасын кыызгъанмайды. Туугъан жерини жылы топурагъы кечиндирип, бийиклик бергенин ангылап, туугъан жерине кёор-садагъа болуп, терек тереклигин этип жашайды. Ол жаны бла къарагъанда, Алимни «Артиш» деген аламан хапары эсге тюшеди. Артиш терек къая жухлагъа илинип ёседи, гыйы ташланы жарып, тамырланып, амыры, бутагъы бла да туугъан жерини ташларын кыучакълап. Ол кыйынлыкъ сынар ючюн къалмайды, кюн да кюйдюре, жауунла да жууа. Болсада артиш бет алышмайды, бийик умутундан тюнгюлмейди. Ахырында элхууур келип, уруп-талап, тамырларын, бутакъларын седиретеди, алай, ёсген жеринден айырып, умутун юзюп кёоялмайды. Артиш, жангъдан тирилип, бийик умутуна талпынады. Айхайда, Тёпеланы Алим артишни юсю бла малкъар халкъны кыйын тарыхын, кёчгюнчюлукъ бла байламлы ачы къадарын ачыкълагъанын ким да ангыларыкъды. Артиш метафорады. Алай ол метафора Тёппе улуну жазычулукъ, жашау жолун да белгилейди дерге тийишлиди.

Жашауну, къадарны да ачылыгына тѣзюп, чомартлыкъгъа бла халаллыкъгъа жанын къурман эте билмеклик Алимни бек махтаулу ышанларындан бириди. Инсанлыгыны, жазыучулугъуну да. Къадарны махтауу, тырманы да аны ич дунясына, сезим къолайына чып тюшюралмагъандыла. Не тюрю болумлада да, кишилик даражасын сакълап, тюз сайлау эте билгенди. Анга кѣре, Тѣппеланы Алим хар нени да мардасы болгъанын уста ангылагъан жазыучуларыбызданды дерге да керекди: суймекликде, къажалукъда, халаллыкъда, тѣзюмлюкде да. Ол марда бузулса, суймеклик кѣрюп болмаугъа, халаллыкъ кюйсюзлюкге, игилик хатагъа ѣтюп да кетеди. Бизни халкъыбыз аны алайлыгъын кимден да иги билгенди. «Ачы болсанг, тюкюрюрге, татлы болсанг, ашарла» деп да андан айтадыла халкъда. Адам къылыгы кѣп тюрю илишанланы бирикдиреди: «акъларын», «къараларын» да. Алай къылыкъ-ылыкъгъа айланып нек къалады, аны сылтау недеди? «Къара» илишанла «акъладан» онглу болсаламы? Бармыды аны базманы, ѣлчеми? Бар эсе, айтханыбызча, аны ѣлчеми Мардады ич Марда. Олду базманда чекген, инсанлыкъ даражаны сакълатхан. Ич дунясыны не даражада болгъанын бир-бирде адам кеси да билмейди, аны бийиклигин бла алашалыгъын жашау болумла тинтедиле, адам, бир къыйынлыкъгъа тюшюп, сайлау этгенде. Бет ачхан сайлау бла сынау. Къыйынлыкъда, сайлаулада сыналмагъан адам жамауатны алдаялыргъа да болур, кесин сабыр, эсли да кѣргюзтюп, урунуугъа бла халкъына табынган инсан сундуруп. Алай... жетген кюнде уа – не хазна!

Тѣппеланы Алимни чыгъармаларыны кѣбюсюнде ол затла суратланадыла. Сѣз ючюн: «Кюйген жулдуз» деген повестини жигити бийик билим берген окъуу юйню махтаулу устазыды, алимди. Жашау къыйынлыкъла аны, сынап, бетин ачмасала, ол махтаулу алимге саналгъанлай къалыр эди. Болсада ол, жашау сынаулагъа чыдаялмай, бетин тас этеди. «Туманда ажашхан акъ тайым» деген повестинде да уллу фабриканы таматасы, коммунист, тазалыкъ бла кертиликни келечисине саналып тургъан жигит зорлукъчу болуп чыгъады. Адамлыкъ бла адамсызлыкъны араларында жол къысхады деген оюм жангы туююл эсе да, Алим аны, жангыртып, жангы суратлау философия кюч берип ачыкълайды. Ол, къысха жолну ѣмюрледе тауусулмазлыгына ийнандыргъанча, мурдарлыкъгъа жол ачылып къалыучусуна да тынгылы ийнандырады. Юлгюге айтханда, «Саскылы къолда» жигитле бары да тюз акъыллы адамладыла, ѣз къыйынлары бла жашагъанла, урунуудан къачмагъан, оюннга, кюлкюге уста. Алай, белгилегенибизча, хар нени да бир мардасы болады. Хар неге да жашау берген кюн окъуна, мардадан оздуруп жылытса, берген жашауун сыйырады. «Саскылы къолну» жигитлери да чам этер, ойнар акъылда байлагъан эдиле чыпыннга жыйын нѣгерлерин. Болсада мардадан озуп «ойнагъанлары» аланы мурдарлыкъгъа жетдиреди. Кертиди,

адам дегенинг мардадан бош алай чыгып кьалмайды. «Саскылы кьолну» жигитлери ахшы адамла да кьорюне эдиле, кьалай этип кьойдула бу мурдарлыкъны деп соргъанда, баям, аланы жюреклерини теренинде кьзге урунмагъан кьылыкъ илишанларын эсге тюшюрюрге керек болур. Зарлыкъ, кесин озгъаннга сукъланыучу, эришиу дегенча, ол тюрлю кьылыкъ ышанла кеслерин туура этерге суймейдиле, ташада, жюрекни кьарангы жерлеринде кечинирге сюедиле. Кьоншусуна жашырын хата этгеннге киши ачыкъ дау айталмайды. Алай адам аманлыкъны да игиликнича кьргюзтюрге кюрешип этеди палахны. «Саскылы кьолну» жигитлери да ойнагъан сылтау бла байлайдыла жьнгерлерин чыпыннга, ойнагъанча эте, зарлыкъ сезимлерине жол ача, мурдар жюреклерин кьандыра, жашырын зауукълукъ таба. Жашырын хата этерге суйгенлеге таудула «пошкьап ит» деп бош айтмайдыла, аллайла, ачыкъ душмандан эсе, тап, юсюнге сауут-саба алып сюелгенден эсе да кьоркьуулудула.

Аны сагъыннганыбыз, Тьппеланы Алим жигитлерини ич дунияларын, жюреклерини «кьарангы» мюйюшлеринде тепген жашырын сезимлерин, тап, жигитле кеслери окъуна тынгылы ангыламагъан сезимлерин ачыкъларгъа устады демеклик бла байламлыды. Жашауда эки бетли адамла кьпдюле. Инсанны бир бети, бир оюму кьз туурада эсе, башхасы жашырынды. Жигитни эки бетин да ачып, аны чынтты кьылыгъын кьргюзтюрге итинmekлик Тьппе улуну чыгъармаларыны кьыйматын белгилеген шартды. Ол жаны бла аны «Жол кюйю» деген повести бютюнда махтаулуду. Кертиди, «Жол кюйю» басмаланнганда, анга кьепле ыразы болмагъан эдиле. Повестьни ангылап, ыспасын чыгъармагъанлагъа айып этерча туююл эди. Жигит не «акъбет», не да «кьарабет», не огъурлу, не да «мурдар» болургъа керек эди. Совет Союзну литературалары окъуучуну анга юйретген эдиле. Адам саны аз болгъан миллет литератураларындан эстетика-суратлау излем а бютюнда кьарыусуз эди. Малкьар жазыучула да, бир адам эки-юч бетли да болады деп, ичги сьзлерин энди айта башлагъан эдиле. Анга кьере, адам, урунуудан кьачмай, иги ишлей эсе, иги ишлегени бла кьалмай, уллу кьыралны атындан саугъаланнган эсе, анга кьор-садагъа болуп турмай, ич дуниясын, жюрегини кьыйыр-бучхагъын кьармаргъа неге керекди деген оюм да жюрюй эди. Инсанлыкъны баш ёлчеми урунууда тирилик эди, жигитлик. Тьппеланы Алимни повестини жигити Бекир махтаулу кьойчуду, чурумсуз ишлейди. Артдан-артха, жашла урушха кете башлагъанда уа, ол бютюнда кьадалып ишлейди. Былайда жазыучуну фахму жютюлюгюню дагъыда бир илишаны шартланады: урунуугъа инсан борчхача кьарап, иги ишлеген, айхай, ыспасха тийишлиди. Алай адам, кече-кюн демей, эки бетлилигин жашырып муратда кюреше эсе уа? Тьппе улу аны юсюнден биринчи болуп суратлау сьз айтханладанды: урушха бармай кьалыр амал из-

леп кёргюзте эди Бекир тириликни юлгюсюн. Урушдан эсе, мында бегирек керекди, Бекир дегенни айтдырыр ючюн.

Урунууну жигити, Ленинни ордени бла саугъаланган адам сатхыч неда мурдар болур амалы жокъ эди деген «кесаматчыла» гурушхаларын бюгюн да унутмагъандыла. Алай чыгъарманы сакъ окъугъан Бекир къыралгъа неда жамауат ишге жан аурутуп урунмагъанын эслерик эди: Бекир жаланда кеси къайгъылыды. Болсада Алимни жигити эссииз, акъылсыз да туююлдю: ол, къара бетин букъдуруп, жамауат аллында кесин акъбет этип жашай келген адамды. Ким биледи, уруш башланып, сайлау этерге тюшмесе, Бекир иш кёллю, жигер инсаннга саналып, къутулуп окъуна кетер эди. Алай, кесимми огъесе Ата журтумму деп, сайлау этерге тюшгенде, Бекир ёз жанын сакълар къайгъылы болады. Ичинде чирчиклене дагъыда ёчюле тургъан хыйласын урунуу бла жашырыргъа юйреннген адам ахырында мурдарлыкъгъа киреди. Алай бла Бекирни жолу – ол инсанны, адамлыкъ къачын тас этип, жаныуар сыфатха къалай киргенин кёргюзтген жолду.

* * *

Суратлау сёз ол излеу сёздю, дуниягъа энчи кёз къарамды, жангы фикирди, тинтиудю. Шёндю бизни прозабызны да тыш омакълыкъдан, жалгъан айбатлыкъдан бла шартлаудан адамны ич сырын, къылыгъын тинтиуге кёчген заманыды. Повесть а къара сёзюбюзню ол илишанын жангы да, кенг да жолгъа салгъан жанрды. «Да бюгюннге дери бизни прозабыз шартлаудан тинтиуге ёталмаймы тургъанды?» – деп сорлукъла да болурла. Алай а ахшы юлгюлю болууда бла төреле айнытыуда чек жокъду. Алимни повестини юсюнден махтау сёзюбюз да аны бла байламлыды. «Жол кюю» литератураны ёмюрлюк излеу жолун баргъан чыгъармады. Уруш жылланы ал кюнлерин бир къысха кезиучюкню суратлап, уллу философия жюк кётюрген хапарлау. Терен ниет магъанасы болгъан бу повестьни сюжети ангылашынуулуду. Ол усталыкъны илишаныды да, анга окъуучу да эс бурмай къоймаз.

Чыгъарманы юч жигити да Бажиганда малда туруп, энди андан къайтып келедиле: Бекир, Мамай, Сакинат. Мамай бла Сакинат эгеч бла къарындашдыла. Бекир Мамайны тенги Сакинатны сюеди, ол да – аны. Бюгюн-тамбла бир от жагъа къурап къояргъа ыразыдыла. Ёгюз арбагъа минип, тынч келедиле. Аулакъ жолда ёгюзле тынч баргъанлыкъгъа, жигитлени жюреклеринде тынчлыкъ жокъду, сагъышлыдыла. Аланы сагъыш этдирген Уллу Ата журт урушду: ол «жай чиллеси кирип, Бажиганда къызыулукъ солуу тыйычу заманда башланып, къыстау баргъан кезиудю». Жамауатха, къыралгъа къыйынлыкъ келген кезиуде хар инсанны даражасы, намыс-къылыгъы толу ачыкъланнганы, халкыгъа туура болмагъан илишанны да туура болуп къалгъаны кимге да белгиледи. Сёз ючюн, Бекир халкыгъа жетген къыйынлыкъ хар

инсаннга борч салады деп билмейди, туугъан жерине керек эсе, жан да, къан да берирге керекди деп да. Уруш болмаса, Бекир, кишиден артха къалмай, аман да кёрюнмей, ким биледи, ёмюрюн оздуруп эди. Повестьни жигитлерине тюшген жашау болум а энчи эди: акъны къарадан шарт айыртдыргъан болум.

Жигитледен узакъда уруш барады, къыйын уруш. Кюн сайын Мамайча, Бекирча жашла мингле бла жутулуп барадыла, ёлдю, жоюлду деген хапарла кёп эшитиледи. Совет аскерле кюнден-кюннге артха кетеди. Алгъа уа барлыкъ болурламы, душманны ууатып, – ол белгисизди. Белгисизлик Бекирча адамны экили этмей къоярмы эди? Ол аскерге алынырыкъланы санында биринчи болургъа тийишли эди. Алай чакъырылмагъанды. Артха къалгъаныны хыйсабы уа неди? Жюрегинде жашырын умуту: уруш ансыз бара эсе, душман ансыз ууатыллыкъ эсе, нек барады?! Уллу айыбы болмагъан ич сагъышы адамлыкъдан чыгъарып къояр деп, Бекирни эсинде да жокъду.

Жашау ол ёлчемлеге сыйынмагъаныны юсюнден айтыр кереклиси жокъду, сыйынса окъуна, сёз ючюн, суратлау литератураны сыйлы борчу жашау шартла бла тенглендирилип къаллыкъ туююлду. Жаланда акъгъа акъды деп чекленген искусство кесине кёр къазгъан искусство болуп къалыр эди. Алайды да, иги, тюз боюнлу, ариу ниетли адам хар заманда да бирча тюз жолну барып туралмайды: бирде ажымлы да атлам этеди. Адамны акъылы, эси жашау болумланы хорлагъан да этеди, алагъа хорлатхан да этеди десек, бир киши да сейирсинмез. Ол баям затды. Бекир орден бла саугъаланган адамды, иги ишлегени ючюн, жамауат, къырал аны махтау керекли этмегенди. Айхай, орденли, махтаулу жашны, начас этип, адамлыкъ борчундан къачханнга чыгъаргъан тюзмюдо да, былайда жашау кертилик бузулмаймады дерле бир-бир окъуучула.

Алай Тёпеланы Алим малкъар прозада суратлау оюм эстетика тарлыкъдан ары атларгъа керек болгъанын, атлагъанын да белгилейди. Эки бетли адамны иги ишлегени, ариу къылыкълы, адепли да кёрюне билгени ётюрюк туююлду. Бусагъатлыкъда, илму, суратлау оюм, дунялыкъны ангылау да къыстау ёсген заманда, адамгъа жаланда урунуу даражасына къарап багъа бичген азды. Бютюнда литературада. Адамны ишге кёллендирген сылтаула кёпдюле, ол санда уа биз къабыл кёрмезлик сылтаула да.

Бекирни ишчи жаш болгъанына биз эртте ийнанганбыз, анга бир тюрюлю ишеклик жокъду. Алай артдан-артха, автор жазгъанча, урунуугъа бек къадалгъаны, аны иги жанындан кёргюзтген угъай, окъуучуну сагъайтмай къоймайды. Халкъ, жамауат сынагъан палахны сынамай, баш жулургъа онг табылмазмы, адамланы кёзлерине артыкъ урунмай, ишге къадалып? «Ёз башына ишчи тынчлыкъ излегенин, кесин энчи суйгенин, къоркъакълыгъын да Бекир ишге берилгени бла жабаргъа уа кюреше бол-

мазмы?» – деп сагъаяды окъуучу. Жигитини ниетин ачыкълауда жазычуну усталыгъын, жютюлюгюн да чертмей жарамаз. Автор Бекирни шарайыпсыз болмагъанын, аз айтып, шарт кёргюзтюп къояды. Жюрегини теренинде жашырып, жамауатдан букъдуруп тургъан «ич аурууу» не тунчукъгъанлай къалыр неда, сайлау этерге тюшгенде, ачыкъ болур.

Бекир, бирси таулу жашлача, керти адамлыгъын, Ата журтуна суймеклигин кёргюзтюрге керекди, къолуна сауут алып, урушха кирип, жерин душмандан къоруулай. Алай урушха кирген къан, жан да береди, ким жоюлса да, сен сау къалырса деп, аны киши ышандырмайды. Бекир сайлау этерге керекди. Анда – уруш, сени къанынгы тегерик, жоярыкъ душман, мында уа – кюн жылыуу, арбаны акъырын барыуу, арбада суйген къызы Сакинат, къан тегюлюу, ажал да жокъ.

Айхай, мамыр, ырахат жашау, юйюр насып кимге да багъалыды. Бусагъатлада Бекир кёре келген жашау а, керти да, аны татлыкъсындырырча, терилтирча эди. Автор, ол жашауну илишанларына жигитини кезлери бла къарап, сайлауну къыйынлыгъын, азаплыгъын уллу суратлау кюч бла ачыкълагъанды.

«Сакинат, узун, акъ, ариу бутларын арбадан энишге жиберип, къызыу чарс тюшген учу-къыйыры болмагъан аулакъдан кез алмай келеди», – деп жазады ол.

Бекир намысдан, эрликден да жан татлылыкъны сайлайды. Болсада Бекир дегенинг эссиз, бетсиз да туююлдо. Сатхычлыкъ жолуна арсарсыз тюшюп да къалмайды. Бекирни ич сырын, ниетин-къутун шартлай, Алим керти искусствону тинтиу къолайындан, жетишиминден таймагъанды. Бекирни сыфатын алай тынгылы ачыкъларгъа себеплик этген Тёппе улуну фахмусу, фикир теренлиги эдиле.

Урушну ал кюнлеринде Бекир аскерге тюшсе эди, ким биледи, негерлери болгъанлай болур эди. Жамауатны аллында, закон жюрюген жерде хар аман адам аманлыгъын кёргюзтюп бармайды. Бекир а, не десек да, совет властыны къолунда ёсген жашладан эди. Алай, гурушхалыкъ бла арсарлыкъ аны жюрегинде орнала туруп, къатында жамауат, закон да болмагъандыла. Къыйырычеги кёрюмеген аулакъ, бийик таза кёк, узакъ жол, шошлукъ, киши, келип, жашырын, ачыкъ ушакъгъа да къошулур деп, тынгысызлыкъ жокъ. Ол къыйырсыз аулакъда ючеулен келедиле, терен сагъышха кетип, ауаралы болуп. Бир ауукъ замандан уруш отуна кирлик адамны сагъышы, кюйю азмыды? Бекир да башха туююл. Аллай кезиуледе ёз насыбым, ырахатлыгъым халкъымы, Ата журтуму насыбы бла байламлыды дер ючюн, таза ниетли, кеси жашауундан эсе, туугъан жерини эркинлик байрагъын сайларгъа хазыр адам болургъа керек эди. Бекир а туура аллай туююл эди.

Адамлыкъ борчундан къачаргъа таукелленнгенинде, Бекир Мамайны сагъышын этмей, амалы жокъ эди. Энди анга жашау бермеген, эркинлигин сыйыргъан олду. Бекирни къаны къартыкъгъа сыйынмай башлайды. Неге ачыуланнганын билмей ачыуланады, кийизге чулгъап келтирген ушкогу терк-терк эсине тюшюп, санлары титирейдиле. Нек? Жаны суйгенлей, борчундан къачаргъа къоймагъан Мамайгъамы къаны бузула болур? Аны акъылына аллай зат келмейди. Ким биледи, мыйысыны жети къатысында ушкокга ышана эсе да, мурдарлыкъгъа барлыгъын ол алыкъа кесинден окъуна жашырады. Жазыгучуну усталыгъы бла фахмусу болмасала эди, Бекирни жюрегини теренинде, «буч-хакъларында» хыйлалыкъланы чирчиклерине биз да эс бурмай къояр эдик.

Мамай Бекирни узакъ адамы туююл эди. Бир эллиледиле, бирге ёсгендиле, энди уа жууукъ да болургъа деп турадыла. Сора Мамай аны жоюлуругъун, урушда жугулуругъун къалай сюер? Сакинат да. Жол узуну суйген жашыны къоркъууун этип келген Сакинат. Хар кимни да кеси эбине сыйындыра юйреннген, адам намысына кир къондурмаз ючюн, жан да, къан да берирге ыразы инсаннымы ангыларыкъ эди?!

Бекир къакъды-сокъду жашырын тилинден ачыкъ сёзге ётеди:

– Неге керекди бу бары да бизге?! – деди Бекир иги кесекден.

Мамай ангыламады.

– Ол дегенинг?

– Уруш дейме. Биз кесибизни анда жойдургъандан не хайыр?

Мамай бла Бекир бетден-бетге къарап сёлешедиле. Бош сёлешю туююл эди ол – жюрек тазалыкъ бла жюрек такъырлыкъны сермешлери. Ата журтуна, совет къыраллыкъгъа жаны-къаны бла табыннган Мамай Бекирни адамлыкъдан чыгъарады. Адамлыкъдан чыкъгъан неди? Анга тёзер. Бекир энди ол чекге жетгенди. Алай, Мамай сау къадар, борчун малтагъан адам жууаплыкъдан къутуллукъ туююлдо. Ма олду палах. Кенг аулакъда, жамауат, закон кёзю да жетмеген жерде башына эркин болмагъаны, жаны суйгенча жашаялмагъаны сейир эди Бекирге.

Былайда повестьни дагъыда бир жютюлюгюню, махтаулу шартыны юсюнден айтмай къояргъа жарамаз.

Жамауат бла байламлы адамны жамауатдан эркин болур амалы жокъду. Алай кёпчюлюкден узакъда эки инсан ишлеген, жашагъан жерде окъуна бири экинчисинден эркин туююлдо. Буюкъмай-уялмай неда къоркъмай, жюреги айтханны этип баралмайды. Айхай, жангыз инсанны айыбы жамауат айыбына тенг болмаз. Жууаплыкъ таркъаяды, низам акъсайды, жамауатха ачаргъа къоркъгъан экинчи бетин асыры бек жашырып кюрешмейди. Болсада аманлыкъчыгъа жол нёгер харамды. Ол себепден алгъа Бекир ниетин Мамайдан жашырады, ызы бла уа, ариу ай-

тып, жазыкъсындырыргъа, тюз жолдан тайдырыргъа кюрешеди. «Биз бир жарлы таулулабыз, – деп, арбаны жол жанына тарта, кесаматлы селешеди Бекир. – Бизге дуния даулашына къатышыргъа неге керекди?»

Жаш муратына жетмейди. Борчундан, жууаплылыкъдан да къачып, башына эркин болур ючюн а, жаланда бир амал барды уллу жамауат бла байламлыгъын юзерге, къайда къалай жашагъанын билдирмезге. Мамайны уа халкъты бла, туугъан жери бла байламлыгъы асыры уллу эди. Ол тукъум байламлыкъ Бекирчалагъа керекмей эди. Бёрюча улуп, таш тубюне къысылып жатса да, Бекирге башха туююдю, жанын сакъласын ансы. Аны фикирри, дуниягъа къарамы алай такъырды. Ол, жилинча сюркелсе да, жан сакъларгъа хазырды. Повестьде узун, къарасырт жилин бошуна кёрюнемгенди. Ол Сакинатны элгендиреди, Мамай, сенекни сермеп, аны ёлтюрюрге тебирейди. Бекир, къайгъырып, жеринден тепмейди. Чыгъарманы бу гитче суратлау шарты окъуна юч жигитни юсюнден да тынгылы хапар айтады, хар биринк жашау философияларын жарытады. Бекирни, сёз ючюн, жилинча, сюркелип, бугъуп, тешиклеге кирип, жан сакълагъанла элгендирлик туююдюле, алагъа аны дауу боллукъ туююдю хар ким жанын къолундан келгенича сакълайды.

Ушкок атылып, Мамайны жашаууну юзюлгени бла тенг, Бекирни туугъан жери бла байламлыгъы юзюледи. Жамауатдан, халкъдан айырылгъанны жазасы къалай болады, ол инсан не чекге жетеди? Тёппе улуну повести анга тынгылы жууап береди.

Бекир Сакинатны артыкъ къоркъуулу адамгъа санамайды. Не десенг да, ол Мамай туююдю, аны суйген тиширыууду. Бекир кёре келген тиширыула уа жумушакъ жүрекклидиле, сёз бла уллу кюрешмеген. Бютюнда къатыннга алсанг а, ауузун жабып турлукъду. Анга Ата журт, жамауатмы керекди огъесе ёз насыбымы? Бекир урушха кетип къабылса, Сакинат да – жарлы, жаш алай оюм этеди. Болсада ёхтем, ариу къылыкълы Сакинат туугъан жерин суймегенни, бирси таулу жашлача, сыйлы борчун толтурмагъанны сюерик туююл эди. Къызыны ол тазалыгъын Бекир эсге алмагъанды. Къарындашын да Бекир жойгъанын Сакинат алыкъын шарт билмейди, адамлыгъын а кёргенди. Жашны юсюнден билгени тиширыуну андан кёлюн къачырыргъа тамам эди. Энди ол Бекирге эр кишигеча къарамайды. Бекир анга «бир тюрлю учуз, эриши, хыйлачы» жаныуарды. Аралары ачыкъ болгъанлай а, Бекир кетип баргъан халал, таза ниетли, алай къыйын къадарлы тиширыуну да къанын төгеди. Айхай, бир-бир окъуучула повестьде къара бояу асыры озмаймыды, суйген къызын жаш алай къалай жоюп къояр эди дерге болурла. Бизни акъылыбызгъа кёре, чыгъарманы тынгылы окъуп, Бекирни къылыгъын, ичин ангылагъанны эсине ол тюрлю гурушхалыкъны келир амалы жокъду. Нек дегенде Сакинатха ушкок бургъан Бекир

ол алгыннгы Бекир туююл эди. Хар атламы, сёзю, этген иши бла да анда, жыртхыч жаныуарны илишанлары болмаса, адам дегенден жукъ къалмагъанын жазычу толу кёргюзтеди. Жер юсюнде Бекирге энди сыйлы зат жокъду. Ол, кеси жамауатындан, Сакинатдан да бирча къоркъуп, туугъан жеринден юзюлюп, кийик жаныуарча, сагъайып, башын кечиндире эди. Къапханнга тюшген жаныуар (бёрю, тюлкю болсун), жанын сакълар ючюн, бир санын кемирип, къутулургъа кюрешеди. Адамлыгъы къалмагъан Бекирге, энди жыртхыч жаныуаргъа, Сакинат жанынданмы багъалы эди?

Тёппеланы Алимни «Жол куюю» деген повести кёп затны эсгертеди. Алай адам бла аны туугъан жери, адамны Ата журтуну аллында борчу, аны бла байламлыгъы дегенча проблемала, эсибизге тюшгенлери бла къалмай, жангыдан сагъышландырадыла. Ол а къайсы литератураны да къыйматлыгъын белгилеген шартды. Жамауат бла байламлыгъын юзген инсаннга жашау, насып да жокъду. Бекирни къадары бизни анга антта да бир кере ийнандырады.

* * *

Жашауубузда жаннет, жаханим деген ангыламла болгъаныча, адамны да эки жолу барды, эки сайлауу – жамауат аллында жууаплылыкъ бла жууапсызлыкъ, огъурлулукъ бла куюсюзлюк. Къайсы жолну барырын а инсан кеси сайлайды. Къыйын болумла, белгилегенибизча, адам бетини «акълыгъын» бла «къаралыгъын» кёргюзтгенликге, жууаплылыкъдан бла инсанлыкъ борчдан киши да къутулмайды. Ит ылыкъгъа хорлатып, артда уа, хо, да не этерик эди, къыйынлыкъда эдик демеклик жалгъан сёздю, жууаплылыкъдан къачыу. Инсанны эки сайлауу бар эсе да, борчу бирди – адамлыгъын сакълап, огъурлулукъ отун ышырыу.

Тарых болумла, къырал куюсюзлюк инсанны жашауун сыйыргъанлыкъгъа, адамлыгъын сыйыралмайды. Адамлыкъ бла насыб'а – бирдиле. Адамлыгъы жокъну, тынчлыгъы, токълугъу бар эсе да, насыбы жокъду.

Тёппеланы Алимни «Сыйрат кёпюр» деген романы бизни ол тюрлю шартлагъа шагъат этип, жангыдан ийнандырады. Романы сыфат къаууму, ниет тизмеси, философия фикирини да, биригип, жашауну тутуругъу не болгъанын бла аны къыяргъа кюрешгенлени амалсызлыкъларын кёргюзтедиле. Романда малкъар халкъны жашау терегин аудурургъа итингенле бла аны сакълагъанла бетден-бетге сюелип сермешедиле. Ол сермешде сталинчи аскерчиле, сауут-сабалы эселе да, къарыусуздула, жазыкъдыла, бардыргъан ишлери да, анга кёре, тутурукъсузду, кишиге керек болмагъан, тарых черегинде кёмюлюп къаллыкъ. Кертиди, аскерчиле башларына эркин туююл эдиле, алай, сайлау этип, адамлыкъ къачларын сакъларгъа эркин эдиле. Ол эркинликни киши кишиден

тилеп алмайды – адамлыкъ кимни да жаныды, къаныды. Сталинчи совет аскерчиле уа буйрукъну къара къуллаы, шапалары эдиле, андан озуп, мардагъа сыйынмай, асламы ёз ыразылыкълары бла «ылыкъны» сайлагъандыла. Ол себепден «Сыйрат кёпюрню» жигитлери – малкъар халкъны келечилери (Хамзат, Жарнес, Атто) – буйрукъну къара къуллаарындан бир зат да излемейдиле, артыкълыкълары ючюн кёлкъалды этип, чамланып, айып салып да кюрешмейдиле. Айыпдан уялыкъ болсала, инсанлыкъ мардадан чыгъарыкъ туююл эдиле ала. Мардадан озгъанлагъа бла къарыусузлагъа, гюняхха берилгенлеге жаланда жан аурутургъа тийишлиди, жарсыргъа. Аллаилагъа кечгинлик берирге да оюмлайдыла Алимни жигитлери! Къарыуларгъа тийишли жанла туююлдюле ала неда юйретирге. Адамлыкъны бийик хатерин этип, алагъа садакъа берирге керекди. Анга кёре уа, малкъар халкъ, аны Хамзатча жашлары, юслерине къая аугъанлай, къыйынлыкъ аууп, басып, тунчукъдура тургъанлай окъуна, адамлыкъ марданы не аз да эниш этмейдиле. Хамзаты, Керими, Аттосу да нени да башы адамлыкъ болгъанын, адам кишиликке, огъурлулукъгъа деп туугъанын унутмайдыла. Тентеклик бла сабырлыкъ, кюйсюзлюк бла дин огъурлулукъ бетден-бетге не мен, не сен деп сюелгенлеринде, малкъар халкъны келечилери сабырлыкъ бла диннге ийнаныулукъ берген басымлыкъгъа кертичилей къаладыла. Сталинчи аскерчиле гузабалыкъны бла мыртазакълыкъны жекбаш шапаларыча жюрюте эселе кеслерин, Хамзат, Атто, Керим эм башхала адамлыкъ мардагъа, акъылгъа бла тазалыкъгъа сагъайып тындырадыла ишлерин.

Инсанлыкъ сакъланыр ючюн, къыралында огъурлу болургъа керекди деген оюмну къабылларча туююлдю. Тёппеланы Алимни жазычулукъ оюмуна кёре, кюйсюз къыралда да адам инсанлыкъ ючюн кюреширге, сабырлыкъ бла эслиликни, жүрек нюрню бла жүрек ийнаныулукъну сакъларгъа борчлуду. Къыраллыкъ да, бетсиз эсе да, анга эришип, инсанны къоншусуна къайырылыр иши жокъду. Къыйынлыкъда бюгюлмей, нюр чыракълай жаннган, кесинден къарыусузгъа жылыу берген жигитлени Алим «Азап жолу» деген сахна чыгъармасында да тынгылы кёргюзтгенди. «Сыйрат кёпюрде» ол оюм бютюн шартды, тынгылыды. Туугъан жеринден, журтундан айырылып, артыкълыкъ сынагъан малкъар халкъ къыраллыкъгъа, аны саясаты бла идеологиясына, кёзбаулугъуна да ийнаныуун тас этген кюнлеринде Аллахха, огъурлулукъгъа, жүрек нюрге да ийнаныуун тас этмегенди. Ол уллу ийнаныуу бла халкъ, «Сыйрат кёпюрден» ары ётюп, ызына къайтханды.

* * *

Литературагъа Тёппеланы Алим бла бир кезиуде келген төлю къыйын жыллада аякъланнганды. Эки бетли, эки оюмлу болургъа, саясат къабыргъангы къыраллыкъгъа жарашдырыргъа юй-

ретген заманда. Кёп жазычу, керти сёзден эсе, ёз тынчлыгын сайлап, жалган идеологияга кёуллук этгенди. Алай жазычуноу фахмусу, кишилиги кёалай эсе да, чыгъармасы да алай болганын унутурга керек туююлду. Кесин кесинден иги киши да билмейди. Къыраллык жазычуланы фахмуларын сыйыра эди демеклик бошду. Фахмусуз адам не заманда да осал жазады, ол Лев Толстойну бла Мёчуланы Кязимни атлары бла къарганып турса да. Идеология, саясат жашауну къатылыгын сылтау этип, жазычу не бек тарыкса да, чынтты фахму аны ызындан бармайды. Фахму дегенинг чий чыбык кибикди, къырал жахиллик бюгюн аны сындырырга кюрешсе да, ол сынмайды, не къаты жерде да, тамырланып, чагъарга бла жашнарга онг табады. Бек махтаулу шарты уа – къырал къатылыкга алдатмайды, ол алдайды къырал саклыкны. Орус литература угъай, малкър халкны сёз искусствосу да дуния маданиятына кёшулурча болган эсе, баям, фахму кеси кесин кёоруулай билгени бла байламды. Литератураны борчун бла жамауат аллында жууаплылыгын унутмай, ишлеген жазычуларыбыз кимден да аслам бола келген миллетбиз. Тап, аз-кёп бола келген эселе да, аладан бири Тёпеланы Алимди. Кимни арбасына минсе, аны жырын айта келмегенди ол. Неда иги битген сабанны чыпчыгы болмаганды. Ол жамауатха, халкны ниет хазнасына керек жырны айтханды не кыйын заманда да. Къыраллык идеологияны не сууук кезиуонде да аны ёз кёз къарамы бла ёз ёлчечи, мардасы болганды. Ала уа аны терс жолга – текоталыкга бла кёзбау сёзге – терилтмегендиле. Сёз ючюн, Алимни «Тузлу гюттю» деген повести 1973 жылда басмаланганды, колхоз кёуралыуга жангы кёз къарамны бла ангыламны белгилеген чыгъармаладан бири болуп. Аны кыйматына тюз бичим этер ючюн, совет идеология бла келишмеген аллай повестьле бла романла 1980 жыллада жазыла башлаганларын эсге алырга тийишлиди. Ташны ата билмеген башына урур дегенлей этип, совет власть, жарлыланы, мюлксюзлени кётюрюр мурадта, мюлкюн, оноун да жахиллеге ышанып, аланы кёолларына берип, кесин тюп этдиргенини юсюнден хапарлайды «Тузлу гюттю». Совет власть миллетлеге иги кёуууму, аriu ниети бла келгенин унутурга керек туююлду. Алай иги кёууумну халклагга сингдирир ючюн, оноуну иги адамланы бла билимилени кёолларына берирге тийишли болур эди. Совет власть, а кесини ахшылары бла окёуулуларын таныялмай, инсанларын жарлылагга бла мюлк тутханлагга юлешип, эки кёауумну да бир бирине кёажар этгенди. Аны аллай жахиллигин эсгертирча, заманында хазна киши чыгъарма кёурарга базынмаганды. Кёзбау, махтау сёз а кёп айтылганды, биз жарлыланы жокъдан бар этди деп. Болур, совет власть анга итинмегенди дерге жарамаз. Алай кимге таянырыгын мюлк, маданият, ол угъай, саясат мекамны кимге ишлетиригин тынгылы ангылагынчы, оюлуп кетгенди.

Кертиди, аны байла, «тышындан келген сауут-сабалы душманла жоймагъандыла, кесини онг билегине», аумаз ташына санагъан Жандырача къуллукъчулары ойгъандыла. «Тузлу гюттюню» жигити – колхоз таматасы Жандыра – масхарагъа, жан аурутмакълыкъгъа тийишли адамды. Аны кыылыкъ-ылыгъын совет власть туудургъан ниет, саясат болумла айнытхандыла. Кесинден игилеге, мажаллагъа табан кетюрюрге да ала базындыргъандыла. Совет власть бла аны идеологиясы эдиле, Жандыраны «таулулугъун» унутдуруп, кыылыкъсыз, адепсиз этген. Алай Жандыра масхарагъа бла жан аурутмакълыкъгъа тийишли эсе, совет власть кеси бушуулу къадарлыча ачыкъланады. Ахшы умуту, ниети бла келип, жажиллеге ашау-жашау берип, сора аллайланы хатасындан оюлуп баргъан.

Аны белгилегенибиз: жазычу, ол уллу жазычу эсе, идеологияны ызындан сюркелмейди – алгъа къарап, келликни юсюнден сагъышлана биледи. Ол фахмуну махтаулу илишанларындан бириди. Заман, кыраллыкъ тежегенден азатланып, адамлыкъны баш ёлчем этдирген да фахмуду.

Тёппеланы Алимни «Ташыуул» деген романыны жигитлеринден бири Уллу Ата журт урушну заманында кишиликти юлгюсюн кёргюзтген бий уланыды. Айхайда, совет кыраллыкъ хар кимге класс сезим, кёз къарам тежеп, жамауатны идеология тузакъда тутхан кезиуде, аны душманыны – бийни – бийик инсанлыкъын суратлау да кишиликти. Болсада Тёппеланы Алим, кыралны саясаты тохташдыргъан эстетика такъырлыкъдан эртте азатланып, кенг кёз къарамны бла жашау кертиликни да, анга кёре, эртте сайлагъан жазычуду. Суратлау-эстетика такъырлыкъ, литературада кёплени онглап, жигитлерин жарлылагъа бла байлагъа, акълагъа бла кызыллагъа, дин ахлулагъа бла мажюсюлеге юлешдирген эсе да, Тёппеланы Алим ол тюрлю-тюрлю илишанла бир жигитде (адамда) болалыгъын уста кёргюзтеди: бир адам мёлек, ибилис да болуучусун. Аны жүрегине халаллыкъ, хыйлалыкъ да, дин жарыгъы, сугъанакълыкъ да сыйыннганын ачыкълагъанды. «Азатлыкъ» деген романны жигити Налбике, сёз ючюн, бийни кызыды, асыл адам, адепли тиширыу, ёз жерин, сыйын да билип, башхалагъа да сый берген. Болсада ол бий, акъылы бла сабырлыгъындан эсе, жүрек отуна бла къайнасына бек бойсунуп, бийлигине келишмеген атламла да этеди. Нек дегенде Налбике жаланда бийлик бла асыл кыылыкъны келечиси туююлдо – адамды. Айдарукъ бий («Азатлыкъ») малкъар литературада бек тынгылы къуралгъан сыфатладанды. Ол уллу мюлк жүрютген, жамауатха адамлыкъ юлгюсюн кёргюзталгъан инсанды. Элине суймеклигин берип, элини да суймеклигине тийишли болалгъан. Жамауатха акъыл юйретген, эс тапдыргъан, жарыкълыкъ келтирген. Болсада, кызы Налбикени уа жалчысы Къаншаугъа барырын суймейди деп, аны терслерча туююлдо, неда малын,

жерин эллилеге юлешип, жарлыгъа къошулуп нек къалмайды, анга нек ыразы туююлду деп. Айдарукъ байды, бийди, кесин да анга кёре жюрютеди, мюлкюне чапханлагъа да, тюз этесиз деп, къарс къакъмазлыгъы белгиледи. Айдарукъ неден да ангылауу болгъан адамды, озгъанны, келликни да дурус билалгъан. Ахырына жетгенде, ол, байлыгъындан эсе, жашауну сайлап, къабыргъасын жангы къыраллыкъгъа жарашдырыргъа да умут этеди, эслилиги бийлик сезимин хорлап. Алай, жангы властыны къызыл байрагъын кётюрюп, элге киргенле жалаңда «бай», «жарлы» деп биле эдиле да, Айдарукъну илишаннга саладыла. Алай бла Тёппеланы Алим адабиятыбызда жашау кертилики толу ачыкълагъан чыгъарма жазгъанды. Иш жалаңда Айдарукъну сыфатында туююлду: 1970 жылланы ахырында, совет властыны оту бек жарыкъ жаннган заманда, Алим къызыл байракъ хатасызланы къанларына да боялгъанын, жангы жашау къурайбыз дегенле ачымазланы ачыгъанын суратлагъанды. «Азатлыкъдан» алгъаракъ жазылгъан «Ташыуул» деген романында уа совет власть тюз боюнлу, окъуулу, билимли адамларын окъуна, экили этип, терс жолгъа тюртгенин кёргюзтеди. Романны баш жигити Локъман улу Жабырайыл, властыха, властыны идеологиясына бла миллет политикасына базынса эди, ачы къадарлы боллукъ туююл эди. Артда, 1944 жылда, Жабырайылча, жютю акъыллы адамла оюм этгенча, миллет эки тирмен ташны ортасына туюшуп эзилгени ачыкъланнган эди.

* * *

«Ташыуул» малкъар халкъны уруш аллы жыллада эм урушну кезиунде жашауун терен ачыкълагъан чыгъармады. Ол кёп проблемалы, кёп тюрлю жашау болумну тинтген романды. Жигити уа жамауат кесиди. Автор, аны гитче Баширчикден башлап, жюден атлагъан Жарнесге дери кёргюзтеди. Уллу Ата журт уруш битеу халкълагъа ачы сынау эди, къылыгъын, ниетин, бирлигин чыныкъдыргъан дуния ёртени эди. Ол ёртенде малкъар халкъны да кёп жашы-къызы къабылгъанды. Болсада, къыралгъа тутхан акъ ниети акълай къалгъанды жюрегинде, къарындашлыкъны, бирликни умут тереги бютюн бек жашнагъанды. Тёппе улуну «Ташыуулун» окъуй, къыйынлыкъда бюгюлмей, намысы, эрлиги бла къалгъан халкъыбызгъа, жигит жашларыбызгъа да жангыдан хурмет этебиз.

Миллетини къылыгъы, психологиясы, Ата журтуна суюмеклиги къалай айныгъанын кёргюзте, тынгылы суратлау сёзюн айта, жазычу ниет, къылыкъ тохташыу къайсы миллетте да кёп жылланы иши болгъанын чертеди. Айхайда, уруш аллында жыллада малкъар халкъ тири ёсген халкъладан эди, аны тюзлюк ниетине, туугъан жерине кертилиги, суюмеклиги да белгиле эди. Болсада жахилле, ниетлери тохташмагъанла да аз туююлдуле.

Урушну бир кыйынлыкты анда эди: халкы жаланда душман бла бетден-бетге сюелип кыалмаганды. Душманны, анга сатылганланы сауут кыч бла хорларга жанын-кыанын аямай сермешкен эсе, келсюзлеге, таукелсизлеге «эс тапдырыр» ючюна, ниет кюреш бардырганды. Урушну юсюнден жазганла ол затха хазна эс бурмагандыла, бурган эселе да, учхара айтып озганларын белгилерге керекди. Алимни башхалага ушамаган жангычылыкты аны уруш болумлада жашауну хар жанын да кергени, жамауат психологияны тюрлю-тюрлю кыылыккылары бирлигича ачыккылай билгени бла байламдыды.

Романны суратлау мадарлары, проза терелени жангыртыуу да аны бла байламдыды. Чам, лаккырда, ныгыш сез, даулашла эм келккыалды ушаккыла – была бары да, жамауатны, элни психологиясын, сезимин, эсин ачыккылагандан сора да, хар инсанны энчи бетин, кыылыгынын, жюрюшюн-турушун да толу белгилегендиле. Жарнес, Тебо, Кызаккы, Ордан, Байчо, Биязурккы, Ёрежип, Чыккы кыызы, Фердау, Халы, Хурмет, Залихат, Зайнаф эм башхала бир бирлерине чыртда ушамайдыла: хар бирини – жашау жолу, сезю, чамы, лаккырдасы.

Ата журт урушну, фашизмни кюйсюзлюгюню юсюнден мингле бла саналган китапла жазылгандыла. Сау дунияны жашына-кыартына да бирча туура, шарт белгиле болумну жангыдан кере билир ючюна, чынтты фахму керек эди. Ол жаны бла Тёппе улуну «Ташуулу» уллу литературага тийишли чыгармады. Нек дегенде, фашизмге налат бериу кыадарында, авторну эстетика, адеп ёлчеми – миллет ангыламыды, миллет кез кыарамы. Романны аллай энчилигини юсюнден айта туруп, эсинге Жарнес тюшеди. Ол эл таматасыды, кеп кюйсюзлюк, кыууанч да керген. Ол жамауатны ийнагыды, бек сыйлы адамы, кенгешчиси. Элни чамы, кюлкюсю, огурлулугу да аны бла байламдыды. Жарнес кыылыккы энчилиги толу ачыккыланган кыарт эсе да, огурлулуккыну белгисича кергюзтюлюнеди. Кертиди, Жарнес жюзден атлаган кыартды да, бир-бирде эси, кыылыгы жылла жюгоне да хорлатадыла. Алим аны алайлыгынын уллу усталыккы, сюймеклик бла ачыккылаганды. Жамауатны бек таматасы, душман элге киредеп эшиткенде, огурлулуккыга, ёмюрледен бери саккыланган адежликке, намысха берилген адам, келгенлени да кесичала сунуп, душманны тыяр умутда, жолга чыгады. Жарнес, арккысын тууган жерини ташына тиреп, кыолунда да таягынын ойната сюеле эди: кыартны малтап ким озалыр, аны кыолундан таягынын ким сыйырыр? Алай «келгенле» адамла туююл эдиле. Фашистле тиширону жаулугу, кыартны аккы саккыалы деп билмей эдиле. Душман аскерни башчысы Гельмут Жарнесни кыолунда таягынын, сермеп алып, сындырады. Сау дуния – таш, аггач, таула, жамауат: «Кыартны таягы сыйырылган ёмюрню да кердюк», – деп ёкюнеди. Былайда Гельмутну кыартны намысын, таяккыны

сындыргъанлай сындыргъаныны ачыкъ эм жашырын магъаналары болгъанын айтыргъа керекди. Фашизм жаланда сауут кючге табынады. Аны кесин да аллай кюч ууатыргъа, жокъ этерге боллукъду. Ол магъана «Ташыуулну» баш магъаналарындан бириди. Аны ангылауда халкъ къалай ёсгенин ачыкълау а чыгъарманы башха сюжет ызлары да бирикдирген, кесине бойсундургъан ызды.

Алимни романыны жангы ышанларыны юсюнден сёз баргъанда, фашизмни келечилери Гельмутну, Зуппаны, Шрайнерни сыфатлары бийик искусство даражада кёргюзтюлгенлерин айтмай жарамаз. Орус, башха миллет литературалада да «гельмутла» кёпдюле. Алай Тёппе улуну Гельмуту кесини къылыкъ, ангылам энчилиги бла дуня литературада фашизмни белгили келечилерини тизмесине къошулаллыкъды. Биз аны малкъар прозада ууучлаучуланы сыфатлары берилмегендиле дегенден айтмайбыз. Иш жаланда Гельмутда туююлдо. Иш авторну, насийхатсыз, керексиз чамланыгъа хорлатмай, сабыр, басымлы суратлау сёзю кючю бла фашизмни кюйсюзлюгюн тынгылы ачыкълап, окъуучуланы жүреклерин жангыдан анга къажау къозгъай билалгъанындады.

Дуня болумлары бир бирлери бла байламлыдыла, бир болум экинчисини юзюгюдю, бирини шартлары экинчисине кюзгюдюле, бирини ышанлары экинчисинде табыладыла, кёрюнедиле деген оюмну Гегель эртте чертгенди. Бир шартны, болумну башхасына кюзгю этиу тере – ол бийик искусствону тересиди. Тёппе улуну романында Гельмутну сыфаты, бёрю сыфаты, фашизмни кюзгюлеринден бириди. Малкъар эм башха литературалада да душманны бёрю, жиян, къузгъун, къаргъа бла тенгleshдириу эрттеден бери белгиледи. Алай, баям, анга Алим берген магъананы алыкъа киши да бермегенди десек, жалгъан сёз айтмазбыз. Чыгъармада Гельмут бёрю бла тенгleshдирилип къалмайды, бёрю аны ушакъ нёгериди, шуёхуду, тенгиди. Тюзюн белгилегенде уа, алай болуруна Гельмут кеси термиледи. Нек дегенде ол кесини бла бёрюсюню арасында башхалыкъ кёрмейди, Гельмутну ангылауунда бёрю «тузем халкъдан» бийикди. Гельмут бёрюню нёгер этерге нек кюрешгенин ангылатхан къыйын туююлдо: экисини да табиыгъат аллында борчлары бирди – бёрю жаныуарланы къарыусузларыны къыма эсе, фашизм жашауда жаланда арий къанлыланы сакъларгъа керек туююлмюдю? Алай фашизмге жёнгер бёрю окъуна болаллыкъ туююлдо. Адамлыкъгъа Гельмутдан эсе, айхайда, Желаякъ (бёрюню аты) жууукъду. Авторну усталыгъы бизни анга толугу ийнандырады. Гельмут, жамауатны кёрюп болмаулугъу эсиртип, къутуртуп жашагъан фашист эди. Алай кюнлени биринде аны Желаякъ кеседи. Бёрю Гельмутну кесгенинде, анга темир чалдишден чыгъаргъа жамауат дертчилеринден бири, Байчо, болушханыны магъанасы уллуду. Айхайда, былайда автор жашау болумланы халкъ ангылаугъа, халкъ фикирге кере ачыкъ-

лайды. Анга: «Аманлыкъны сюрген аманлыкъгъа тубеди», – деп къоярыгъынг келеди. Алай «Ташыуулну» фикери андан кенгди: фашизм, халкълагъа къажау хазырлагъан саууту кеси башына жау болуп, жокъ этилингенди. Гельмутланы жолларын огъурлулукъ бла кесерге боллукъ туююл эди – анга Жарнес бош ийнана эди, адамлыкъгъа да бош базына эди. Фашизмни жаланда кюч бла эзерге боллукъ эди. Дунияны Байчоча, Харунча, Волковча жашлары, Азинатча къызлары, биригип, ол борчларын айыпсыз тамамлагъанларын Алим бек тынгылы кёргюзтеди.

Жазыучуну романында жамауатны душманнга къажалулукъ кюнден-кюннге чыныкъгъанды. Ол жамауат, айхайда, сатхычлыкъ жолуна тюшген Мачарчаланы адамгъа тенг этмегенди, алайланы жоллары белгили эди, тынч эди. Алай, ийнаныулукъларын тас этип, ючюнчо ажашыу жолну да азла бармагъандыла. «Ташыуулда» ол зат Локъман улу Жабырайыл бла байламлы ачыкъланады. Жабырайылны ажымлы, жарсыулу къадары, аны бла бирге юй бийчеси Залихатны, тос тиширыуу Зайнафны сыфатларын, къылыкъларын ачыкъланда авторну фахму даражасы, усталыгъы, суратлау мадарларыны эстетика кенглиги да тынгылы белгиленгендиле.

Локъман улу Жабырайылча адамлагъа совет идеология сатхыч инсанлагъача къарагъанды. Жамауат да, ангылауу алай болуп, аны Ата журтун, халкъын жан тынчлыкъгъа алышхан адамгъа санагъанды. Бир талай жылны ичинде литература, искусство бла байламлы къууллукъчула Жабырайылгъа ол сыйсызлыкъны тежеп, анга кёре багъа бичип, учуз эте келгенлери да белгиледи. Суратлау чыгъарманы жигитин учуз этмеклиг'а, жазыучуну оюмун да учуз этгеннге неда ангыламагъаннга тенгди. Фахмулу жазыучу чыгъармаларында къоркъакъ неда батыр, огъурлу неда кюйсюз адамланы сыфатларын ачыкълай эсе, адамгъа ол къоркъакъды, къарабетди деп чекленир муратда кёргюзтмейди. Аны жамауатха айтыр сёзю китапны къарасындан эсе, кенгди. Окъуучуну борчу ол кенгликни сезиудеди, тюз ангылаудады. Суратлау чыгъармада огъурлулукъну, кюйсюзлюкню да ёз сылтаулары, тамырлары болады: социально-саясат, къырал система, тарых бла неда мюлк-ырысхы жашау бла байламлы сылтаула, чурумла. Инсан къылыкъланы кючю бла жамауатны тарых жюрюшюн, социально-саясат, экономика жашауун кёргюзтюрге итинмеклик – ол жазыучуну борчуду, суратлау сёзюу уа энчилигиди. Акъгъа акъ, къарагъа къара деп кесаматлау тюз эсе да, чыгъармагъа тамамлыкъ этмейди, ол угъай, жаланда аны ючюн суратлау сёзге арбасын жегиу да керек туююлду. Тёппе улу да Жабырайылны сыфатын ол сатхыч эди деп айтыр ючюн къурамагъанды. Башха жаны бла алгъанда, Жабырайыл сатхыч, хомух адаммыды огъесе халкъны керти жашымыды? Окъуучу анга ийнанырча, юлгю алырча – аны юсюнден сагъыш этерге керекди.

Жабырайыл урушха дери устаз болуп ишлеген, эллилени суйген, махтау алгъан жашладан бири эди. Артда ол уруш ёртенине тюшеди да, Ата журтха, халкъгъа къыйын кезиуде ёлюмден башын алып къачады. Жаш элине къайтады. Мында – жылы тёшеги, ашы, ариу юй бийчеси Залихат, жан тынчлыкъ, ёлюм а – кенгде. Алай бла алдаулу ырахатлыкъны толугу сураты бериледи. Жабырайыл жан тынчлыкъны бла ырахатлыкъны арсарсыз сайлагъан адамгъа ушайды.

Болсада Алимни жигити малкъар окъуучу эндиге дери таный келген къоркъакъладан неда туугъан жерин сатаргъа хазырладан туююлдо. Аны алай суннган романны суратлау къолайына анстан къарап къойгъаннга тенг болур эди. Жабырайылны ачы, къыйын къадарына да жарсымаз эди.

Жабырайылны жазыкъ этген шартладан бири – аны терен билими бла ангылаууду. Жазыучу аны тарыхдан окъутхан устаз этип да бошдан кёргозтмегенди. Кертиди, былайда окъуучу терен билим инсаннга жарлылыкъ келтирип ким кёргенди дерге болур. Алай ашыгъыргъа керек туююлдо. Совет къырал, коммунист партия бардыргъан политикагъа кёре, инсан жаланда ала белгилеген ызгъа сыйыныргъа да табыныргъа борчлуду. Арысы бериси болмай, ёз инсанлыгъы бла акъылына, кёз къарамына базыныргъа неда алагъа кёре иш этерге, сёзге, оноугъа къошулургъа чыртда онг къалдырмай эдиле къырал мыртазакъла. Совет адамланы асламы къоркъуп-буюгъуп жашаргъа юйренгенлери да кертиди: къысылып, эслеген терсликлерин да эслемегенча, кёрмегенча этип. Инсанлыкъны багъасы, сыйы болмагъан къыралда мыртазакъ айтханнга сёз къошаргъа, былайды дерге ким базынырыкъ эди? Базыннганланы къадарларын да уста билебиз. Иш аны бла чекленмегенди. Терсликге тёзгенлени асламы билимлери, ангылаулары асыры озгъандан тынгылап да турмагъандыла. Совет къыраллыкъны бла партияны жахил келечилерини айтханларындан чыкъмаз ючюн, жамауат да жахил болургъа керек эди. Коммунист партияны, неда социализмни системасы айтханны огъурап, башха ниетледен юркурча, къачарча. Ол жаны бла совет власть муратына жеталмагъан эди деп, киши да даулашаллыкъ туююлдо. Алай инсанла бары да бирча сокъур эдиле дерге да жарамаз. Жамауатны, халкъланы махтаулу къызлары бла уланлары, терсни тюзден тынгылы айыра билгенле, совет властьны айтханы бла тындыргъан жумушларыны келишмегенлерин кёрюп, экилиликни тузагъында жашагъандыла. Коммунист партияны терсликлери бла кюрешалмагъандыла, алай, кеслерин берип, совет властьха, къыраллыкъгъа тынгылы тутурукълукъ да эталмагъандыла. Уллу Ата журт уруш аллы жыллада аллайла кёп эдиле – совет влаstdан, социализмден да ёнгелегенле, туююлгенле. Тёппе улуну «Ташыуул» деген романыны жигити Локъман улу Жабырайыл аладан бириди.

Ал жыллада совет власть бла социализм аз санлы халкълагъа хата этмегендиле: миллетле арасында тенглик, тюзлюк болсун деп тургъандыла. Къультураларына бла литератураларына да сакъ къарай эдиле. Алай артдан-артха ол огъурлу башламчылыкъланы сансызлыкъ бла гурушхалыкъ тунчукъдурадыла. Жарыкъ жашауну бла тенгликни, шухълукъну юслеринден къычырыкъ, таурух кеп эди, тындырылгъан иш а жокъ. Бир миллетни кетюрюп, аны тамата къарындаш этип, къалгъанланы, бютюнда, малкъарлылача, адам саны аз халкъланы унукъдуруудан неда быр-нак этиуден партияны къуллукъчулары артха турмагъандыла. Ол тюрлю айышлы шартланы кере, ангылай, Жабырайыл, социализм къылыкъладан, совет властыдан ёнгелеп, ийнануун тас этеди. Адам саны кеп халкъла адам саны аз миллетлени, «башларын сыласала» да, бир заманда да кеслерине тенг этерик туююдюле. Да сора не мадар, кимге таянып, кимге базынсында ол экинчилери, къайры чапсынла? Бу тюрлю сорууланы юслеринден сагышланып, Жабырайыл жюрегин тынчайтыр жууап табалмагъанды. Хар адам бийик инсанлыкъны даражасын эниш тюшюрмез ючюн, аны Ата журту, туугъан жери болургъа керекди: миллет кесини ниет хазнасын айнытырча, туугъан жерини ташын-агъачын, топурагъын, сууун багъаларча, ёсерча, жашарча. Совет властыны атындан оноу жюрютгенле малкъар халкъгъа аллай насып берир акъылдан узакъ эдиле.

Душман къыралына чапханда, айхай, Жабырайыл, къолуна сауут алып, совет властыны, социализмни къорууларгъа керек эди. Болсада Локъман улуну сагъышы сагъыш эди, къорууласа, къорууламаса да, малкъар халкъгъа андан келлик хайыр жокъду дей эди ол.

Урушда Жабырайыл жоюлгъан неди, бир дерге бири къалмай, миллет жоюлуп кетсе да, совет власть жарсыт турлукъ туююл эди. Локъман улу аны да иги ангылай эди. Совет властыны излеги уа ол туююлмюдо: къырылыгъыз, жоюлугъуз, власть бла партия сау къалсынла ансы деп буюра эди. Партия деп кесин отха атмагъанны уа жанын сууура эди. Керекми эди халкъны, миллетни сыйламагъан, аны сакъланырыгъын излемеген власть неда партия? Жабырайыл билгенден, большевикле малкъар халкъны юзгелеле орунуна отха атып къояргъа угъай дерик туююлдюле, кеслери айтханны бла кеси ниетлерин халкъланы къадарларындан бийикге санагъан большевикле.

Жабырайылны иги шартларындан бири – ол «келгенле» душманла, ууучлаучула болгъанларын чыртда унутмагъанды. Душманлагъа уа онг кезден къарарыкъ киши туююл эди Локъман улу. Алай, ким не айтса да, немислиле орус халкъ бла уруш эте эдиле. Эки уллу халкъ: бири тирменни тюп ташы эсе, экинчиси уа – аны баш ташы. Араларына тюшюп тартыллыкъла уа – малкъар халкъча, аз санлы миллетле. Бирин къоюп, бирин сайларча туююлдю

деген оюм Жабырайылгъа тынчлыкъ бермейди, не этерге билмей, кёп инжиледи. Сайлау а керекди. Ахырында Локъман улу, къабыргъасын немислилеге жарашдырыргъа таукелленип, алагъа мыртазакълыкъ этип башлайды. Ич къуууму, сылтауу былайды: немис, совет властыны хорлап, бери, бийик тау элlege, жетгенди. Энди малкъар халкъ аны оноууна къарарыкъды, къарамазгъа не онгу, не кючу жокъду. Алай эсе уа, Жабырайыл Жамауат элни адамларына эс тапдырыргъа, болушургъа борчлуду. Къалай бла? Къуллукъ этген сылтау бла, душманны алдап, кёзбау бла. Жабырайыл полицаиланы таматалары болургъа ыразылыгъын бергенликге, немислилеге жакъ басама, сатхычлыкъ жолуна тюшеме деп, эсине да келтирмейди. Халкъын, жерин сатмай, душманны да алдаргъа, Жамауат элни адамларын да сакъларгъа мадар излейди. Алай эки ташха таяныргъа, эки динли, эки бетли болургъа жарамайды. Анга итинген инсан ахырында кеси кесин алдайды ансы, не шуёхун, не душманын алдаялмайды. Аллай адамгъа кечгинлик да жокъду. Узакъ бармай, жашау Жабырайылны анга толу ийнандырады. Душманнга къабыргъангы жарашдырыргъа кюреше эсенг, ол айтханни тамамларгъа борчлуса: ёлтюр десе – ёлтюрюрге, тут да, зинданнга ат десе, айхай, аны да этерге керек болуп къаласа. Аз-аздан, кюнден-кюннге Жабырайыл немислилени айтханларын эте, ёз инсанлыгъын малтап, этмез ишлерин эте башлайды. Умуту жамауатха эс тапдырыргъа, аны сакъларгъа эди да, муратына жеталмай, немислиле бла бирлешип, эллилерин ачытыргъа, душманны уа ниетин къорууларгъа тюшеди. Алай бла Жабырайыл ёз миллетинден, мирзеу себил, мал ёсдюрюп тургъан жеринден айырылып къалады. Ол энди не кеси жамауатына, не немислилеге керек туююлду. «Хата азданды», – дейдиле халкъда. Тюз жолдан терс жолгъа тентиреу да аз сылтаудан чыгъады.

* * *

Тёппеланы Алимни чыгъармачылыкъ иши ёз заманындан алгъа баргъанына эс буруп, анга алай бичим этерге тийишлиди. Жазыгучуну рухийи, ич маданияты бийикди, ала, жашау чюй-реликлерин бла келишмей, «сермеш» бардыргъанлай турадыла, жашауну игилендирир ючюн, аны жарыкъ умутлагъа тийишли этер ючюн. Алим кесини жазыгучулукъ борчун толу да, тынгылы да ангылайды – искусствону бийик даражалы, узакъ ёмюрлю да этген жарыкъ умутладыла. Жашауну анга кёре, суратлап, тюрлендирирге, «тазаларгъа» итинмеклигъа искусствону туудургъан, жашнатхан да шартды. Бир-бирле хар заман кесине кёре суратлау чыгъарма туудурады дейдиле. Аны бла чекленмей, чыгъарманы махтар муратда, ол ёз заманын тюз кёргюзтеди деп да къошадыла. Аллай оюм, бир жаны бла тюз эсе да, искусствону баш илишаны туююлду. Айтханыбызча, заман къалай эсе да, алай жазама деп, кесине шежде излеген жазыгучула махтаугъа артыкъ тийишли

бола келмегендиле. Арт беш-алты жылны ичинде кѳуралгъан орус литература анга толу шагъатды. Бизни бюгюнню кюнлерибиз кѳыйын кюнледиле: ниет байлыкъдан эсе, ахча сыйлы кѳрюнген, саудюгерчилик бла намыссызлыкъ хорлагъан, инсанла шуѳхлукъ бла кѳоншулукъдан эсе, кѳарын токълукъну сайлагъан. Бюгюнню орус литература заманны ол тюрлю илишанларындан таймайды, бетин алагъа буруп, жашаудан ѳнгелеген, мурдарлыкъгъа бла саякълыкъгъа берилген адамланы кѳргюзтеди, жашау кѳыйматсызды деп, шуѳхлукъ, тенглик, туугъан жеринге суймеклик деген ниет тутурукъланы масхаралагъан инсанланы сѳфатларын кѳурайды. Аллаи инсанла, уручула-гудучула, жамауат жашауну бузмайдыла неда жамауат жашауда социальна кѳауумча белгиленмегендиле деп да, киши айталлыкъ туйюлдю. Жарсыугъа, ол кертиди. Болсада кемчиликле бла чюйреликлени эслей билген, аланы кѳара бетлерин ачыкълый билген литература аны бла чекленмейди. Кѳарагъа кѳарады деп ѳкюннген искусство кимни кѳллендираллыкъды? Жашауну ол жанын окѳуучу кеси да кѳралады. Ол кѳралмагъан бла эслеялмагъан шартланы ачыкъллауду жазыучуну борчу. Жазыучу дегенинг жашауну бютюн иги, кѳууанчлы этерге кѳастланнган инсанды. Жашауда белгиленнген, тохташхан умутла бла жазыучуну умуту хар заманда да келишип бармайды, нек дегенде жазыучуну умуту жамауат умутладан эсе, бийик, жарыкъ болургъа тийишлиди. Ол тири да, алгъа да кѳаратгъан, бютюнда миллетни сейирлерин кѳоруулагъан умут болургъа керекди, ариу кѳылыкъгъа юйретген. Бусагъатдагъы орус литератураны уа неге юйретгени, не ниетни кѳоруулагъаны белгисизди. Аны сагъыннганыбыз, малкѳар литература халкѳыбызгъа не уллу кѳыйынлыкъ келген жыллада да кесини борчун унутмагъанды, иги кѳууумун бла ахшы умутларын, анга кѳре уа, адамлыкъгъа ийнаныуун да тас этмегенди. Мѳчюланы Кязим бла Кѳулийланы Кѳайсын, кѳчгюнчюлюк апчытханда окѳуна, бирликге, инсанлыкъгъа бла шуѳхлукъгъа кѳырал аллында жууаплылыкъгъа чакъырып, чыгъармаларын алай жазгъандыла. Тѳппеланы Алим сабийлигин кѳчгюнчюлюк кѳыйынлыкълары, ачлыкъ бла жаланнгачлыкъ, комендантланы терсбоюнлукълары ачытхан жазыучубузду. Алай, бушууну бушууча кѳргюзте эсе да, бушууну, жашауну ачы кюнлерин да ол жарыкъ умутла бла, керти инсанлыкъ бла ѳнчелейди. Туманнга туманды деп кѳычыргъанда, магъана жокъду, андан чыгъаргъа жол кѳргюзте билмекликди ишни башы. Суратлау чыгъарма жазыла эсе, жашаудан тарыгъыр ючюн, аны сѳгер ючюн жазылмайды, ол иги жашар ючюн, не этерге керек болгъанын кѳргюзтеди, анга жол излетеди. Алимни чыгъармачылыкъ иши толусунлай ол оюмгъа бла кѳз кѳарамгъа бойсунады – «туманда ажашхан акъ тай» ажашханлай кѳалмасын адам улусу деген фикирге. Жазыучуну «Пиринчни сютлей акълыгъы» деген хапары уа кюйсюзлюкню, кѳызгъанчлыкъны,

жашау кыйынлыкъланы да огъурлудукъ хорлагъанын суратлагъан чыгъармады. Къара кюнле бла кыйынлыкъла халкъны башындан сакъ жауунлай жаугъанда да, адамлыкъ, бир бирге жан аурутуу, билеклик бла къарындашлыкъ малтанмагъанды, Тёпеланы Алим жашауну ол ёчюлмезлик жилтинин, нюрюн табып жазаргъа, окъуучусун аны бла кёллендирирге устады. Миллетин, кесин да кыйынлыкъ апчытып, ашны такъырлыгъы кёллени тентек этген заманда, «Азап жолу» деген пьесаны баш жигити Мёчюланы Кязим, ауузундан юзюп, гыржынын ёксюз жашчыкъгъа береди. Ачдан ёле тургъан ёксюз жашчыгъ'а, гыржын бурхуну къабарындан алгъа: «Къарындашым», – дейди. Миллетни бетин чыгъаргъан, жарытхан махтаулу илишанланы, шартланы бла төрелени жыйышдырып, инсанны кылыгъында ачыкъллагъан – искусствону бийик жоругъу бизни ана литературабызда тийишли даражагъа жетген эсе, ол затха уллу кыйыны киргенледен бирлери Тёшпеланы Алимди. Айтыла келгенича, жамауат болумла, социально-саясат умутла алышына, тюрлене турадыла. Алай тюрленмей, ёмюрден-ёмюрге ётюп, бизни кёллендирип турлукъ ниет хазнала да аз туююдюле. Аланы ичинде миллетни даражасын, аны намысын бек алгъа сагъыныргъа тюшеди. «Сыйрат кёпюр» деген романны жигити Хамзат туудугъун тагы суулагъа андан элтеди, эртгенликде журтундан, туугъан жеринден айырыллыгъын ишексиз билген Хамзат юйюню кем къалгъан жерлерин ишлеп, кечеден тангнга чыгъады. Туугъан жеринде миллет кечинген журтлада, аны бла бирге уа миллет гъаршында низамны, тизгинни, таукелликни ол ёз жашаундан эсе, бийик салады. Жашауну багъасын билмегенледен туююдюле Алимни жигитлери – ала жашауларын да, умутларын да миллет ниетлерине къор этгенледендиле.

* * *

Бир талай жыл мындан алгъа суратлау чыгъарманы кыйматы класслыкъ, партиялыкъ деген ниет-идеология шартла бла ёнчелене эди. Биз ол иги эди неда осал эди деп кесаматламайбыз. Хар нени да, не тюрлю ёлчемлени, мардаланы да даражаларын заман кеси ачыкъллай барады. Аны бла бирге кёп жазыучу, класслыкъ бла партиялыкъ сезимледен къутулуп, азатлыкъгъа термилгенин ачыкъ билдире да келгенди. Бюгюнледе жазыучула азат туююлбюз деп жарсымайдыла. Алай азатлыкъ деген татлы сёз жазыучуланы фахмуларына фахму къошмагъанды. Кёпле аны кеслерича ангылап, жаланда кызылланы акъгъа, акъланы уа кызылгъа бояргъа онг тапхандыла неда къарагъа акъды дерге. Коммунистле, заманында алагъа ёз къабыргъаларын жарашдырып жазгъанла, энди, коммунистлени бырнаклап, демократла жырын айтхандыла. Иш аны бла да чекленмейди: кёп жазыучу,

бютюнда орус литератураланы келечилери, «азатлык», «эркинлик» деген ангыламланы магъаналарын жууапсызлыктыга тенг этип, жамауат жашауыга арталлыда келишмеген чыгъармалагыга кенг жол ачхандыла. Былайда кыайсы миллет жазыучуга да эсгертирге тийишли соруула туадыла: жазыучу идеология бла партиялыкдан азат болсун – аны бла келишейик, алай жамауат жашаудан азатмыды ол, миллетни иги кыууумлары бла сезимлеринден, умутларындан, төрелеринден азатмыды неда миллетни юсюнден сагъышларындан? Ол илишанладан кесин азатха санагъан жазыучу миллетини жырчысы угъай, низамсыз адамына саналыр эди. Аны айтханым, чыгъармачылык иште «азатлык» деген сөзге сакъ кыараргыга тийишлиди, тюзюн белгилегенде уа, жазыучу бир заманда да азат болаллык туююлдо: жамауат жазыучуну чыгъармаларын окъугъаны бла чекленмей, алагъа кесини суратлау-эстетика бюсюеюне кере излемле салады. Жазыучу, неден кыачса да, жамауат аллында борчундан кыачаллык туююлдо. Ол жаны бла кесаматлагъанда, малкыар литература миллет борчуна сагъайгъан литератураладан. Жазыучуларыбыз бла поэтерибизни миллетни бийик сезиминден бла ахшы кыууумундан таймагъанлары, айхайда, аны сөз искусствосуну от жагъасын тынгылы ышырады. Аллай жазыучуларыбызны ичинде Төппеланы Алим энчи жер алады.

Төппеланы Алим ёмюрде да сансыз кыарайлмазлык миллетни сезими бла аны сейирлери умутларыдыла. Сора кырал кыатылыкда адамны миллет бети, инсанлыгы кыалай сакъланады, миллетни миллет этген неди деген сорууланы кыозгыап, алагъа жууап излемеклик – Алимни чыгъармачылык ишини бийик даражалыгын кёргюзтген шартды.

Миллет тутуругу болмай ишлеген-тишлеген адам халкыга, кыраллыкыга да кыоркыуулуду деп кёргюзтеди Төппеланы Алим кесини чыгъармаларында. Ёз миллетин ыспассыз этгенле, кыраллыклары сатханла, гыжыннга неда ёре кыуллукыга алышханла да аладыла. Хар не сыйлы иш да туугъан журтунга, халкыннга сюймекликден башланады. Ёз миллетине, аны жашаууна-турмушуна сансыз, кыоншу миллетлени сюйюп, махтаулу болур эди деп айтхан кыыйынды.

Инсанны жюрегин жылытхан кыылык сынауду. Андан кыуру неда кенгде кыалгъан ыспассыз жолну барады. Алимни «Адам бла таш» деген повестини жигити Хамматий, гитчелигинден окъуна кыалай эсе да, тукъум таматалары, атасы, атасыны атасы баргъан урунуу жолдан юркюп, тынч жашау излей, тышына кыарай башлайды. Артдан-артха аны жамауат бла, халкыны адеп-кыылык төрелери бла байламлыгы юзюледи да, Хамматий элтюпчюлюкге алданады. Кесине ушагъан негерлери бла узакъ шахарга, Архангельскге, кетеди. Айхай, Хамматий окъуу-билим излей кетмейди, ача кыоллу болуп жашар умут этеди. Кертиди,

Архангельск шахарда да ишчи, ариу, тюз ниетли адам бла байламлыкъ табып къайтыргъа боллукъ эди. Алай кёчюрюлген терек къыйналып тамырланады неда кзуруп кетеди – аны жангырыуу, ёсюю ёз тамырларына кёреди. Хамматий а – миллет тамырлары къыркъылгъан, юзюлген адам – уручу, мурдар болуп къайтады. Былайда биз эндиге дери Октябрь революциягъа бла граждан урушха жораланган бир талай чыгъарманы эсибизге тюшюрсек, повестъни, заман излегенча, жангы кёз къарам бла жазылгъанын ачыкъларыкъбыз.

Аны айтханыбыз, бир-бирле, миллет топуракъларындан айырылып кетип, узакълада айланнганны тюзлюк ючюн кюрешчи болмазлыкъ сунуп жазгъандыла чыгъармаларын. Башха халкъланы жашауларына тири къатышып, игилик излегенни эси айныйды, дуниягъа кёзю ачылады. Ол да аман туюлду. Алай хар иги зат да туугъан журтунга, халкъынга суюмекликден башланады. Инсанны жүрегин жылытхан, анга нюр салгъан халкъды, жүз жылланы ичинде жыйышдыргъан къылыкъ сынау. Андан кзуру къалгъан ыспассыз жол бла барыргъа не хазна уялсын.

Хамматийча, жүреклеринде бир тюрлю нюрлери болмагъан адамла, революционерлеге саналып, чынтты революционерлени атларын аманнга чыгъартып, социалист кзурулушну унутулмазлыкъ хыянатчылары болгъандыла. Халкъны ниет байлыгына, адеп-къылыкъ терелерине, махтаулу инсанларына палах жаудургъан Хамматийча жажилледиле. Бюгюнню жашауубуз аллайладан тазаланып да къалмагъанын биз кёре-кёре турабыз.

Тёпеланы Алимни повестини суратлау-эстетика къолайы окзуучуну жангы, жашырын бетлерин тынгылы ачыкъларла деп умут этдиричады. Бизни анга ийнандыргъан илишанла бюгюнню литературабызда, насыпха, аз туюлдуле.

* * *

Алай бла, Тёпеланы Алимни чыгъармачылыкъ тереги кёп бутакълыды, кёп макъамлы. Жазыгучуну суратлау сёзю басымлыды, уллу черек саркъгъанлай, шош, сабыр саркъады, философия оюмуну, сагъышыны терен фикирини жүгюн кётюрюп. Болсада, ол чыгъармачылыкъ от жагъаны неден да бек жылытып, жарыкъ бетли этген, усталыкъ отун да сууутмагъан – Тёпеланы Алимни туугъан халкъына, аны тарыхына бла маданиятына бийик суюмеклигиди.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМНИ ЮСЮНДЕН АЙТЫЛГЪАН СЁЗЛЕДЕН

Тёппеланы Алим малкъар литературагъа 50-чи жылланы ахырында келгенди. Бююнлюкде ол уллу жазыучуду, илму къуллукъчуду, белгили критикди.

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

* * *

Малкъарлы жаши поэтни чыгъармачылыкъ иши къалай айныгъанына мен Литература институтда уллу эс бургъанлай тургъанма. Энди, ол Къабарты-Малкъаргъа къайтханда, Тёппеланы Алимни бетинде малкъар поэзиягъа къаллай уллу кюч къошулгъанына бек къууанама.

Евгений ДОЛМАТОВСКИЙ

1963 ж.

* * *

«Кюн батмайды» деген повестьни юсюнден айта туруп, асыры оздурупму къойдукъ деп, къоркъмай, бу арт жыллада малкъар прозада бек магъаналы жетишим олду деге боллукъбуз.

Миллет жашауну теренден тутуп кёргюзтгени дунияны, жашауну ангыларгъа мурдорлукъ этеди. Хар инсаннга да тёрели затланы кесини миллет сезими бла ёсдюрюп, анга таулу кёз къарамын, ниетин да билдире, Тёппеланы Алим ол «туугъан ташыбыз» деген кесек жерчикни китап окъуучугъа туура этгенди.

Фатима УРУСБИЕВА,

«Путь к жанру» деген китапдан.

* * *

Багъалы Алим! Китабынгы кёл салып, къолумда къаламым бла окъугъанма. Кертиди, аны биринчи бетлери критик болгъанымы, къаламымы да унутдургъандыла. Ахшы китабынг ючюн сау бол, шүёхум!

Китап не жаны бла да иги китапды. Сен сатхычны сатхычды, не да мурдарны мурдарды деп угъай, къыйын сагъатда Ата журтну, инсан сезимлерин, адамлыкъларын, намысларын тас этген адамланыча суратлагъанынга бютюнда бек бюсюрегенме.

Алай мени бираз ишекли этдирген, мен бюсюремеген – китап бир кесек чамгъа, оюннга тартаракъ жазылгъанчады. Китап десем да, – бир-бир жерлери. Чам – ол бек игиди, алай хар не да кеси жеринде игиди. Болсада ... «Ташыуул!» – хар неда къозгъалгъанда, жерин алышдыргъанда, тирмен айландыргъанча, адамланы къадарлары ёзгергенде, болгъан къатышханда, оюннга, чамгъа жер болмазгъамы керек эди деп,

кёлюнге алай келеди. Душман кетген бла тауулагъа уруш бошалып кълалмагъаны да эсинги бийлегенлей турады...

Ким биледи, мен жангыла да болурма... Болсада, сен адамны кылыгыын, халын уста суратлай билгеннге сёз жокъду. Халкъынгы бек сюйгенинг, аны жамауат юйюр жашауун да иги билгенинг романда кёрюнюп турады. Ат башындан къарагъанча, неда къулу-къарауашыча болмай, халкъынгы юсюнден аны бир уланыча, кёзбаусуз, ачыкъ айтаса.

Романда сабийлени сыфатлары да ийнаныулуду, кертиди. Халкъ чыгъармачылыкъны тап, уста хайырланганса...

Нафи ДЖУСОЙТЫ,
Цхинвали.

* * *

Улду Ата журт урушну бек кыйыи кезиуюн – 1941–1942 жылланы – суратлай, жазыучу Тёппеланы Алим халкъны жамауат-политика сезими къалай ёсгенин тынгылы ачыкълаялгъанды. Къыралыбызны душмандан азатлауда совет адамланы бирликлерини, аланы ниет, адамлыкъ даражаларыны кълаллай уллу магъанасы болгъанын ким да жюреги бла сезерча кёргюзталгъанды.

ХУТУЙЛАНЫ Ханафий,
история илмуланы доктору.

* * *

Кёп миллетли совет литератураны кёгюнде энтта бир жулдуз чыгъады. Тёппеланы Алим халкъны жаашаууна, аны къадарына кёп китапларында кертичилей къалады. Ол аны тюненесин, бюгюнюн да къаныгып, тынгылы, басымлы жазады. Ол шарт жазыучуну дунягъа кёз къарамы тарлыкъдан неда жашау болумланы уллудан, кенгден тутуп кёргюзте билмегенден туююлдо. Жалгъан жазыучу, сёз ючюн, Грант Матевосянны чыгъармаларындан белгиле Цмакут эли жашауун баиша тюрлю жерге, баиша жашау болумлагъа кёчюрюп кёргюзтюрге кюрешиген болса, ол зат анга махтау угъай, беиши келтирир эди.

Тёппеланы Алим а кесини акъылында, жюрегинде жаратылгъан таулу Жамауат эли жашауундан терен оюму хазнаны чыгъаргъанды...

Вадим ДЕМЕНТЬЕВ

* * *

«Ташыуулну» къууанып, уллу зауукълукъ алып окъугъанма. Ол манга сейирлик дуняны ачханды. Туугъан жерлерин бек сюйген, кишиликлери, адамлыкълары да болгъан тауушлукъ адамла жюрек жууугъум болуп кълалгъандыла. Жамауат эли жашауу фахмулу адамны, чынтты таулуну жюреги бла ётгенди. Мен, айтыргъа, Байчону олсагъат окъу-

на жаратханма. Ол кесилиги бла, баишалагъа аз да ушамагъаны бла манга бек багъалыды. Къарыулу, бёкем киши, бирде уа неге да ийнанып къалыуучу халал жүреккли Байчо, мен ангылагъандан, таулу халкъны къылыгъын, халын ачыкъ кёржюзтеди.

Билмейме, Тёппеланы Алим окъугъанмыды, окъумагъанмыды италиячы Лаперузаны «Леопард» деген китабын. Анда Салин деген бийни сыфаты бирда алаамат бериледи. Шо басмадан чыкъгъанлай окъуна, китап саулай Европагъа белгили болуп къалгъан эди. Кертиди, аны сыфаты арталлыда баишха тюрлю суратланады, алай, къысылмай, эркин, кенг суратланганлары бу эки да сыфатны бир бирге бек жууукъ этедиле. Залихат, Жабырайыл, Мухтар, Жарнес, Халыу, Мачар, Азинат, Зайнаф – жамауатчыла бары да эсингде къаладыла. Мен аланы керти адамланыча сеземе. Бёрюню юсюнден айтханы уа къалай алааматды!

Хасен АДИБАЕВ,

жазыуучу, филология илмуланы доктору, Алма-Ата.

* * *

...Тёппеланы Алимни романында халкъны ниет кючю – ол Жабырайыл сайлагъан жолгъа – уллу отдан бир жанында туруугъа, алай бла уа жан сакълар къайгъыгъа къажар сюеледи. Ол къайгъы ахырында душман бла бир тиллиликге келтиргенин жазыуучу уллу усталыкъ бла кёржюзтгенди. Ата журтну, халкъны да аллында Жабырайылны уллу терслиги, къадарыны ачы бушуулугъу да олду. Ол туугъан жеринден, ёз атасы, анасы да жашау этип тургъан, кеси да жаланаякълай чабып айланган жеринден энди кетерге дейди, – туугъан жерин, халкъын да сатып, жан къайгъыда. Анасы жашы бла барыргъа унамайды... Ма алай – къыйын сагъатда адамлыкъ илишанларын сатханла ызы бла Ата журтларын сатар чекге жетедиле.

Гитче терслик неда гитче халкъ жокъду. Ата журтну аллында барыбыз да бирбиз, тенгбиз, журтун сатханга баишха журт жокъду. Ма, ТёппеланыАлимни китабында айтылгъан оюм.

Казбек СУЛТАНОВ

Гадийланы Ибрагим, Толгьурланы Зейтун, Тёппеланы Алим

Тёппеланы Алим нёгерлери бла

Алим, Гуртуланы Салих, Эльберд Мальбахов

Алим редколлегияны жыйылыуунда

АЛ СЁЗ

Уллу жазыучу, драматург, назмучу, белгили алим Тёппеланы Алимни кесин таныгзынчы, мен аны талай хапарын, «Жаннет кызы» повестин, «Ташыуул» романын октуган эдим. Аны бай тили, кзурагган сыфатлары, айтхан сёзю, башха жазыучулагга ушамагган ёз хаты кеслерине тартханлай тургандыла. «Ташыуулда» Байчону суратлагганы уа нени баггасы барды! Мен аны жигитлери бла бирге жашап болгганма: жарсыулары – ачыта, кзууанчлары уа – жарыта. Ардан, иги кесек заман озггандан сора, бирге да ишлерге тюшдю, «Артутай» деген повестин да басмаладык «Минги-Тауда» (1984 ж.). Анга редакторлук этгениме бюгюн да ёхтемленеме.

Алим бла кёп жерледе да болгганма. Анга кзалай кзарагганларын да кёргенме башха миллетлени жазыучулары, санатда ишлегенле да. Биринчиден, аны тегерегине жыйылгган, сёзюне тынгылагган эте эдиле. Алим кзайсы менме деген жазыучу бла, кзайсы менме деген алим бла да ушак эте биле эди. Бир кзыралда бир жазыучуну романы неда повести чыккган болса, аланы ол ала бла сюзе биле эди. Алай а жаланда кёп октугган, узак ойлаялгган адам болады.

Тёппеланы Алимге жазыучу дегенинг нек эсе да азлык этгенча кёрюнеди. Ол бирда болмагганча кёп иш этгенди. Аны хапарларын, повестьлерин, романларын, пьесаларын октугган, Малкзарны угзай, сау Кавказны тарыхын биллигине бир деп бир ишек жоктду. Алим кертиси бла да миллетибизни тарыхчысыды, аны менсинмей, менме деген деменгили уланы. Аны келир кюню алдады энтта да.

Эсимдеди, Эльберд Мальбахов Алимни «Сыйрат кёпюр» романын орус тилге кёчюре туруп, кзалай сейир-тамаша этгени, не ишин да кзоюп, жангыз роман бла кюрешгени. Жашла жыйылып келип, Эльбердни таулагга ууга чакзыргганларында октуна, ол ишин атмагганды, чегине жетдиргинчи. Эльберд кёчюрген «Мост Сират» КзМР-ни кзырал сауггасына тийишли болгганды.

«Минги-Тау» журналда «Сыйрат кёпюр» бюгюннге дери басмаланмагганды.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЫЙРАТ КЁПЮР

Бешинчи март кюн, тюш бола, таудан эннген ташлы жолда жетеулен келедиле. Ала, агъач устала, Гебчорада уруш кюйдюрген кьошланы жангыдан ишлегендиле. Гебчора эртте заманладан бери да Жамауатны малы туруучу жазлыкь элден узакь туююлдо, арба бла кюн жарымлыкь жолдады. Кюн тюрлене турады, устала да шургулудула: ашыкьган да этедиле, элге жетебиз деп да кьоркьадыла – не хапар сакьлай болур!?

Эл жангыдан кьуралады, колхоз малны да кьалган-кьулгань артка жыйылгьанды. Аллахны ахшылыгьындан жашау барады, саула да иш кёллю, жашау кёллю болургьа тийишлидиле. Келгенледен экиси – Хажи-Бекир бла Керим – уруш этип бошагьандыла. Харьков тийресинде топ жаркьа чачьрап, Хажи-Бекирни сакьал тюбюн кетергенди да, энди мамукь байлау салып, аны бауларын кьулакь артларына тагьып жюрюйдю. Керимни да сол кьолуну жингирикден энишгеси кетгенди. Жыйында аны чемерлигине сейир этиучю эдиле, жангыз кьолу бла кишиден артка кьалмайды: балта да тутады, сюрме да жырлатады. Энди Керимни жашы этеди уруш, Азрет. Кёлсюзлюкню айыпха санаучу Керим жашы сау-эсен келлигине ийнаналды, бютюнда уруш узакь кете, кьара кьагьытла да аз келе башлагьанлы умуту уллуду.

Ахмат, Сейпу, Осман ударниклени биринчи съездлерине кьатышхандыла, отуз тогьузунчу жылда эл мюлкню жетишимлерини Москвада болган кёрмючюне да баргьандыла. Ючюсюню да суратлары «Орденли Кьабарты-Малкьар» деген байрам китапда басмалангьанды. Ол затланы хатеринден эди аланы фронтха чакьырылмай тургьанлары. Артда уа, 115-чи атлы аскерни юсюнден кьайгьы-кьууум болганда, ючюсюн да, бир кюнню ичинде кьошдан юйге кьайтарып, кийим алышындырыргьа да кьоймай, сюрдюле. Ахмат, Сейпу, Осман, урушдан сау кьайтып, атлы аскер танклагьа кьажау кьалай чапханын айта эдиле. Кьара кьатышлыкьда кьыйын эди айыргьан – урушмуду ала кёрген огьесе кьыямамыды?! Айтылган малчыла энди суу келтирген талыштаклагьа ушай эдиле, – кече болса, кьычырыкь этип уянадыла, кюндюз иш юсюнде аланы бетлерине кьараган кьоркьур: жашау сезимлерими ёчулген эди, огьесе биягьы танкла юслерине уруп келгенчамы кёрюнедиле, элгенип, жек болуп башлайдыла. Ай кёзюне алай турган эдиле кьошда, азайган сюрююлерин кьайтара, эс жьыя. Артда душман келди да, колхоз малны тау артына сюрюрге тюшдю. Кьыйын бла болса да, малны бир жанына этген эдиле, андан не хайыр ансы. Эшшиги, тау артына мал аудургьан бла кьалмай, жаралылары, кьул-лукьчулары да ашырыргьа тюшгенди, аланы уа ашатыргьа, жашатыргьа керек! Алай эди да, жаз аягьына Ахмат бла Сейпу, Осман да, кьуру хьжыларын суйреп, тау артындан кьайтхан эдиле. Кьойчуну кютерге малы жокь эсе, кьолуна балта, бычхы алыр, таш кётюрюрге, жер кьазаргьа тюшер. Душман кетгенден сора, Жамауатда этилир иш аз туююл эди. 43-чю

жылны кьалгъан айларына, кече-кюн демей, агъач жонуп, хуна кьалап турдула: отдан, ёргенден, асмакъдан кьутулгъанла жашаргъа керек эдиле. Декабрьде уа, колхозну дагъыда бир кьошун кьуараргъа дегенлеринде, Хамзат аланы Гебчорагъа чакъырды. Ала ючюсю да – Ахмат, Сейпу, Осман – тынч адамла эдиле, уруш узакъ эди аладан, ангылашыныусуз иш эди. Аны себепли ала урушха кирген эселе да, хайыр эталмагъандыла, – кёлсюзден, кьоркьакъдан угъай, билмечиден. Аланы да гитчеликден кьой кютерге, агъач жонаргъа юйретгенча, уруш этерге да юйретселе, анга да болур эдиле уста! Атта не асыу, кьан тегерге угъай, кёрмюч кёрюрге сюргенча, атха миндирип, ариу кийиндирип, танклагъа кьажау сюрген эдиле да, ала уа не, сауу саулай, шауу да шаулай, уруш аулакьда кьалдыла. Хамзат ангылай эди: адам жаланда билген ишинде мажаруулуду, жолун кёргенде, кьалай барырын билгенде жарайды жамауатха. Алай тюшмегенде, кишиден хайыр сакълама. Аны себепли Ахмат, Сейпу, Осман да, урушдан бет жарыкълы болуп угъай, ууалып кьайтхандыла.

Кеси уа Хамзат кьарт эди. Кьаллай бир атланган эсе да, аны фронтха алмагъандыла. Уруш бара эди, сау кьайтханладан да кьанатын юйютмеген жокъ. Хамзатны да эки баласы жоюлду – Муса бла Арипа. Шукур болсун, Мусаны кеси кьолу бла асырагъанды, Арипаны уа 42-чи жыл 28-чи ноябрьни шулпулу сууукъ кечесинде гестапо алгъан эди да, ол анда кьалай жоюлгъанын билмей, кюню кьарангыды. Эшшиги, Биясланнга уа тынчмыды? Жети жаш ашыргъанды урушха. Аладан бири, Аккуш, юйюне кьагъыт жазаргъа да жетишмеди – аны кьагъытындан алгъа ёлген хапары келди. Эгиз жашлары Ажок бла Азвордан иги кесекден бери да хапар жокъду. Кьалгъан тёртюсю кьайда эсе да уруш этедиле. Налмас, жарлы аналары, тюшюнде аланы жанлары саулай кёреди, кёлюне келмегени кьалмай, зикир этеди: урушну дагъыда бир алтакълыгъы – ол ахырына таяна, ёле баргъаны кьадап адам жанына бютюн жут болады. Ким билсин...

Алай келе эдиле жетеулен, Жамауат элине жан атып. Жол кьыйын эди, арыулу. Тынгылай эдиле, шургулу кьарамларын мылы жоллагъа кьадап. Жаз, кьайсы жанындан кьарагъанда да, эртге келирге айтады – этекледен кьар эрип, жолгъа элхуур суучукъла саркьадыла; арба ызла бла ырхычыккъла барадыла; мор мюшкериле сары копалла этедиле, бийикледен ургъан сериуон сют ийген чумланы, чертлеуюклени, кьаракъайынланы ийислерин келтиреди. Жол, кьыланчлана, бир кьол ичине тюшеди, бир кьая башына чыгъады, энишгелей, жолоучулары тынгысыз жүреклерин ангылашыныусуз тансыкъ сезимден толтурады. Жолда не айып, иш алагъа солуюуларын тыйып кьарагъан чаллыкъладады. Гебчорадан келген устала мында чалгъы тартхандыла, жазны, жайны да, кюз ташыуулну да кёргендиле. Энди бу ангылашыныусуз тансыкъ сезим, айырылыу мудахлыгъына ушап, сабийликлеринден бери да хар чёбю, ташы, мыгасы, кьушу жүреклерине асыу болуучу жерлеге тюрслеп кьарайдыла. Анда-мында гелеу кырдык ура, жашил тырмыла кёрюнедиле. Жол Дыркьылы сыртны башындан кьарагъанда, Бияслан, жүреги чанча, тохтагъан окъуна этди: уруш башланганын бу сыртха чалгъыгъа чыкъгъан кюн эшитген эди.

Кенг сырт огъарыда Акъ кьаяланы тюбюнден башланады. Жамауат элни башына жете кетип, алайда уа алыкъа оюлуп, ёлюп бошамагъан эски

кьалалы эллеге, мингжал басхан кьонгур ташлагъа кире, бугъуна, аралада кёк талачыкьла кьуаргъа кьореше, алай тохтайды. Бир заманда бу жерлени аты Чаллыкьла эди, энди Дыркьыла дейдиле, алакат кырдык ёсген жер. Бияслан атасы бла бери биринчи кере кьалай чыкьгъанын эсгерди. Арба ташлы жолда тыхырдайды, ол а гур деп учхан бёденени ызындан кьычырады, бир а, огъарыда жумарукьну сызгьыргъанына тынгылап, шош болады. Сыртда сан-тюрлю тау гюлле сейирге кьалдыргъаны эсиндеди, – атасы кьанатлыланы юслеринден айтады, мында кьайсылары, кьаллайлары жашагъанларын. Бияслан: «Аллай бир кьанатлы!» – десе, Кьайберген а, уучу Кьайберген: «Мында кырдык татымлыды», – деп, сыртха келбетли кьарайды.

Алай башланган эди Биясланны Дыркьылы сырт бла кьорешти. Ол заманда бу сейир-тамаша биченликле Тарохланы бийлик жерлери болуп, Бияслан да, атасыча, ортакьгъа чалыучу эди: эки гебен иесине, бир гебен кесине. Жыл жауунлу болса, кырдык белге жете, аны айландыргъан кьыйын эсе да, Аллах алф кьарыу берген Бияслан тарыкьмагъанды: бирсиле, борбайгъа таянып, ауа эдиле, кьарыусуз болуп, тюгенип жата эдиле. Огъаргъы сериуюн аркьаларына жабышхан кёлеклерин кьурутхунчу Тарохлагъа да, чалгъыны чыгъаргъаннга да айталгъан аманларын айтып, жашауну жаулагъандыла. Анда уа бийге, жашаугъа да чамланганда, адам кесине жангы кьарыу алады, анга тёзюмлюк, зуюллюк келеди. Аны себепли жангы жыйын, кенгкьучакь дурулагъа кьууана, ёрге айланса, жангыдан шырхы тутуп, чаллыкьны башындан кирсе, жашау алай ачы кёрюнмей эди. Ынкьылап Тарохланы чач-тюк этип, Дыркьылы сырт колхозгъа ётгенден сора, жашау тынчлыкьлы болгъан эди да, азат чалгъычыла кишиге кьаргъыш этмей эдиле. Энди кёбюрек олтурургъа да жарайды, шырхыны иничкерек тутаргъа да. Жаланда Бияслан кьалгъан эди тюрленмей – артельде да алгъынча чала эди ол. Кюз артында кёкде жулдузла чачырагъанлай, Дыркьылы сыртда да гебенле алай чачырасала, аны кьууанч бийлеп, бирер жашы бирер юй болуп сюелгенча, кьараучу эди.

Ол жай а Бияслан, саулай Дыркьылы сыртны алып, жашлары бла ишлерге мурат этди. Ол, айхайда, бирси чалгъычыла ыразы болмазлыкьларын ангылай эди. Да тюзмю этерик эдиле? Аллахха туура, Дыркьылы сыртха аны кьыйыны киргенди – аз тер тёмегенди, аз гебен этмегенди. Тукьуму, атауулу, кеси. «Акь кьаядан таш тёнгерегени кьалмагъанды, Кьайберген да талмагъанды!» – деп, Жамауатда назму бла окьуна айтыучу эдиле. Артда кьурала-чачыла туруучу «Жарыкь жол» колхозу жарытханда да элни, Биясланны Дыркьыла бла кьорешти тохтамагъанды. Да аны барын айтыр кереги жокь эди таматагъа, кёп сёлешип кьыйналмаучу Харун, амал болса, аны тилегине угъай демезлиги хакьды.

Сокьур туююл эди колхоз хукмуну таматасы, – Биясланны кёзлеринден жашларын сынаргъа деген ата сезимни таша жарыгъы урады. Дагъыда окьуй эди Харун Биясланны бетинде: иш жашла чалгъы туту билемидиле, билмеймидиле деп, анда туююлдо, ала быйылгъа дери да Дыркьылы сыртны башындан шерф кирип, уллу дуруланы аягъына солумай чыгъа тургъандыла! Бияслан излеген башха эди. Бирге ишлегенде кьалайдыла кьарындашла? Бириге билемидиле? Сёзлери, турушлары кьалайды? На-

мыслары, хурметлери? Бусагъатлыкъда окъумагъан жокъ, бирери бирер жары кетгендиле. Сора къарындашла, чачылып, узакъ туруп башласала, аланы бирикдирген жип да созулады, къарыусуз болады. Узакъ тиричиликле терилтип, бир силкиннгенлей а ол юзюледи сора. Адам ёз арбазына суууп къалды. Туугъан жери бла бирлигин унутхан адам а къарындашларындан да тынч айырылады. Бияслан къартая эди, анга кёре, тукъумну келир заманына тынгысызлыгъы да уллуду. Андан эди тауусуму жай чалгъыда барын жыяргъа, бир жыйын къурап, Дыркылы сыртны кеси юйюрю бла мажарыргъа.

Бек къыйыны таматасы Абу эди. Ол юйге аз келеди, бусагъатда уа бу жерледен узакъ кетипди, Москвагъа. Жашчыкълай окъуна Абу Кязимни назмуларын кёлден билгенди, азбар окъугъанды. Аны ёню да бар эди, тойлада къартла къатларына олтуртуп, жырла деселе, ол кесини сабий ауазгъа аз да ушамагъан зынгырдагъан толу ауазы бла жырлаучу эди. Онтёртжыллыгъында эл школну да тауусмай, не эсе да бир олимпиадагъа деп шахаргъа барды да, андан сора элге къайтмады. Ол назмула жазады дей эдиле. Бияслан анга ийнанмай турду: эндиге дери Къайбергенланы тукъумда аллай хунери болгъан чыкъмагъанды, айтырча жырчысы окъуна жокъ эди тукъумну. Сора ма санга, жырчы да, назмучу да! Налмас эди анга ийнанган, анасы. Бияслан, къарт къатыныны сер умутларын хыликкя этип кюлсе да, бир жол газетле сейир хапар келтирдиле. Холам-Бызынгы тарында бийик Шыкъыда жашагъан Кязим хажи Москвадан келген уллу къонакъла бла тюбешгенди дей эдиле ала. Да сейири ол тюйюл эди, Кязим аз уллу адамла бла тюбешмейди! Жамауатны къулагъын тургъузгъан москвачы къонакъла бла бирге фахмулу жаш назмучу Къайбергенланы Абу да келгенди, анга уа Кязим «мени озарыкъса» дегенди деп жазылгъаны эди. Бияслан ол газетни Ачахха къайтарып-къайтарып окъутду. Кеслери къалгъанда: «Керти иш а болурму?» – деп, Налмасха да сорду. Хар заманда сабыр халлы Налмас, бу жол тынгыламай, Абу сабий заманында окъуна къолуна не алса да, анга жан кирип къалыучусун айтды. «Къарачы, анака, бу макъагъа къалай ушайды? – десе, сейир этип къалыучу эдим. – Абуну къолунда тамыр, таш болса да, бир затха ушамай амалы жокъ эди. Сынасанг, ташха къарап туруп, не бир терек бутакъгъа, сора бир къужур къанатлыны не бир башха жаныуарны суратлар... Алайды, ишексиз бол, атасы, аны кёзлеринде бу жерни жилтинлерине ушамагъан, башха жилтинле чагъыучу эдиле. Мен, Аллах кёреди, къоркъгъан окъуна этиучю эдим, ачыкъ айтмасам да».

Жашыны алай ёрлеп кетгени Биясланны къоркъутхан да, къууандыргъан да этди. Къоркъутханы назму жазыу Аллах берген изми болгъаны себепли, иш ылыгъын билмей, ит ылыгъын кёрюрюмю деп, ол эди. Аны жашы кёкден измиси, жерден хунери болмай базына эсе назму жазаргъа, сора бедиш келлик эди да юйюне, тукъумуна? Угъай, болжалгъа салмай, аны кёрюрге керекди! Бияслан Ачахны олтуртду да, кеси агъач ундуругъуна таянып, Москвагъа къагъыт жаздырды. «Бу къагъытны алгъанынглай, тюзюнлей юйге кел, – деп жаздыра эди ол. – Сен анда уллу адамла айтханнга тынгылайса, ол игиди, биз да къууанабыз. Алай сени мында алты къарындашынг, ананг барды... – атанг да деп Ачах кесинден къошду,

– сен аланы кёрмегенли кёп болады, ол а бек аманды. – Былайда Бияслан Абуну назму тырнаргъа кюрешгенин кьагъып, иги кьатылыргъа да болду, алай, сагъыш этип, бу жол ачыуун тыйып кьойду. Аллах чомартды, аны ишин ким биледи, ашыгъыргъа керек туююлдо деди. Абу ол ишни мал ючюн угъай, кёкден измиси болуп иш эте эсе уа! Алгъадан окьуна жашны бир загха эниклегенине чырмау болургъа жарамаз. Юйюне келсин да, иш кесин танытыр.

Кьагъытны Бияслан кеси кьолу бла ашырды. Алай а аны да, бирси жамауатчылары да кьагъытларын элтген пошт арба, тыхырдай, ары баргъанда, бери, бу жанларына келген налогчуну тачанкасында олтуруп, назмучу Абу бир жол Москвада болгъан бир ишни хапарын айта эди. Театрда, кьараучула артистлеге кьарс ура туруп, аны студент негери Жюнос баш ярусдан: «Жашасын Сталин!» – деп кьычырды. Ол жаш, Огъары Холамдан барып, окьуй тургъан Жюнос, алай айтып кьычыргъанда, битеу да кьараучула кьырал башчыла олтуруучу сыйлы тахтагъа бурулдула. Ол кезиуде бары халкъланы бачамасы анда жокъ эсе да, айтып болмазлыкъ хадагъа-кьууанч башланды. Абу Жюносно, женгинден тартып, тыяргъа кюрешеди. Алай ол, анасына жаш туугъан кибик, бар кьарыуун кьычырыкьгъа салгъанды: «Жашасын Сталин!» – деп, Москвада Уллу театрда угъай, Бзынгыда Иричи тауну башында тургъан кибик, тауча кьычырады. Энди кьараучула да, артистлени унутуп, бачама олтуруучу жерге битгендиле, кьарамлары кьызып, кьарс уругъа болгъандыла. Кьычырыкъ-хахайлары бла сахнада оюнну да тохтатхандыла, бачаманы дуния жарыгътан кьарамы анда кьачан кёрюнюрюкдю деп сакълайдыла. «Чыкьдымы да?» – деп, арба башчы да Абугъа битди. Абу, бир кесек ёргерек да болуп: «Жау! – деди. – Кьараучула, ары айланып, кьарс бошдан ура болмаз эдиле...» «Сен да кёрдюнгю да бачаманы?» – деп, арба башчы Абуну бетине алынды. Аны кёзлеринде сукъланыу термилиу оту алай жана эди – Абуну анга жаны да ауруду. «Бусагъатда сени кьалай кёре эсем, Сталинни да тюз длай кёрдюм! – деп, Абу жарлы налогчуну эсин аударургъа жетдирди. – Мени театр кёзюлдюреуюклерим бар эдиле да, аны бла кьарап турдум. Бир аламатлыгъы да жокъ, бизде чечекбет Османни тюз кеси!» Тачанкачы, тентирей, секирип турду, кьоркьгъандан кёзлери чыгъаргъа жете, улоун, кесин да унутуп, атлагъа кьамичи жетдирди. Атла элгенип чапханда, тачанка, чонкья кетди да, налогчу, баям, борбайлары кьыркьылып, алгъа сюрюше, олтургъуч кьулакьдан тутду. Абу уа, кьоркьуу алындыргъан арбачыгъа кюлеме деп, бир загдан тутаргъа жетишмей, жолну мылы юзmesine тёнгереп тыюнды. Бир кесекден ол ары бла бери аууша, кьан-кьазауат этип баргъан тачанканы ызындан кьарап тура эди. Налогчу артха бурулуп бирда кьарамады: атланы кьууалгъаны чакьлы кьуууп, ёлетден-ёртенден кьачып баргъанлай барады. Палахдан узайса да, кьоркьуу аны биргесине болуп, сангырау, жансыз да этип кьойгъанды.

Абуну эсде болмай кеси келип кьалгъаны Къайбергенланы уллу ар-базларын кьууанчдан толтурду. Кьурманлыкъ ашалып, саламлаша келген жууукъ-тийре да кетип, кеслери кьалгъанлай, Бияслан тамата жашыны кьагына жанлап олтурду. Таягъы бла жерде не эсе да бирле жаза, кесапат этеди. Абу атасы анга айтыр сёзлерин жарашдыра тургъанын ангылады.

Бир терслиги болгъанча жунчуду. Сора ахыр тѳзюмю тауусулуп, эски болгъан жол артмагъындан тышы муслийман байракъ бетли гитче китапчыкъларны чыгъарып, атасыны кѳлуна тутдурду.

– Кѳп болмай Нальчикде чыкъланды.

Биясланны таягълы терк тохтады. Артда уа Налмас тийре кълатынлагъла ол кюн Бияслан экинди намазын этерге унутуп кѳийгъланын айта эди. Налмас, ким биледи, оздургълан окълуна эте болур эди, алай а жюрегин тынгысызлыкъл бийлеген Бияслан, Абу аны кѳлуна урланнган затны бергенча, китапчыкълны ич хуржунуна букълдурду. Сѳз айтмай, арбазгъла чыкълды да: «Ай жаш, бери кел!» – деп, кичи жашы Ачахха таягълын кезеди. Халжар артына барып, тюккючге олтурду. «Ичинде бир сѳз, бир харф кълдырмай окълу», – деп, китапны Ачахны кѳлуна тутдурду. Ачах жашил китапчыкълны фатихинден башлап, ахыр тамгълаларына, чыгълыш тарихлерине дери окълуду.

Бияслан, иги кесек да мычыл: «Жалгъланы жокълду!» – деп, китапны бети кълызгълан Ачахны кѳолундан артха алды. Энди букълдуруп угълай, суйюп, ич хуржунуна салды. Бир кълауум жыл кетерикди. Арал тенгизни жагълаларындан узакъл болмай, темир жол тийреси кълум аулакъллада ишлеген геологла кюн кюйдюрген, аулакъл бѳрюле жыр்தхан кълаптал табарыкълдыла. Аны жыр்தыкъл хуржунунда кѳп окълулгъландан титилип, мамукъл болгълан китапчыкъл табыллыкълды. Анда «Окълтябрь», «Революция», «Ленин», «Москва», «Метро», «Эльбрус», «Тельман» дегенча, хар кимге да ангълалашыныулу сѳзлени чыгъларалсала да, окълуяллыкъл туйюлдюле. «Ким эсе да поезден жыгълылгъланды, аны уа аулакъл бѳрюле ашагъландыла», – деп, къларт геолог тауусум этерикди. Практикагъла келип, жыйыннга энди кѳшула башлагълан студент кълыз, поезден жыгълылып, аулакъл бѳрюлеге аш болгълан киши аны аппасы кибик, кесин тыялмай жилярыкълды. Ол кюн а Бияслан, Абу болмачы, камсык сѳзле бла кюрешмегенине ыразы болуп, шукур эте эди; жашларындан жыйын кълурап, чалгълыгъла чыгъларгъла деген оноуу тюз болгъланына ийнана эди. Бу жерледе китап чыгъларгълан адам чалгълы тартханын алыкъла киши кѳрмегенди. Ол а – аны жашы Абу, Кязим бла окълуна тубешгенди, Москваны кѳргенди! Алайды да, Харунну да кѳлнѳ кюлмесин ансы, ол Дыркълылы сыртха алай бош жыйын чыгълармайды.

Колхоз башчы Биясланны оноууна бек кълууанды. Экинчи кюн а Бияслан, Абу бла чыгълып, Дыркълылы сыртда кѳш салды. Чалгълыгъла чыкългъландан сора, жолда-кѳолда заман кълоратыргъла жарамайды: чаллыкъл чалынып, жыйылып, ташыуул бошалгълынчы, чалгълычыла иш юсюнде болургъла керекдиле. Юч къларындаш – Ажокъл, Азнор, сора Ако – чалгълыла жарашдырадыла, тѳш-чѳгюч, юзмез-кълалакъл кълурайдыла, экиси – Абубекир бла Аккуш – баласла ташайдыла. Ачах отун этеди.

Хар замандача, ол жыл да биченнге уллу кълууум бла чыкългълан эдиле. Бияслан жети жашы бла эл башы талагъла келгенде, озай кълурманлыкъла кесилип, кълзанла асылгълан эдиле. Чалгълычыла, айхайда, эшитген эдиле Биясланны оноуун, энди ала тырман этерлеми деп, сагълая, Бияслан шош жанлады, артыкъл базынмай салам берди. Аны саламын Хамзат алды: бек тамата ол туйюл эсе да, олтургъланланы арасында намысы жюрюген кишиди.

– Аллах кыызгъанмасын, жашларынг хайт деген кишиле болгъандыла, – деди ол. – Кел, олтур.

Бияслан, тынчайып, ашлаугъа олтурду. Хажы-Бекир айтхан да эсиндеди: «Хунер кесингиди, Бияслан, алай ол кългъанлагъа да дерсди».

Болсада, ауузундан кълын тютюн жибере, кълх-кълх этип, жаратмагъанын билдирип, Шоштар жыйын аллында ары-бери барады. Шапа жашла ашлаулагъа эт салып башладыла.

– Тутхучу болмагъан Харун жерни санга эркин этгенди, не файда, бригад алыкъа менме, Дырккылы сырт да мени жеримди, – деди ол ахырында, жаныулу жюриогенин тохтатмай. – Манга сен бирда сормагъанса, жууугъум,

– Олтургъан эт, Шоштар, эт суууйду, – деди Керим. – Къумукълула бош айтмагъандыла, хапардан хинкал игиди. – Бир-бирде кёзден ташада Керимге Аманууз Гиляхсыртан деп да айтыучу эдиле – нарт Гиляхсыртаннга ушагъан къллыкълары бар эди да андан. Жашасын, акъллына келгенни, ары-бери дей турмай, туура салыучуду. Ол заманда Керимни къллары да сау эдиле, сол кълуну балан бармагъы кълнгыр эди ансы. Аны да жашчык заманында кълчхар бла зох этип урушама деп сындыргъан эди, артда терс кълйнап, кълнгыр да андан болгъанды. Керим, бир зат айтып, анга да кълнгыр балан бармагъын шагъат этип чюелтсе, кълмей чыдагъан кълйынды. Шоштарны бютюнда шайтанлы этген Керим аны ашлаугъа чакълыргъаны угъай, кълнгыр бармакълны алай чюелтгени болду.

– Кетер ары, кетер гължа бармагълнгы, – деп кължыркъллада бригад. Чалгълыгъа чыгъа, къллери бютюнда кълтюрюлюп тургъан кишилеге кълкю тарыды. Бу жерледе ашлы-азыкълы байрамла къл болуучу эселе да, кълнагагъа чагълыр салыргъа къл тълшеучюдю. Аны себепли ичги бериучю жарыкълыкълны Керимни бармагълыча, бир кълнгыр чюелген чам алышындырыучуду.

– Керимни кълнгыр гължа бармагълн кесип да атар эдик, чойребашха не амал боллукълду ансы? – деп, Хамзат да чам саламына сирнек тартды.

Шоштарны къланы ахырда бузулду. Ол, тартылып бошаламагъан чъллымы бла бирге къл тълкюрдю да, аман айтып, бир жанына кетди.

– Бисмилляхий! – деди Керим, кълнгыр бармагълы бла мажал юлюшню марап. – Шоштарны ашы аллына келгенлей, буруну кълнагъан эсе, анга не этерикбиз, Аллахны жазгъланы алай болур. – Сора кълсю кълрагъан юлюшню алды.

– Бияслан, жашларын да жыйып, чалгълычы жыйын кълурагъанды, сен а, ыспас этер орунуна, анга тырман этесе, – деп, Байчо Шоштарны уялтырдан болду. Ол бек асылу адам эди – уллу санлы, кълнге гектар чалгълан! Чалгълы жетгенлей, аны кълшдан элге да аны себепли тълшюрюучю эдиле. – Кел, ашлаугъа кел, Шоштар, сени сакълайбыз.

Шоштар анга да жумушамады. Арлакълда гълзенек кълзыкългъа тагълылып тургълан атына минип, эл таба букълулатып кетди. Ашлауда олтургъланла бары да ангълладыла ол Харуннга баргъланын, ызундан къларап, мыйыкъл тъллеринден ышардыла. Ышармай а! Таякъл да кълтюрген, кълй да берген кълйчугъл ушаса! Акълыл сълз кеси да Жаматуатда туугълан эди: «Аман кълйчу таякъл да кълтюрюр, кълй да берир» деген.

Кертиси да алай болду: экинчи кюн эрттен кьанатлыла бла тенг турган чалгычыла, Дыркылы сыртны аягы бла ётноп бара, Бияслан жашлары бла, зурнук жыйынлай, сыртны башындан киргенин кёрген эдиле. Алда Абу, аны ызындан – эгизле, Ажок бла Азнор, андан ары хар бири жыл санына кёре – Ако, Аубекир, Аккуш, Ачах. Жыйынны ызындан Бияслан кеси киргенди. Аны маймёз ич кёлеги эрттен сериуюнжонде, акь кьанатлылай, учунады. Эрттен шошлукьда шырхы таууш туура эшитиледи. Шырх! Шырх! Шырх! Сегизи да бирден. Бирден туугьан сегиз дуруда кьалай эсе да бир уллулукь, ёлчемсиз насып бар эди, Бияслан ырыслагьан окьуна этди. Алай болургьа амалы жокьду бу сан-тюрлю кырдык кьутуруп ёсген сырт да, аны башында кюн таякьланы чакьдыра сюелген Акь кьаяла да, игилик тежей, огьурлу жашау берирге айта, ашыкьмай кётюрюле келген кюн да, бу ызларында бирча ауур дурула кьоя, кюн аллына баргьан жети жаш да, анда, тюбюнде, кьой кёзле кибик, кьаралгьан, хар заманда сууукьлай, тазалай тургьан, кёкюрегинг кьызгьанда, кьапланып, тамырларынга кьалай баргьанын кьулагьынг бла эшите ичиучю кьара шауданла да – бары, бары бир адамгьа – Бияслан кибик, бир асыулугьу, аламталыгьы болмагьан кьара адамгьа – алайлай берилип кьалмазла. Берилселе да, Аллахны ол чексиз чомартлыгьын хакь бермей, кьан тёлемей алып кьояргьа кьалай базынырыкьса! «Не сюе эсенг да ал, багьасын бер ансы!» – деп, Кьуранда бош айтылмагьанды. Сора кьалай тынчайсын, кьадарны бу чомарт саугьалары хакьсызды деп? Аллах андан бир тюрлю тёлёу, жасакь излерик туйюлдо деп? Жашларындан артха кьалмай, шырхыны сюрюп келе, ол угьай эсенг, аланы кьууалагьан да эте, алай тарта эди сагьышларын да. Бияслан, жыл санын унута, шырхы тарталгьанына угьай, жашлары алай саулукьлу, субай, иш ахлусу болуп ёсгенлерине кьууана эди. Абу окьуна, Налмас айтыгьучулай, нюрюн китапла, кьагьытла тауухан, алда алай бара эди – ызындан келген кьарындашлары, артха кьалмаз ючюн, иги да кьармашыргьа тюшедиле. Бирде Бияслан, кёзюн кётюрюп, жашла кьалай тартханларына хыйсап этсе, Жамауатда бир адам да алагьа чып тапмазлыгьын кёреди. Артха кьараса да сыртха: бирча жатхан сегиз дуру, бирча таза тартылгьан сегиз шырхы. Сора Аллахха, жашаугьа да ата алгьышын эте, юлюшю алай толу, насыплы болгьанына уялады.

Абу, дуру чыгьып, атасына кьайтды – аны дурусун да жетдирирге сюе эди. Бияслан кьарагьан да этмеди, барыуун бузмады. Башын аз эсленир-эсленемез кьымылдатып, кьыстады. Бирси жашла да ангыладыла жерин таматагьа бермеген, алагьа бермезлигин. Сюелип турдула Бияслан ахыр булгьауун салгьынчы, тепмей, жаншамай сакьладыла, артха айланганларында, аталарыны аллына тюшмез ючюннге.

Алай келе эдиле энишге, дагьыда ёрге чыгьа эдиле: Сыртны башындан, зурнук жыйынлай, кирип, бирча тарта эдиле; сегиз кюн таягьы тие эди сегиз чалгычыгьа, сегиз кьылыч жылтырай эди кюнде. Кюн ортагьа эки жыйырма бла сегиз дуру жатды. Бияслан алай тирилген эди, аллай кюч келген эди санларына, арыгьанын аз да сезмей, жаш чалгычылыны сабыр, алай а эпли булгьауу бла ашыкьдыра, кьоркьута, ичинден а эсине тюшген эрттеги чамны кьайтара, алай бара эди. Жети жаш, жети чалгыгьа кьалакь этип, жортууулгьа атланган жети батырлай, сыртны башындан

киргенлеринде, алай жаш, тири чырайлы эдиле, бу сыртха, бу бийик кырдыкга, бу кёрюннген ариу дуниягъа алай ариу, ёмюрлюк магъана бере эдиле, – аны кёрген жашауну хатерлигине табу этмей амалы жокъ эди. Да, баям, ол бурунгу чам да бу жерледе аллай бирден туугъан эди, бу сыртны кеси бла, аны башында Акъ къаяла бла байламлы эсе да алайды. Чамны туудургъан къужур киши да, баям, жамауатчы эди, ойнай-безирей, кесине унутулмаз сын салгъанды. Биясланнга да бир кесек ушай эди. Башхалыгы, аны жети угъай, тогъуз жашы болгъанды. «Айхайда, берген Аллахды. Ёзге уа!» – деди Бияслан. Ол да кёре эди алай: жети жашы жети шырхы тутуп барадыла, жети келини да дырын жыядыла, ол а, Бияслан, тёш арбазында олтуруп, туудукълары бла ойнайды.

Кюн къыза эди. Тюш азыкъгъа олтурургъа эрттеди, къарыулары да барды алыкъа. Аны себепли сыртха дагыда сегиз дуру жатды. Булгъанып тюшген дуруланы чыкъ тауушлары къургъакъ тауушха айланнганды. Сыртны жаныуар дуниясы да, къызыудан къачып, сызгъалагъа, огъарыда чертлеуюк-къайын котурлагъа, тёбен жанында терен ыскындыклагъа бугъадыла. Энди жумарукъланы тынгысыз сызгъыргъанлары да эшитилмейди. Жашла арлакъда чертлеуюк котур таба терк-терк барадыла, быдыркъай къошунну ёрге алып, аякъларын кенг салып ичедиле. Аллахха шукур, ёсгендиле, иш кёллю, адепли адамла болгъандыла, энди жашасынла, ишлессинле...

Жыйын, этеклеге жете, алайда тёбечикни юсуне чыкъды. Ол тёбечикден къарап, элден бери келген жол туура кёрюнеди. Къачан эсе да былайда къош тургъанды да, къайнагъан кырдыкны булгъагъан къыйыныракъды. Болсада, энди бир силдем къалгъанды, белге солуу алдырып, бир сермеселе – битди. Ол чакъда кёрген эдиле чалгъычыла тёбентин бери айланнган суху атлыны, Бияслан, арыгъаны тюз олсагъатчыкъда татыгъанча, санлары къыйылып, дурусуну олтурду. Бурунуна тер къатыш кырдык хауа урду; огъарыда гелеулю, ташлы сыртладан къарампил, жыгыра, жилек ийис келеди. Бияслан къуугъун келген тёбен жолгъа алай къарады, тюрбюнде жер тебиренип баргъанча. Къалтырауукъ къайда эсе да тобукъ тюплеринде онгун ала башлагъанды. Алай энди ол, жууукълаша келген атлыгъа угъай, дуруларын элтип, узайып баргъан жашларына къарайды: Атлы уа, акъсакъ Алибек, жууукълаша, не эсе да бирле къычырады, Биясланны жашлары андан къачып баргъанча. Олсагъатдан кёз тутхан жер атлыны къычырыгъындан толду, адамны жанын жерге сукъгъан, бир тюрлюк магъанасы болмагъан «Уруш!» деген къычырыкъдан. Угъай, ёле тургъан кырдык ийиси айыра эди насып бла насыпсызлыкъны арасын! Андан артха юч жылдан сора Бияслан, поездде ёле туруп, ол такъыйкъаны эсине тюшюрлюкдю, кёз аллына Дыркъылы сырт келликди. Жети чалгъы тутхан жети жаш уллу бушууда уюрукъдула. Алай дагыда кёл эте, ол тогъуз уланны атасын да эсгерликди. Кесини эссизлигинден огъесе эслилигинденми, – Жамауатда не бек кюлселе да, ёлор аллында ол, бийикге, къаяла башына чыгып, кёз тутхан жерни кёре, алай ёлгенди, ызында тогъуз улан бла тогъуз келинден сора да, мудахлыкъ угъай, жарыкълыкъ къоюп. Анга сукъланнганнга ушагъан бир сезим Биясланны тауусулгъан санларын тарап ётерикди, алай а ол эсгериу аны ёлюмюн къыйын угъай, тынч этерикди! Эшшиги, не

тюрлю болган эсе да, жашаууну бир чагъында аталыкъ, адамлыкъ насыпны да толусунлай сынагъанды, – аны къанындан, жанындан жаратылган жети жаш, аны акъылын, халын, эс къудуретин да алып, дуня жолларына чыкъгъандыла; аланы бирлери окъуна сау къалса да, бирлеринден окъуна бир туудукъ болса, ол заманланы бир заманында атала жерине къайтмай къалмаз. Къолуна чалгъы алыр, дуругъа жатхан жангы кырдыкны ийисине тынгылар... Сора жашау ёчюллюк тнойюлдо...

Абу ол кюн окъуна кетди. Ажок бла Азнор да атландыла. Бир ыйыкъдан Акону да алдыла. Юйде энтта юч жаш къала эди: Аубекир, Аккуш, Ачах. Бияслан кеси ичинде ала бла да саламлаша, ол кюн дуру юсюне оюлуп сынаган жюрек азабын энди сынамайды, сынтыл болгъанды. Жаланда тилегин башха заманладан эсе, жалынаракъ этеди, ныгъышда: «Хайт де, Бияслан, жети жаш ёсдоргенсе, жашаугъа десек, ол а урушха кёре эдим!» – деселе, бетин атмай: Жети жашынгмы кетеди, бир жашынгмы – ачытханы бирчады», – деп къояды.

Жангы чакъырыулары кюню жуукълаша эди. Да уруш кеси да бу жерлеге жуукълашады дей эдиле. Сора, сейир-аламат, Аубекир бла Аккушну кетеригине Бияслан кеси ашыгъып башлады. Ол «ит кючюк» а, Ачах, алгъа кетерге не бек атса да кесин, военкоматха жюрюсе да тилеп, алыкъа жыл жарымы турлукъду да, Бияслан аны чотха алмайды.

Кюз арты кюню кирши эте эди, арбала, арбагъа жегилген атла да суу боладыла. Алай Бияслан къалын киршини сезген да этмейди. Хамзатны къатында сюелип тура, Аккуш бла Аубекир, башха-башха арбалагъа миндирип къоярла деп къоркъгъанча, бир бирлеринден айырылмай жюрюгенлерин кёреди. Бияслан анга къуанган да этеди, тынгысыз да болады: амма, урушда бирге болсала, ёллом да бирге табаргъа болур аланы... Сора, ким биледи, башха-башха болсаламы иги эди?! Хамзат бла уа башханы юсюнден сёлешеди. Дыркылы сыртны кырдыгы жети жюз къыркъ гебен чыкъгъанды, хау, жети жюз ла эки жыйырма. Аубекир бла Аккуш аны мажаргъандыла, энди кеси ол тюпде къалган аман жаш бла анча гебенни хастанга тарталырма ансы?

– Аккушунг ёгюз кибикди, Бияслан, – деди Хамзат. – Аллах алф къарыу берген, хурнерли бала. – Ол да жашы Мустафаны ашыра эди. Мустафа, агъачха къаныгъып, атасын озган уста болургъа ушайды. Аккуш да, агъач хунерге талашып, Мустафа бла жандан жаннга болган эдиле да, бу къыйын кюн эки атаны ол да бирикдиреди. – Хау, тейри, Бияслан, ёсюмю бла Къайбергенлагъа тартмаган эсе да, къарыуу эки ёгюзню тутады, – деп, Хамзат оюмун андан ары айтды. – Ол да игиди, жашны къарыуу болгъаны, урушда ол да керекди.

– Бусагъатлыкъда уучулукъ тергелмей эсе, хо, Мустафадан агъач хунер алыргъа боллукъ эди, – деп, адежли сёлешди Бияслан. Кёзлери уа – эки жанында, хар къымылдагъанларында.

– Балта тутханы да кёргюзтеди хунерин, Аккушунг Аллах къурагъан балады, Хызир-Илияс къоруулаучулары болсунла.

Урушха тебиреген жашла да, атла, арбала да жибийдиле. Тиширыула, тохтамай, жол артмакъла келтиредиле, арбалагъа саладыла. Бири жилий-

ды, бири кюледи, жаш төлю жыйылган жерледе кьобуз согьулады, кьарс урулады; кетип барган жашладан бири ортагьа чанчылып чыгьады да, той башланады. Ол такьыйкьада жилай турган тиширыула бютюнда кьуядыла. Кёзлери чарс кёргенден болур, Бияслан адамланы барын тюшонде кёргенча, ала чарса тумаланып айланганча, кёзлерин сюртеди. Кьара кирши да чырмайды жашларын кёрюрге, адамланы ары-бери болуулары да. Хау, тюшдю бу бары. Алай бюгече кёрген тюшонде жауун жокь эди, кьарангы эди, шо, терен дорбунда кибик; атла да, бусагьатда майдандагы-лача тор тнойул, акь эдиле. Аны тюшо майданда буйрукь берилип, жашла арбалагьа жараша турганда да кёрюне эди. Бияслан алай тентирегенде, бир бири ызындан эки жаш келип, аны бла саламлашдыла. Бири – узун бойлу, кесича, ийменчек. Эсиндеди, ол жашны аты Аубекир болуучу эди. Бирси уа – алаша бойлу, кенг жауурунлу, таукел, сур кьарамлы. Ол да эсиндеди Биясланны – Аккуш. Ол такьыйкьада Бияслан бу жашны аты аны кьылыгы бла аз да келишмегенин эсине тюшюрдю. Аккуш, тукьум атын бурунгу тюрк учулукуьну тейриси Кьайбергенден алган атауулуна ушамай, ана тукьуму Чаллагьа ушагьанды. Чаллары уа хуначы халкь эдиле: Холам-Бызынгы аузунда, Малкьар тарында, Чегемде да оюлган, оюлмай турган да хуна болуп, Чаллары кьаламагьаны болмаз. Аны себепли аланы бир кьауумларына Чаллары демей, Хуначылары дейдиле. Алаша бойлу, бёкем адамла болуп, ала не уллу ташны да тынч кётюрюучо эдиле, кьалай керек эсе, алай жарыучу эдиле, хунагьа да келишдирип, тап салыучу эдиле. Аккуш саны бла Чаллагьа ушагьан эсе да, жаны хуначылыкьгьа тартдырмагьанды, агьачны суйгенди. Мустафа бла да аны ючюн татлы болгьанды. Атасы кесген, жоннган, сюрмелеген кьангаланы кьыйырындан тута, Мустафа агьач ишни тасхасына эрттеден кьаныкьгьан эди да, бир хунерге тартдыргьан эки жаш бир бирни терк ангылагьандыла. Хау, ол Аккуш эди, Аубекирни ызындан келип, аны шош кьучакьлагьан. Халал бала, жаягьын аны жаягьына кьысып, Аубекирден эсе, кёбюрөк турду. Анга бир зат айтырыгы келип, кьучагьында Бияслан кеси тыйган эсе да алай эди. Эрттеден хазырлай эди сёзюн, ол, ташха тамгьа салганлай, кьысха да, жютю да болурун сюе эди. Эшшиги, ол сёз тамагьына бир аман кюйдюрген кесеу болуп тыгьылды да, Бияслан солуу алыргьа кюрешгенде, Аккушну ашыкьдырдыла. Ол а энди жаягьын угьай, атасыны тамагьын кюйдюрген мыдыхдан да исси мангылайын аны сакьалына кьысып, мычыды. Андан кюч бла айырылып, артха бола, азчыкь шыбырдады: «Кьоркьма, ата! Биз сени мудах этмезбиз!»

Андан артха Бияслан аны мангылай жылыуун сакьлаучу эсе да бетинде, сакьалында, атлап барышын, кёз юсуне келтире кьалкьыучу эсе да, Аккуш тюшонне келмей эди. Эшшиги, башха жашлары да кирмей эдиле тюшюне. Да кьалай эди ол, аланы бири да аны жашауунда болмагьанча? «Аллах, тюшюмде окьуна бир кёргюзт», – деп шыбырдай эди намазлыкьда, Кьуран аятла бла бирча кьайтара эди тилегин. Алай турду, бир кече Аккушну кёргюнчю. Уллу, узакь тюш эди ол: Аккуш агьачдан не эсе да бир зат этерге кюрешеди, бирде адамгьа ушайды, бир а, боюкса кибик, бир кьужур зат. Бияслан аны кьолуна алып кьараргьа сюеди, алай Аккуш,

атасы узалгъанлай, ишлеген суратын букьдурду, кеси да артын буруп тохтады. Бир ыйыкъдан къара къагъыт келген эди.

Энди Бияслан жашлары тюшюне жаланда жоюлгъандан сора келгенлерин ангылады. Гебчорада, къаты, сур тѣшегинде сыртындан тюшюп, кѣзлерин жапмай жата, Бияслан кечени хар шыкьыртына къулакь салады, алай шош эдиле кечеле, къарангы эдиле адамны шашдырыр кибик! Ол тажатхан шошлукьда ат аякъ таууш эшитилсе, жюреги чартлап чыгьаргъа жетише, секирип турады. Бир-эки кере да жукьлап тургъанча болуп, тюшюнде урушха кирди. Бу жол нѣгери Аубекир эди, Бияслан эшитмеген бир бурунгу жыр айтады, эгизлери Ажок бла Азнор анга эжиу этедиле. Абу уа, алары тамата къарындашлары, жырлай тургъан жашланы юслерине къара жамычысын атаргъа кюрешеди. Бияслан, элгенип, секирип турду. Гебчора тамагына кирип, бадыр тѣбелеге абына, агъач бѣрюсюнлей, тангга дери айланды. Кеси кибик, азап чекген, урушдан хапар сакьлагъан нѣгерлеринден уялмагъан болса, элге жаяулай чабып кетерик эди. Да буйрукьдан къутулургъа кишини къолундан келмез, тѣзюмсюзлюк да тийишли болмаз эр кишиге. Андан артха ол, ай кѣзюне жолгъа къарай, къуугъун сакьласа да, Гебчорагъа атлы айланмады. Сора къайгъылы тюшню ырысы сынтыл болуп, Бияслан Аллахдан иги умут эте башлады.

Эрттенликде юйге Ахмат, Сейпу, Осман къош хапчукну, кереклени да ѳгноз арбагъа жюклейдиле. Хамзат туудугъу Музафаргъа саржеле ишлерге сѣз берген эди да, жетишмей туруп, жол кѣзюнде эмен жаркъаладан анга саржеле жонаргъа болгъанды. Хажы-Бекир бла Керим келип, Биясланны къатына олтурдула. Бияслан алагъа къарап, борбайларын жел ауруулай алгъан аман къууумну хорларгъа кюрешеди. Жеринден тебалмай, иги кесек турду.

– Уруш бошалыр, иншАллах, къыш келирге уа тѣшледе учхан сабийлени гау-гуулары эшитилир, – деди Хамзат, Биясланны халын эслеп, аны жапсарыр муратда.

Бияслан анга да жууап къайтармады. Хажы-Бекир да, не эсе да бир зат айтыргъа болуп, алышындырылмай, суу болгъан мамукь эринин жаларгъа къалды.

– Кете барайыкъ, – деди Осман, арбаны жолгъа буруп.

Март кюню аз жылытхан, элхууур суучукьла баргъан ташлы-зыгьырлы жолда андан бери келедиле. Алларына къуугъун атлы чыгъып, салам айтмай, атдан тюшгенде уа, Бияслан ангылады тюшлери бошдан болмагъанларын, эрттенли да борбайлары бош къыркьылмагъанларын. Бирсиле да къоркъуу этип тохтадыла.

– Айт да къой, къайсыбызгъа келген эсе да «салам!» Айт, ѳмюрге болмагъан иш болгъан болмаз, – деди Хамзат, мангылайындан тер тама.

Да Бияслан, аны сорууун, къуугъун атлыны жууабын да сакьламай, кесин жолгъа атхан эди. «Хау, алайды, Аллах жатхан жерлерин кенг этсин», – деди атлы, аны ызындан къарап. Сора, атыны жюгенинден тутуп, бирсиле бла бирге жаяу тебиреди.

Биясланны юйюне эки къагъыт бирден келген эди. Эки ачы ѳлюмню арасында уллу урушну юч къыйын ыйыгъы жатхан эсе да, эгиз къарындашланы хапарлары тенг жетди. Бирге туугъан эдиле, факьырла, бирге да

кюйдюле Ажок бла Аздор. Биясланны жюрегинде энтта да эки тамыры кьюу болду. Арбазына халкь жыйылганда, ол кьаты болургьа кюрешеди, тасхасын билдирмезге. Ингир алада аны кьяа башында кьуругьан журту кьяялы, кьаты жерде салынган юйге угьай, тенгизде барган кемеге ушай эди: ачыу кьарасын кийген бушуулу халкьны ары-бери тебирендиреди. Бияслан ангьлай эди тиширыулагьа кёл этдирир кюч болмагьанын; юйюнден жашлай тентиреген, жашлай жер туюбуне кирген жанны жиялуу артыкь бушуулу, ёкюнючлю болады. Жашлай, кьарыулулай, кюле-кюле кетгенлей... Алай кетип, сора ёлюгю окьуна келмей кьалса юйюнге... Бу бийик арбазда, бу таш юйню ичинде эки хайт деген жашны бирге ёлгенине кьалай ийнаныргьа боллукь эди? Ала энди жокьдула дегенге бой салыргьа? Ёлюмню жангыз шагьаты бир кьагьыт журунчукь эсе? Кьалын, кьаты кьагьытчыкьыла! Жерге балаларынгы орунуна аланы ёлгенлерин айтхан кьагьытны салып, юслерине сын ташмы орнатырыкьса? Туугьан жан жашады, буйрукь келди да, керти дуниягьа кетди деп, кьалай айтыргьа боллукьду? Кьолунг бла жерге салмагьан адамынг жашау жолун арытды деп? Ичер сууун тауусду деп?

Алай ашыра эди Бияслан жашларын. Алай кюе эди уллу кёкюреги! Элни жамауаты аны биргесине болду. Юйде тиширыуланы жиягьанлары да, кьяа туюбунде Юрдю сууну шууулдагьаны да бир болуп, бир уллу бушуулу сарнаугьа айланды. Ол а, ол сарнау, адам ёлюмюнден кёп да уллу, ёмюрлюк бушууну жиялууча, алай эшитилди.

2

Хамзат юйге кече белинде кьайтды. Хорасан анга босагьа юсюнде тубеди. Хамзат, жукь айтмай, юйге ётдю да, финар чыракьны ёрге этди. Хорасан ызындан киргенде, кёлю такьыр бола, айтды:

– Бияслан кёп барлыкь туююдю.

Хорасанны да кюню кьарангы эди, жыйгьыч аллында булжуду. Кёлю толуп, айтды:

– Кьатынла жарлы Биясланны эки жашы ёлдю деп, анга жиямай эдиле, халкьны саулай кёчюредиле деп жияйдыла.

Хамзат, аны бетинде душман сырын кёргенча, чамланды:

– Ол не хапарды?! – деди кесгин. Кьолуна кьумгьан алгьан эди да, анга суу не бла кьуйым деп излейди. – Кьайда эшитгендиле, кьайда кёргендиле халкьны кёчюрген тёрени?

– Аллах айтмасын ансы, бусагьатда болунган затланы ким кёргенди? – Хорасан тюнголген ауаз бла сёлешеди. Эрини кьолундан кьумгьанны алды да, анга суу кьуя, болушун айтды: – Кьарачайны кёчюрдюле да? Кьарачай а бизден уллуду.

– Кьабартыны да кёчюрлюкмюдюле? – деп, ишекли болду Хамзат.

– Кьабартыны юсюнден жукь айтмайдыла.

Хамзат, бир кесек тынчайып, Хорасанны кьолундан кьумгьанны алды. Анга, тырман кёз бла кьарап, айтды:

– Къабартыны кёчюрмеселе, бизни да кёчюрлюк туюндюле. Биз бир кыралбыз.

– Аман хапар керт болуучуду, кьой.

Хамзат бу жол кьатынына жууап бермеди. Тахарат этерге керек эди абидез алып, ютюрю намаз этерге. Артда, намаздан сора, алыкьа ишленип битмеген узун алжанда ары-бери бара, Хамзат Жамауатны тиширыуларына чамланады. Тынмагъан, кьажымагъан сёзчюле, ёртенде-отда да тохтамайдыла, болмачы затланы жаядыла. Къарачай кёчюрюлгенди дегенге да ийнанмай, ол бары Совет властыны суймей, немис низамны жакълагъанланы жашыртын адыргылары сунады. Хо да, кыралны кьан бла кьорууларгъа тюшгенде, жалгъан фатыуаланы жаяргъа уста адамла табыладыла. Энтта да ала жаншайдыла, баям, немис фашистлени мингжыллык деген низамлары оюлуп, кеслери мукьут этип кьачханларына ыразы болмагъанла... Ансы душман кетди, сау кьалгъанла жашау тиричилик этип башладыла. Кёз жаш тегерге, кыйналыргъа тюшеди, да кюлкю да эшитиледи энди – жангы телю ёседи, кыйынлык гиртчи этген жаш адамла. Алай эсе уа, болмачы хапарланы жая турмай, жашау кьайгъысын этерге керекди. Хамзат, алай айта, юйге кьайтханда, Хорасан кюбюрюн чачып кюреше эди. Хамзат анга кюйсюз кьарады да, кёлкьалды этип айтды:

– Жамауатны жаншакъларын киши тыймаз! Сен аны билмеген кибик.

– Эуюл эдинг, алайлай кьалгъанса, – деди Хорасан да, кюбюрде кюрешгенин тохтатмай. Арийпаны жиляуунда аны тамагъы кьарыкьгъан эди да, ауазы чыгъа башлагъанды. – Андан эсе, бирлеге соруп, хапар бил, атасы. Сен аяк тирегенликге, эл хазырланады.

Хамзат, юс жуууп, жатып бир жукьларгъа сюе эди.

– Суу жылытсанг эди, кирден чирийме, – деп, шош айтды. Амма, адыргылыкьдан айта эди аны да – Хорасан уллу кьазан бла суу салып, жылыта тургъанын кёре. Ол битмеген калиндорунда кеси кеси бла даулаша туруп, Хорасан чардакьдан уллу тазны да тюшюргенди, жангы ич кийим да хазыр этгенди. Аланы узакъ жашауларында Хамзат, Аллах билсин, ёзге уа, Хорасанны кьолу бла болмаса, хазна жууунмагъанды. Хорасан аны тазгъа салып, кьагъанакъ сабийнича кеси жууундуруп, кеси сюртюп, юсюн да алышындырып тынчайтыучу эди. Ол аны кьалайын сыларгъа, кьашыргъа керегин жангылмай билгенди, барын эсгерип, Хамзат бир кесек жумушады, аны кьатына олтурду.

– Бек аман хапарды, адам ийнанып болмазлыкь....

– Кьолунгу-аягъынгы кьурушдургъан, – деп, Хорасан эрине умутлу кьарады. – Адамла жол кьайгъылыдыла, атасы. Нартюх кьуууруп, кьууут этедиле, гыбыт жау, ёзге...

– Айт дегин, сора бюгюн-бюгече туумагъанды? – Хамзат тынгысыз болду.

– Ыйыкь кёзюне жетди. Мындан алда Тёбен элде Жоргъатууланы бир келинлерин тутхан эдиле. Чекке кьызын. Сёз жаяса деген болурла. Юч кюн тутуп жибергендиле. Аны ючюн а хапар да тохтамайды.

Хамзат, сёз айталмай, эшикге чыгып кетди. Юй тегерегинде иги кесек айланып, халжаргъа кирди. Сагъыш этгенча кёрюне эди кесине, кертиси уа эси кьатышхан эди, акьылы. Бир чакьда Тешик кьая жанындан Арийпаны

кычырыгы эшитилди. Аны ючюн а юй башында жулдузла жарык жанадыла, – бар бушуу, тынгысызлык да ётюрюкча, арыгъандан кёрюннгенча. Халжарда мешхут тебеге чёкдю да, аны мамыр, жылы ийисин солурдан болду. Къайгы борбайларын кыркъады. Тюбюнде жер къатылыгы ол мешхут тебеге батып баргъанча кёрюнеди. Хорасан келип, женгинден тартмаса, алайда танг белгисине дери да къаллык эди.

– Жунчума, атасы. Къыйынлык бир сени юйюнгю эшигин кыкмайды.

Хамзат мешхут юсюнде ёрге турду. Эсине келалмай тургъанча, сорду:

– Чекке кызын тутхандыламы дединг? Сора жиберип кёйгъандыла? – Хорасан, бошуна сёз кёратыргъа суймей, тынгылайды. Хамзат жаныгъан окъуна этди: – Тюз тутхандыла! Болмачы затланы нек жаншай эди?!

Хорасан бу жол да тынгылагъанлай къалды. Кёлу бла аны юйге шош тюртдю. Да энди элни кюн чыкыгъан жанында гюрен тохтагъан бийик тауланы башларындан 6-чы мартны танг белгилери кёрюнедиде.

– Эрттен дууагъа барыргъа керекди, – деди Хамзат.

Алайды, тишируланы бузук хапарларына тынгылап, жүрегин жырта турмай, Биясланы катында болургъа керекди, анга кёл этдирирге. Аллах кёрутсун Жамауатны тишируларын, бир тилленселе, палах келлигин бил. Сора юйге чыкыгъан таш тапкырланы аллында тохтады: къара кийген Хорасан, жел урса, тебе тургъан къара агъачха ушайды. Хамзатны мыйыклары ачылуу кыгылдыла, тозурадыла. Аны жарсыуларына жангыдан тынгылай турмаз ючюн, артха айланды да, терк-терк атлап кетди.

Жамауатда оноу-кенгеш кёурап, киши тохташдырмагъан эсе да, уруш башланып, андан биринчи къара кыгыт келгенли да кызауатда ёлгенлени эрттен дууаларын, кеслери асырагъан адамланыча, кыбырлада этедиле. Ёмюрледен бери да бу жерледе жан тёздеген, киши кишиге кёл этдиралмагъан бушуу, адамны ёлюмю угъай, ёлюмсюзле жок эдиле, аны Жамауатда бек эртте заманладан бери биледиле, ёлген адети бла асыралмай къалса, ол эди. Аны себепли Жамауат адамы бу хаух дуняда кесини жолун кыайда тауусса да, аны келтирип, кесини туугъан жеринде ата-бабалары жатхан кыбырлада асырайдыла. Не этериксе, бу уруш халкыны ёмюрледе жүрютө келген адетлерин бузду эсе, амал кёймады эсе ёлгенни асыраргъа – акылларында, тилеклеринде адетин этерге тийишлидиде. Элни эр киши жамауаты, танг кырангысында узун иничке саф болуп, кыбырлагъа аны себепли чыгыучу эди. Гюрен туруп, кюнлом сыртлагъа жарык ургунчу юч кюн дууа-тилек этиучюдоле. Ол эрттенликде уа эслей эдиле: кыбыр дууаланы алай тикирал окъуучу Хамзат, жангыла-жунчуй, Кёуран аятланы бирин алгъа, бирин артха айтады, бирде сураны ортасында тохтап да къалады. Аны ариу ён бла жангылмай окъуучусуна юйреннген адамла сейирсиннгенлерин, тынгысыз да болгъанларын жашыра, бет бурадыла. Ала, Мусаны жангы кыбырын кёре, ангылай эдиле Кёуран аятланы, зикирлени ичлеринден аны кёзюне жашы кёрюннгенин, ол а, жарлы атаны кёзлерин туман этип, жанын талагъанын. Жап-жангы эдиле Мусаны жаралары, – энди Мусаны аз да кыйнамагъан, кёкюрегин кюйдюрмеген, аны ючюн а Хамзатны кюл-кёмюр этерден кёймагъан. Болсада, терк тюзелип,

андан ары окъуй эди Хамзат; бетлерин дууа жарытхан эр кишиле жангы да, эски да къабырлагъа жууукъ да, татлы да бола эдиле.

Жамауат, дууадан жайылып кетмей, Биясланны арбазына къайтды. Хамзат билгенни бирсиле да биледиле да, тынгылай эдиле бары: хар бирини бетинде кѣчгюнчюлюкню къара ауанасы, тилсиз тунакы соруулары кѣрнедиле. Тынгыласала да, бу гюрен тургъан тауладан бери къарагъан палах эндиге дери бу жерлеге тюше келген бар палахланы барын унутду-рургъа ушайды.

Кюн ортасына кѣкге жауун булутла тартылдыла. Тардан тюрсюнсюз къапхыч жел урду. Энди чыгъа барыргъа да боллукъ эди, Биясланны да юйюрю бла кесин бир къояргъа. Къаты бургъан эки къарын да кеслери къальп, тыш кѣзден таша, жилиуларын этсинле, эки эгизни ахыр асырап, тюнгулсюнле. «Амма, да, Бияслан, энди къууанчынга келейик, аны унутдуруу бушуу Аллах бермесин», – дерге киши базынмайды. Экинди бола, тѣбен орамдан Биясланлары таба атлы айланмаса, алай эте, кечеге къалыргъа да болур эдиле, эшшиги, биягъы акъсакъ Алибек хылыф жетди да, арбазда олтургъан жамауат аны таба бирден къарады. Эл бегеуюлю акъсакъ Алибек, тийишлисича, арлакъда тохтап, атдан тюшдю, атны чалыгъа такъды. Ол тюнене келип, дууа алдырып кетгенди, экинчи къайтып, алай суху келгени игиликге туююл эди.

– Жамауат, – деди ол, арбаз къыйырында тохтап. – Ёлгенле жаннет ахлусу болсунла, да айып этмегиз, аллай иш тюшгенди башыма – къууанчча, бушуугъа да чабаргъа... Тюбюнден Китар улу Итлукъ келгенди, элни сходха чакъырады.

Хамзат анга андан ары тынгыламай, жолгъа чыкъды. Сходха угъай, белгисиз болуп тургъан Арийпаны сау хапары чыгып, анга атханлай, чаба-жорга барады; адамла, тар тыгъырыкъладан, арбазладан чыгып, аны ызындан Домсовет таба къуюлгъанларын аркъасы бла сезеди; да тохтап, сабыр болуп къарамайды, салам бергенлеге да жууап къайтармайды; Китар улу Итлукъну эсине тюшюрюрге кюрешеди. Унутмагъан эсе, Хамзат аны биринчи кере жыйырманчы жылланы арасында кѣргенди. Кеси мурат этгенча туююл эсе да, Хамзатны иши иги баргъан заман эди: юйю-мюлю аягъы юсюне болгъандыла; жашлары, къызы школгъа жюрюйдюле. Айхайда, кѣлю да жарыкъ эди, къайгъысыз. Ол кюн а къаты развѣрстканы юсю бла тѣрт тана берген эди. Бергенине, тюшген хайырына да ыразы болуп, кетер къайгыгъа киргенде, тѣбен жолну букъу этдирип келген машинаны кѣрюп тохтады. Машина правлен аллына жетгенде, андан юсюнде да бу жерледе киши кѣрмеген, баям, киши да киймеген къара жылтырауукъ гебенеги бла биреу тюшдю. Хамзат анга тюрслеп къарады: ол бетине къызыл ингилик чапхан, кесини багъасын, даражасын да билген керпес адам кѣрюндю. Баям, отуздан атламагъанды деп бичди Хамзат. Ол, буруу аллында тургъан эр кишилеге келип, хар затны да билген, тюзлюклерине базынган, адамлагъа игилик келтиргенлерине аз да ишекликлери болмаучу комиссарланы барыча, къуллукъсыман саламлашды. Хамзат ол формалы баш къагъыуну, сууукъ ышарыуну, къолну да алай, ат бергенча, менсинип бериуню иги таный эди – урушну аллында тюбюнден келген къуллукъчула элде кеслерин къалай жюрютселе да, тийишлиси алайча кѣрюнюп

къалычу эди. Бу жерледе жюрюмеген къумачладан кийиучю кийимлери уа аланы бютюнда уллу, магъаналы кёргюзтюучю эди. Ёзге уа! Ала келген жерледен фатеген, туз, чурукъ, сапын, сан-тюрлю харакет, ол угъай эсенг, къагъыт-къалам да келе эди.

Китар улу Итлукъ, къызып сёлеше, хыйлачы непманланы сёге эди. Ол айтханнга кёре, ала жангы таубийле болуп, алгъыннгы тенгсизлик жашауну къайтарыргъа мурат этедиле; Совет властыны боюнун буууп ёлтюрюрге, алай бла къара халкъны жангыдан къул-къарауаш этерге кюрешедиле... «Аллах, Аллах», – дей эди Хамзат, анга ийнанмай. Да ол не эди! Китар улу Итлукъ Жамауатха экинчи жол келгенде, ингилиз империализмни, Тюркню, Японку аманакъыл шпионлары, кулакка, подкулачникле къыралгъа уллу къоркъуу тюшюргендиле дегенни айтды. «Совет къырал тюрлю-тюрлю ре-визионистеледен, троцкистледен, терсине тартханладан ариуланады, – дей эди ол. – Халкъ душманларыны аман тамырлары жайылып, жарыкъ кюн-лени терк келирге къоймайдыла», – дей эди. Анга тынгылап тура: «Шукур болсун, халкъны Китар улуча илячин къушлары «къалмыковщина» кибик битеулю хыйлачылыкъны боюнун бурадыла», – дерге да тюшгенди. «Таш-ны кётюр да, тейри, аны тюбюнден оппортунист чыгъар», – дей эди Итлукъ улу уа. Сора «оппортунист» дегенни чыртда ангыламагъан жамауатчыла элни тийресинде хар ташха эслеп къараргъа тюшгендиле. Хунадан тюш-ген ташны алып жерине салгъан да къоркъуусуз туююл: сен аны жерден алгъанынглай, тюбюнден оппортунист чыкъмаз да, къыралгъа къоркъуу салмаз деп ким айтырыкъ эди!

Китар улу, кеси ташны ташха ургъанча, алай сёлешуочю эди. Кёпню кёрген жамауатчыла ангылай эдиле ол да тынч жашамагъанын; бирликни, тиричиликни юсюнден айта, власть белгилеген жангы ишлеге чакъырса да, бек башы анга, баям, кесин сакълагъан эди; бу узакъ тау элге ол не къый-ын, къайгъылы кезиуде келсе да, уууртлары къызыл ингилик тартханлай туруучу эдиле. Аны кёре, Итлукъ Жамауат элни къадарына жарсыгъандан жукъламай чыгъады дерге къыйын эди.

Брбын жол тёш башына чыгъып, Домсовет туура кёрюннгенде, Хам-зат атлашын сабыр этди. «Бу неге ушагъанды, чапмай жюрюялмай къал-дыкъ да!» – деп ачыуланды. Урушну аллында бир жол Китар улу сход жыяды дегенлеринде да, Хамзат былай бара эди. Келсе уа ол, Китар улу, кимге эсе да сарыуу къайнагъандан атылыргъа жетип сёлешеди. «Уруш боллукъду деген хапар Соввластыны душманлары туудургъан провакация-ды, – деп жарсый эди. – Бизни жашыртын душманларыбыз халкъны иш кёллююгюн бузаргъа кюрешедиле...» Сходха жыйылганла аны къагъып-согъуп нек сёлешгенин ангыламай эдиле. Болсада, сёз къошмай, эс буруп тынгылайдыла. Ол а дагъыда ТАСС-ны билдириуюн окъуду. «Германия бир заманда да Совет Союзгъа чабарыкъ туююлдо, – деп билдире эди телеграф. – Сталин бла Гитлер мамыр ишге алланыпдыла», – дей эди. Уруш а жыл да турмай башланды, жыл да турмай Жамауатха жетди. Бирде уа Арийпа жашыртын чыкыгъан «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни окъугъан эди. Анда жазгъанларына кёре, партизан отряд къуралып, анга Китар улу Итлукъ башчылыкъ этеди. Отряд кёп болмай Юрдю сууну жа-гъасында эллени биринде душман гарнизоннга чабып, аны ууатханды, кёп

сауут-саба да мажаргъанды. Хамзат ол хапарны кертилигине арсар болду. Юрдо сууну жагъаларында аллай ишле болсала, ол кимден да алгъа биллик эди. Кертиси, душман кирген сагъатда кеталмай къалгъан къуллукъчула, тау артына къачып, анда эдиле. Ала тау артында не мадар этгенлерин киши да билмейди, алай Къабарты-Малкъар душмандан азат этилгенлей, бары да сау-саламат къайтдыла. Ол заманда Хамзат Китар улун дагъыда бир кёрген эди, энтта да алай эди ол – ингиликбет, керпес, биягъы къара жылтырауукъ гебенеги да – юсюнде. Энди ол фашистле чачхан колхозну аягъы юсюне теркирек салыргъа чакъыра эди.

Китарлары Жамауатда кёп туююл эдиле, кёп жашагъан тукъум эдиле ансы. Жашамай а, саулай тукъумну эр кишилери, кеслерин сакълагъандан сора, ишлери жокъду! «Кюе тургъан юйге да ёретин къарагъан адамла!» – деучюдюле элде. Болсада, Хамзат анга къарамайды. Атасы, Измирни кюн кюйдюрген къум аулакъларында ёле туруп, осуят этгенди: адамны хапаргъа не башхала айтханнга кёре таныргъа жарамайды. Биргесине жол жюрю, этген ишин кёрюп, бил! Аны себепли Китар улун да айып этмей, аны бу ажымлы-шургулу сагъатда не айтыргъына тынгылар ююн, элни баш орамы бла энип келеди. Ызындан келгенлени, онгда-солда баргъанланы кёре эсе да, бир терлиги болгъанча, баш кётюрюп, кишиге къарамайды. «Китар улу игиликге келмеучюдю!» – деди ким эсе да. Не жууап болур деп тынгылады Хамзат. Кимни эсе да къыйын солугъанын, тынгысыз ёхтюнююун эшитеди...

Домсоветни къабыргълары тешилген, ууалгъан терезелерине къанга урулгъан къарангы клубуна кёп адам жыйылгъанды: къартла, тиширыула, жаш-къушла. Терезе башларына тагъылгъан финар чыракъландан тюшген мутхуз жарыкъ жыйылгъан адамланы жарсыулу бетлерин аз-маз жарытады. Китар улу Итлукъ, къара жылтырауукъ гебенегин да тешмей, къолларын артына салып, сахнада ары-бери барады; гебенек ичинден юсюне тап жарашхан сталинчи кители кёрюнеди, аны бирча тизилген жулдузлу жылтырауукъ туюмелери этилипдиле. Ол сахнада алай жаныулу жюрюгенде, шошлукъ бютюн къоркъуулу болады; халкъ жыйылып, шош болуп тохтагъанын кёре эсе да, ол ашыкъмайды, кесини тынгылауу бла да адамланы жанларын бегирек алыргъа сюеди. Къабыргъа узуну бла да, эшик юсюнде да адам тыкъ-тыкъма болгъанды, узун шинтиклеге сыйынганла бир бири тобукъларына окъуна олтургъандыла, бир-бирле сахна аллына келип да сюеледиле, ыхтырылгъанда, сахнагъа окъуна чыгъадыла.

Сахнада, аны арт къабыргъасына таяна, акъсакъ Алибек сюеледи. Аны ичин уллу къоркъуу алышды, тюбюнден келген къуллукъчугъа жаны кете къарайды да, аны огъурсуз къарамын кётюралмай, олсагъатдан окъуна башын энишге иеди. Харун, оноугъа къатыша келген керти адамладан семенлеге къажай жыйын къурап, агъачха кетерге кюрешген эди, атта не асыу, парткомну членлеринден бири аланы немислилеге берген эди да, ала уа, барын да тутуп, Нальчик тюбюнде танкётмез индекде жанлары саулай басдыргъан эдиле. Акъсакъ Алибекни боллугъу да алай эди, ол кюн 42-чи жыл 16-чы сентябрьде, Жамауат башларында къызыу урушла бара тургъанда, атдан хылыф тюшеме деп, чончайып кетмесе! Насыбына, колхоз правленни къагъытларын тарда дорбунланы бирине ташыгъан

кюн ат, хыны секирип, жюклерин, аны да атхан эди да, ол, бут сингирин ачытып, төшекге тюшген эди. Алай бла Алибекни акьсакь буту аны эки паладан кьалдыргьанды: биринчиси – урушдан, экинчиси – ёлмуден. Энди ол Харунну орунуна колхоз башчы болуп турады. Кьарасала уа, хунери да бар! Бузлугьан, таланган мюлкню бар кьыйынлыгьын дып этмей кётюреди. Жамауат азат болгьандан сора, юч ай да турмай, фронтха отуз тонна картоф, кьой териден, жылы чындайладан, кьол кьапладан иги жюклеп, бир арба ийди. Кьырал заёмгьа жаздырыуну да алай байтамал бардырды. Ол кюн кьыйлыуда акьсакь Алибек Бияслан таба тынгысыз кьарай эди, бюгюн Китар улууна кьарагьанча, бир бутундан бирси бутуна аууша эди. Алыкьа Акону ачыуу сынтыл болмагьан, бирси жашларыннан да хапар келмей, азап чекген Бияслан тынгылай эди. Болсада акьсакь Алибек бек алгьа аны тукьумун айтды. Клубха жыйылгьан халкьны ичинде Бияслан туура кёрюнеди.

– Правительствоу жангы заём чыгьарыуну юсюнден бегимине бек ыразы болгьанма, – дегенни айтды Бияслан. – Жаныбызча кёрген Кьызыл Аскерибиз ючюн эсе бу, нек жазылмайбыз! Жазылгьан да этеме, минг сом да береме!

Бюгюн а Бияслан жокь эди, ол чекген ачы бушууну оту кеси кёкюрегин кюйдюргенча, акьсакь Алибек ауур кючсюндю. Кьаллай жашла эдиле Ажок бла Азнор! Саулукьлу, ишден кьана билмеген! Бияслан а жангы заёмгьа ишленген танкла бла уруш учхунла душманланы ууатырла да, жашларым сау кьайтырла деп умут эте эди.

– Нек тураса, Алибек, башла, – деп эшитди ол Китар ууну ауазын, ол узакьдан сёлешгенча. – Башла, Жамауат халкь мюлкню жерине кьалай салгьанын билдир. Сюйсенг а, мында аман хапарланы жайып, халкьны бузгьанланы юслеринден айт.

Акьсакь Алибек алгьаракь чыкьды, башын энишге ийгенлей, бир кесек сюелди. Сора, Итлукьну сарыулу сёзлерин эшитген да этмегенча, айтды:

– Кирпич-кьошун заводну кьураалсакь эди... Ансыз бек кьыйналабыз. – Сора Китар улууна умутлу кьарады.

– Ха, завод кьайгьылыды тамата, – деп, бютюнда кьызды партияны келечиси. – Мында Совет властыны душманлары аман хапарла жаядыла, малкьар халкьны кёчюрген этерикдиле деп. Болмагьан зат! Душман чыгьаргьан фатыуа! Жолдаш Сталин душманны, мукьут этдирип, кьыралдан тышына ыхтырып баргьанда, биз чачылгьан мюлклени аягьы юслерине салыргьа кюрешгенибизде, бир-бир аманлыкьчыла душман агитацияны жаядыла. Айыпды, жолдашла! Биз азат совет халкьладан бирибиз! Анга ишекли болгьан ёрге турсун да, айтсын. Мен бир кёрейим аны кьаллай бети бар эсе да... – Шошлукь бютюнда ауур болду. Китар ууну чурукь тауушу кьоркьуулудан кьоркьуулу болады. – Мен ачыкь айтыргьа тийиш-лиме, – деди ол сахнада Сталинни сыныны тюп ташын энди кёргенча, анга кьарап. Аны башын 42-чи жыл октябрьде гитлерчиле, халкьны жыйып, кьууанчлы халда кетерген эдиле. – Бизни кёчюрюге бир адамны эсинде жокьду! Алай мен сизни бери аны айтыргьа чакьырмагьанма. Эсгертир ючюн жыйгьанма: артда бир адам эшитмегенме демесин! Ким жайса да ол тюрюлү хапарланы, айтхан, тынгылагьан, хапаргьа кьошулгьан ким болса

да, жууапха тартыллыкды! Кесими айтады, айтханнгамы тынгылайды – бир адам умут этмесин, ол билинмей кялыр деп! Душман бизни кярыу-суз этгенди. Алай бизни кезюбюз алгындан эсе, жютю кереди, кюлубуз да хар тюрлю провокаторланы жангылмай табады. Элде ким да болсун, жолгя хазырланып, хапчук жыйып эсленсе...

Андан ары тынгылагандан фйада жокь эди. Хамзат тышына чыкьды, уллу хатаны аллына тебирегенча, жюреги терк-терк урду; кяйсы жанына барыргя керегин билалмай тургьанча сюелди. Китар улуну жанып селешгени кюлакьларын сасыгады, аны кярыуун алып, борбайларын кыркьады. Алай керюне эди кесине, бусагьат жилип кьаллыкьлай, тургьан жери оюлуп, жер тюбюне батып кетериклей. Бираз мычып, кюлакьларын сангырау этген ачы тауушну, кярыуун алгьан кяйгьыны да хорлады: ташкёпюр таба тебиреди. Китар улу алай селешгенден сора, тюбюнден бери айланган палах бир тюрлю арсарлыкь кьоймай эди, анга бой сала, тюнгюле, Хамзат бу жол да кьадарны жангы буйругьуна аркьа салыргя тюшеригин, анга хорлатмай кьалыргя кярыу тапмай болмазлыкьын ангылай, кьарангы жолда келеди. Юрдюню шууулдагьанын тюш арасындача эшитеди, ол анга, жерни терен кьатларындан келгенча, жууукь да, таглы да керюнеди. Бир кесекден тирмен ташланы сабыр айланган тауушлары да, сууну шууулдагьаны да бирге кьошулуп, жашау агьымыча, эшитилдиле. Хамзат аланы бирге кьошулуп согьулгьан согьууларын бек суююучю эди, кёпге дери тынгылап туруучуду. Алай ол зауукь башха заманлада болуучу эди. Бусагьатда уа, бу кечеги жолда, узакьдан келген таууш адам эсини бир жилтинича керюнеди. Аны да себеби болур! Кьыйынлыкь келип, кьара кючле ызындан болгьанда, адамны туугьан жерини кырдык, таш ийислери, жантоймаз макьамлары да, баям, аны жанына кечедице, кьанында, жанында жашап башлайдыла.

Энди Хамзат халкьны кечюрлюкдюле дегеннге аз да ишекли туююл эди. Эшшиги, юйренгенди: ёмюрню бу айланч жолларында кьызыл комиссарла боллукь затны юсюнден болмазлыкьча, болмазлыкь затны юсюнден а боллукьча айта келедиле. Кертисинде, халкьны илмулу жашлары кертилик ючюн, халкьны кьадары ючюн сюелирге керек эдиле, жан берирге тюшсе да, кёз байларгя, шашдырыргя кюрешмей, тюзюн айтыргя! Не медет, алай туююл эди! Сора халкьла не ючюн талпынадыла билимге? Жашларына тил, кьагьыт билдирирге? Билимли адам халкьны кьадарына иеча сюеле билмей эсе, аны аякь тюп этген, намысын кетерген затлагьа тёзе эсе, сора ол кимди? Совет жылланы барын да окьуп турдула, неге окьудула, кьорууларгя, керги айтыргя юйренмеди эселе? Уллу адамланы арасында хукму кьурдула, насыпны, бирликни юсюнден жаздыла. Энди ала не болдула? Барын уруш тунчукьдурупму кьойду? Ол ашапмы бошады батырланы, эй-хей, бу неди дериклени барын? Мени халкьымы не терслиги барды дериклени? Аллай адам табылса да деп, сыр-сагьышлы болады Хамзат, табылса да аллай батыр, халкьны намысы деп сюеллик, тыяпырмы ол палахны? Аллайла кёп болсала? Бюгюлмеген, илячин кьушла? Башха жанындан кьарагьанда уа, халкьны, сау халкьны! кечюрюрге дей эселе, сора ынкьылапдан не кьалды? Айтылгьан сёзле неге тийдиле? Азатлыкь деп ёлгенлени кьанлары да?

Юйге айланган тар жолну мюйюшонде аллына Музафар чыкьды. Тийре сабийлени барыча, ол да кёчюрюу хапарны биле эди. Ол аны жарсытхан угъай эсенг, кьууанч тыпырлы этеди. Ёзге уа! Иш алайдан болса, ол машинагъа минерикди! Аны себепли сакълай эди орам мюйюшонде аппасын. Алай ол, къара тынгылауну ийип, туудугъун эркелетген да этме-ди. Музафар, сермеп, аны кьолундан тутса да, жукъ сорургъа кьоркьду.

Юйге келди. Хорасан бла Лейля от жагъа аллында олтурадыла. Хамзат, босагъадан атлап, юй ортасында сюелди. Сёзюн, ишин унутханлай эди халы, неда жангълып, башха юйге киргенча. Музафар аны кьолундан тутду да, от жагъада шинтикге тартды. Алайда да Хамзат олсагъатдан олтуруп кьалмады, жана тургъан отха къарап, иги кесек турду.

– Къачан кёчюрлюклерин билмейме, алай кёчюрлюкдюле, – деди ол.

Хорасан анга жукъ айтмады.

– Ушхууур ашат былагъа, – деди келинине. Музафар, кюн узуну орамгъа кьаныгъып, жукъ ашамагъан эди, Хамзат да, арып-талып, ач болуп келгенди.

Лейля къайын атасыны аллына ючаякъ тепсини салды: юйде тыш адам болмагъанда, азыкъ анда ашаучу эдиле. Ашлауну бирси жанындан Музафар олтурду. Аны кёзлери кьууанчлы жанадыла, энди толу билди кёчериклерин, машинагъа минип барлыгъын! Алай ол ангыламайды: юйдегилени бары, адам ёлген кирик, аллай бир мудах некдиле? Аны кёре, ачык кьууаналмайды, сорургъа да базынмайды.

Хамзат, ашап-ичип, Аллаха шукур этип, турду. Эшик юсюнде сюелди. «Кечди!» – деп шыбырдагъанын юйде бары да эшитди. Алай киши да ангыламады – неге кечди? Хамзат артха къайтды да, ундуругъуна олтурду. Музафар, жетип, чабырларын тешерге къармашды. Тиширыула, не айтырыгъын сакълап, тынгылап турадыла. Музафар аны чабырларын тешди. Хорасан акъырын айтды:

– Жылы суу хазырлагъанма. Таз салгъанма.

Хамзат жууап бермеди. Тешинмей, ундуругъуна таянды. Хар замандача, кьолларын боюн тюбюне салып, бутларын агъач ундуругъуна кьулакълары бла узатып. Лейля, Музафарны аллына этип, отоуна кетди. Хорасан эрини кьатына шош олтурду.

– Быллай бир кюйме, атасы! Тас этгенингден кёп этеринг жокъду, – деди ол сабыр.

– Да биз не тас этгенбиз, Гобар кызы! – деп, ыразы болмады Хамзат. – Сабийлерибиз жоюлгъандыла, кертиди. Алай кьуру биз туюлюбюз. Жеринден кысталгъан – балалары кьырылгъандан къыйынды.

Хорасан, кёл басдырама деп, эрини жюрегин къыйнагъанына сокъуранды. Кеси аллына кьойса игиди: сагъыш этсин, тауусумун айтыр. Сора кесине жерде жер этди да жатды. Алай жукъу анга да жокъ эди.

Эшик кьагъылгъанда, анам жукълап туююл эди, гелля сунган болур эди, эшикни жаланлай ачды. Аппаны кёрюп, артха кьачды да, юсюне тёшек жабыуну атды.

– Музафаргъа тур дегин. Керек болады. – Мен уянып эдим. Секирип туруп, арбазгъа чыкыгъанымда, аппа мени сакълап тура эди.

7-чи мартны эртгенлиги ариуду. Гелля арбазда тауукълагъа аш атады. Мен аппамы къатына келгенимлей, ол манга ызымдан кел деп, къолу бла белги берип, алда тебиреди.

– Тагылы къолгъа чыгъарыкъбыз, – деди ол, бахча ортасында тохтап. Сора эки тобугъуна чёкдю да, эки къолун да кёпчюп, бадырап тургъан къара жерге сукъду. Иги кесек алай турду. Сора ууучу бла къара топуракъ алып, кёзлерине жууукъ элтди, тюз да ашаргъа башлагъан кибики, эринлерине жетдирди. Мен, къоркъуу этип, сермерге да болдум: аппаны кёзлери – суу, къарамы ууучунда топуракъгъа алай битгенди, ач адам гыржын бурхугъа битгенча... Ол халында манга къарады:

– Жашым, сен адам ышанырча киши болгъан болурмуса?

Аппа топуракъны ашаргъа башлагъанына мен бютюнда ийнандым. Ууучун эринлерине жетдире-жетдирмез алай тургъаны топуракъны ашарыгъы келип, ашаргъа уа уялып тургъанча кёрюндю. Мени бетим къызаргъан болур эди, тели кибики дыбылдадым:

– Аппа, мен бир заманда бир адамгъа да айтырыкъ туююлме.

– Не затны айтырыкъ туююлсе, ант жетерик, не затны? – деп чамланды аппа.

– Бу топуракъны дейме. Аны сен... Да адам топуракъ ашаймыды?

Аппа тобагъа къайтханы эсимдеди. Тобагъа къайтып, ол манга тюз да тузакъгъа тышген жаныуарча къарады. Терк-терк солуйду, кёзлери жилямукъдан толгъандыла. Аппа манга бир тюрлю къарт, къарыусуз кёрюндю.

Астофюрюллах, энди сабийле къарт болуп тууадыла, – деди. Мен, аппаны жунчугъанына сейир этип, тынгылай эдим. – Угъай, жашчыгъым, тасхам ол туююлдю. Ол туююлдю... Сен, адам болсанг, эсингде тутарса... Кел... – Ол, туруп, эки къол аязында топуракъны да алгъа тутуп, бахча башында къыртышчик таба тебиреди. Бахча ичи бла ол бек акъырын атлай эди, сакъ болмаса, басхан жери оюлдукъча неда аякларынын жерден кючден айыргъанча. Бир жанына да къарамайды, жукъ кёрюрге къоркъгъанча. Этер ишин ол, баям, алгъадан окъуна оюмлагъанды, тауусумун этгенди. Тёшчюкге жетип, биягъыча тобукъланды, алгъан топурагъын жерге акъырын салды, хуржунундан бир затла чыгъарды. Иги къарасам, анда уа къара сахтиянчыкъ, мелте, журунчукъ, халысы бла ийне... Аппа, журунчукъну жайып, анга оймакъ бла бир болур эди, топуракъчыкъ салды, аны къаты басып, тышындан мелте бла чулгъады, къара сахтиянчыкъдан тыш этип салды. Аппа ол къужур дууаны тиге туруп, аны эринлери тохтамай не эсе да бир затла шыбырдай эдиле. Кёзлерин сюртмейди да, эте тургъан ишине бир-бирде жылтырауукъ тамычыла да тамадыла. Аппа дууаны къыйырларын тигип, бегитип бошاپ, ёшюн хуржунундан тегерек тартмачыкъ чыгъарды, аны дууаны кёзюне суурду. Аны къол аязында бир кесек тутуп, топуракъ ийис этген улуу къолларын мени инбашыма салды да, былай айтды:

– Бу дунияда болургъа боллукъ палахланы барындан ажымлысы, къыйыны адамны туугъан жери сыйырылса... – Аппа ауурлугъун мени къарыусуз инбашларыма салгъанча кёрюндю. Аны къоллары къалтырагъанларын эседим. Сорургъа башлагъанымда уа, ол къарамын менден

букъдуруп, бир тюрлюле тохтады. Аппа бла мен бахча башында бир бирге кысылып, бирибиз да бир сёз айталмай, алай тургъаныбызда, такыйкъаламы ётдюле, ёмюрлеми – билмейме. Аппа эс жыйып, къарыу алгъанда, жарашдыргъан дууасын ууучуна кысыды.

– Тасхам да буду, жашчыгъым, бу дууа, – деди ол. – Заман келир, мен сени боюнунга бир бош дууачыкъны угъай, туугъан жеринги тагъарма... Кел. – Ол, мени къолумдан тутуп, артха айланды. – Ол дууа санга къарыу, ийнаныу да бергенлей туруп, уллу ишлеге кёллендиргенлей. Хар палахдан сакълар. Сен бар умутларынгдан тюнгюлюп жыгъылгъанда, ол санга бу жерлени ауазларың эшитдирир. Сен ол ауазланы эшитген къадарда уа, саулуку да, хар хатадан да кери болурса.

Кёп жылла кетеркидиле. Мен, туугъан жерге къайтып, аппамы бахча топурагъына кирип тургъан бармакъларын кёрлюкме, ол кюн аны кёзлериндеги уллу мудахлыкъны сылтаун да ангыларыкъма. Бахча башы къыртиште ол кюн аппа олтургъанча, тобукъларыма чёгерикме да, дууаны ачарыкъма; анда тую бюртюкле кибик, къатхан жер ургуланы табарыкъма; сейирим уллудан элгеннген окъуна этерикме; барын ангылап, бахча ортасында аппа топуракъ алган жерге къайгырыкъма. Кесим да билмей, алай этеме демей, бауур тёбенимден жыгъыллыкъма, къоларымы, аякъларымы да кенг салып, аягъымы жаз кюню жылытхан бахча топурагъына кысып... Мени кызыу кёз жашларым тамарыкъдыла жерге. Ол кюн а мен, аппа топуракъдан дууа этгенине сейирсинип, ичимден кюле здим.

– Энди биз Тагылы къолгъа барабыз, – деди ол, таула таба айланып.

– Ол къайдады? – деп сордум, аппаны осуятына сейирсиннгеним кетмей.

– Тагылы къол бизни тирменден иги да узакъды, – деди ол манга, ийнакълагъан кёз бла къарап. – Арымазгъа сакъ бол ансы, – деп эсертди. – Анда тагыла кёпдюле да, Тагылы къол деп андан аталгъанды. Мен сени элтирге деп тургъанлы кёп болады, заман табып элталмай тургъанма ансы. Сен уллу жаш болгъанса, Тагылы къолгъа уа бармагъанса.

Мен аппамы къолундан тутуп, биргесине тебиредим.

– Кюз артында чапыракъ акъгъанда, тагы суула бителип къаладыла. Анда кёп шаудан чыгъады: хар бири уа – башха, сууу, татыуу десенг, дарманлыгъы, ёзгеси. Ма жаз келди, экибиз да барып, аланы ариулайыкъ.

Жолда уа жер атланы, кырдыкланы, агъачланы атларын айтады. Ол хар терекни, ташны да таныйды. Аланы юсюнден жашларыны юсюнден айтханча айтады. Мен тели билмегенликге, хар къаяны, къолну, сызганы, сууну, элитирни, ыранны, ёзенни, агъачланы, хансланы, жолда ташланы, тёбелени, талаланы барыны да атлары, хапарлары бар кёреме! Таугъа теренден-терен кире баргъаныбыз къадар, аппа бизни къуршалагъан уллу дуняны тарыхын, тиричилигин айтады; биз тюбеген ташланы, тереклени, кырдыкланы, сууланы, дорбунланы мен бир заманда да унутмазча, къачан келсем да, танып, къатларына барырча ангылатады. Энди мен да, аппача, хар терек бла, таш бла, къая бла, суу бла да ушакъ этерге боллукъ эдим. Бирде уа аппа къая тюбюнде не дорбун аллында сюелип, бир тюрлю болуп турады; аны эринлери къалай кымылдагъанларына къарап, ол бир затла кёргенча, бир затла эшитгенча, бу уллу, тасхалы жер анга жашыртын затла

айтханча, сейир этеме; женгил умутлагъа учунуп, белгисиз узакълагъа, сейирлик жерлеге кетеме... Кергиси да, аппаны хар сёзю, хар жангы хапары мени ёсдюргенча, уллу киши этгенча кёрюнеди. Сора мени къанатландыргъан, хар затны да тилин билирге термилтген бир жарыкъ сезим алгъа талпындырады.

Кюн ёрге кётюрюлдо. Биз къол ичи бла барабыз. Бийик ёсген жерк агъачны ичи бла. Аллыбызда терк-терк тюбеген суучукъладан бир секирип, бир да кирип ётебиз. Элхууур суула жыйылып, кёл болгъан жерлеге да тюбейбиз. Къолдан чыгып, уллу черекни боюну бла барабыз. Эки къая бир бирге мангылай тиреширге аздан къалгъан жерде чалы кёпюр бла ётдюк. Бир кесекден а уллу сыртны аягъында къала кибик бийик ташны къатына жетип тохтадыкъ. Аны баш жанына кырдык чыкъгъанды, аллы жашил талачыкъ болгъанды. Иги къарасанг, ол таш бурунгу къалагъа ушайды. Аппа уа: «Кёз жашла жаргъан таш!» – деди. Мен, эки къолуму да аны бели бла учхалата, ташны тегерегине бир кере айланып чыкъдым. Анга жууукъдан да къарадым. Аны юч къабыргъасы, жонулгъан этгенча, сыйдам эдиле. Сыртха айланган жаны тешлеуюрекди, алайтын аны башына чыкъгъан къыйын туюлдо. Аны башындан къарасанг, тарны тёбен жаны туура кёрюнеди. Черекни боюну бла келген жол да. Мен, узакъны-жууукъну да алай тинтип, аппаны къатына келгенимде, ол огъары жаргеллеге кёз къакъмай къарап тура эди. Ташны хапарын айт деп къысдым. Аппа, тынгылагъанлай, ташны башына чыкъды, мен да ызындан чыкъдым. Ол, бутларын чалдиш салып, мылы кырдыкга олтурду, манга Гошаях бийчени Къаншаубийге уллу суймеклигини юсюнден айтды. Къаншаубий Гошаях бийчени сабий къызчыкълай кёрген эди; Гошаях да, уллу къыз бола, Къаншаубийни суйгенди. Алай Къаншаубий жер къыдырыргъа суйюп болгъанды, аны себепли Гошаях бийчени юйде къоюп, узакъ жоллагъа атланыучу эди. Бир жол Къаншаубий узакъ жолундан къайтмай кёп къалгъанда, Гошаях бийче, огъарыда къаласындан энип, былайгъа келгенди, ташны башындан жолгъа къарагъанды. Ол жырлай эди, жилий эди, юйюнге къайт деп чакъыра эди Къаншаубийни. Къаншаубий жолундан къайтмады, аны акъ ажири Гошаяхны аллына иесизлей келди. Ол кюн Гошаях бийче, жилип, бу ташны эки жаргъан эди. «Жыргъа да “Гошаях бийчени кюйю”» дейдиле. Андан сора мен ташны тегерегине жангыдан айланып чыкъдым, ортасындан эки жарылгъанын да кёрдюм. Къалай сейирди – тиширыу, жилип, ташны эки жаргъанды!

Ары жанында къаялагъа тийип, андан чачырагъан кюн таякъла кёзюбюзно къаматадыла. Мен, къолуму ауана этип, ол жанына къарайма: анда къая башларында къушла къууанч тыпырлы болуп учадыла. «Гылан къушла!» – деди аппа. Ала башха жары учуп кетгинчи, мен аладан кёзюмю алмай турдум. Энтта да сейирим – ол къадар заманны мен къая башында учхан къушлагъа алай къарап тургъанымда, аппа манга жукъ айтмагъан эди. Къушла учуп кетип, мен аппагъа айланганымлай, къушланы кёргюнчю сорургъа деп тургъан сорууум да эсиме тюшдю. Мен билеме, тиширыула жилиасала, аппа суймеучюдо, сора ол Гошаях бийчени жилигъанын ыразылыкъ бла нек айтады? Мен айтып тебиресем а, къалай боллукъду аппа юйде болмагъан заманда гелля да, келин да къалай жилиучуларын?

Гелля олтургъанлай, келин а бшын аны тобукъларына салып. Бусагъатда бу ташны юсюнде кесибиз жангыз олтургъанда айтмасам, къачан айтырыкъ эдим? «Аппа, бери къарачы», – деп башладым, ол а къолун мени инбашыма тюз эрттенликдеча салды:

– Бюгюн биз мындабыз... Бюгюн сен барын да билирге керексе...

Биз уллу ташны башында алай олтургъанда, аппа манга: «Барын да билирге керексе», – дегенде, бир иш эсиме тюшдю. Ол бизни элибизге немислиле келгинчи болгъан эди. Мен тирмен аллында неге эсе да жубанама, аппа уа кеси тёрт ёгюзно бечеу этип келтирген тирмен ташлыкъны юсюнде бусагъатдача олтурады. Тирмен тартады да, тегерек нартох ун ийис этеди. Тёрт къара айрыплан, тарны гюрюлдетип, юсюбюз бла ётдю. «Аллах!» – деп ёкюндю аппа. Сора, барын унутуп къойгъанча, тынгылап къалды. Билмейме, айрыпланланы ачы гюрюлдегенлерине элгенипми, аппа, жукълап къалгъанча, таш юсюнде алай шош болгъанына къоркъупму, чабып, аны къатына келдим; къатына олтуруп, тобукъларын къучакъладым. Аппа, эс табып, айрыпланла учуп кетген жанына къарады. Ала кёзден ташайып, кёп да тургъунчу, бары къаяла бирден оюлгъанча, топла алай атылдыла да, аппа, тюз да тюбюнде таш атылгъанча, бияры чартлады. «Ай, Аллах!» – деди ол энтта да. Эл тийресинде атылыну да, битеу жерни, къаяланы, тирменни тебиулери да аны бла тыярыкъча, таягъын жерге тиреп, кеси анга таянып тохтады. Тёбенде топ атылгъаны сайын, аппа да элгенеди, юсюне къаяла оюлуп келгенча болады. Мени ичими къоркъуу алды. Мен анга: «Бу неди, аппа?» – дерге болгъанымлай, топла эл жанында дагъыда юч кере атылдыла. Мен къычырыкъ этип, жилядым. Аппа эс жыйгъанча болду, къымылдап, мени таба атлады, къарангыда излегенча, мени инбашларымы излеп, къолун салды.

– Къоркъма, бала, – деди, къалай эсе да анга ушамагъан бир къарыу-суз ауаз бла. – Къоркъма, таначыгъым! Биз кюл болуп къалмазбыз. Биз адамлабыз, барына да тёзербиз.

Андан артха бизни жашауубуз къыйынлыкъгъа, тынчлыкъгъа тюбесе да, мени къулагъыма аппаны ол сабыр ауазы эшитилгенлей туруучу эди. Жашау мени да булгъар ючюн къоймагъанды, башымда палахла ол кюнча гюрюлдегендиле, алай не заманда да: «Биз адамлабыз, барына да тёзербиз!» – деген къушкъанат таукеллик, аппаны ёмюрлюк дерслеринден бирича, Тагылы къолну шауданларыча, мени биргеме болгъандыла. Жашаумда керек болгъаны къадар ачыла баргъан ажайып китаплай, атауулуму, аппамы, жерими танытханды.

Ол кюн мени Тагылы къолгъа элтип бара, аппаны бетин дагъыда бир башха мудахлыкъ къарангы эте эди. Кеч сокъураныу къыйнай эди аны, – Жамауатда бушуулу ишле башланнгынчы, жашларын Тагылы къолгъа элтмегенине, жерлерин танытмагъанына кюеди. Уллу сафарны, мухажирликни аллында Тагылы къолгъа саламлашыргъа барыучу тукъум тёрени этмегенди. Атта не асыу, заман алай эди. Энди, туугъан жерден айырылыу-ну къара тырмысы Жамауат элни эски къабырларына туура тартылгъанда, аппаны ажымлы ырыслары бютюнда жютю болгъандыла. «Сени тенгли болур эдим, – деп башлаучу эди кеси бери ал келген кюнню хапарын. – Зулкъарний а отунчу жаш – эшекле бла отуннга жюрюй эди. Бир кюн атабыз,

танг ата уятып, Тагылы кьолгъа келтирди. Ол да жаз башы эди, тюз да быллай кюн. Кюн жарыгъы ызыбыздан жетген эди...

Андан бери Тагылы кьол, ёмюрде унутулмазлыкъ жомакъ болуп, аппаны къанына сингенди. Дагыда айта эди аппа: жашауларында Тагылы кьол бла алай танышыу-саламлашыу болмагъан болса, ким биледи, Зулкарний да, ол да, киши жерини къыйын жолларын арыгып, азаплы сафарларындан къайтып келалмаз эдиле. «Ма кёремисе, къаллай дерслерин унутханма мен атамы?» – деп кюе эди аппа. – Не медет, аллай кюнле келдиле бизге, биз жазыкылагъа, сагъыш-мадар этер заман болмады. Жашла уа алай терк ёсе эдиле, насыпсыз Арийпа да. Къарап-къарагъынчы уллу болдула да, жолларына атландыла.

Туугъан жерни жан жарыгъан макъамларына алай тынгылай эди аппа, ала эдиле, ол макъамла, жанаулда да умут юздюрмеген, суу да, туз-гыржын да таркыйгъанда, къулагъынга эшитиле, сабийликни, жашлыкъны да жарыкъ умутларын, таукелликлерин къайтара, бар палахланы хорларгъа болушхан. Энди, Муса жоюлгъандан сора, Арийпа гестапода азап чекгенден сора, аппа, кишиге жукъ айтмаса да, Тагылы кьол чамланганды да, юйюрге ол къыйынлыкъла андан келгендиле деп, ажим этеди. Аппа Мусаны, Мустафаны, Арийпаны, Мухтарны – хар бирин кеси кезиуюне ары элтип, Къушжетер Чоппаны ыразылыгъын алса, ызы бла анда шош къайнагъан кезлеулени къатларында олтуртса, агъачланы, ташланы да ауазларына тынгылатса, ёлюм келечиси аланы алай излемез эди. Не медет, Къушжетер Чоппагъа, Тагылы кьолгъа да бар палахланы хорлаучу дууаларын этдирмегенди; болмачы ишлеге булжумай, заманында аны мажаргъан болса, урушдагъы экисини да хар тюрлю палахдан сакъларча дууалары боллукъ эди. Муса жоюлду, Арийпа гестапода кюйдю, Аллах билсин, аладан да бир зат къалыр эди бу ёлюмсюз кьолну кырдыгында, сууларында. Энди ол атауул төрелерин унутхан киши сабийлерин жарлы этеди деп къычырса, ким эшитир?

– Ол да, балам, санга къаллыкъды мени жангылычым, уллу кёллюлюгом, – деди ол. – Мустафа, Мухтар да къайгырламы, Аллах билсин. Атауул жигини юзюлген жери да келлик төлюлени къыйынлары болады.

Мен ол кюн аппагъа жаланда сейир этип къарай эдим.

4

Бир жол а Шонтукъ кеси да шашхан эди. Шашхан эди да, Хамзатны ата ташха сабийлигинден къалгъан уллу тансыкылыгъы эсинден энтта кетмейди. Дуния ангылай, жаны бу жерле бла бир болгъанын билгенди, не медет, ол да тыялмагъан эди аны ажимлы жолдан. Эки жашыны къадарын ачы этген, киши жерини къатхан гиряхына къаратхан мухажирлик аны Измир тийресинде ашсыз, жаназысыз сукъгъан эди жерге. Ол да, Къушжетерланы барыча, алаша бойлу, бёкем адам эди: бу жерледе туууп, бу тарланы таныгъан бир адам да ол жетип, къушну тутар деп айталмаз эди. Келишир эди, Жертутарлары деселе! Шонтукъ саулай турушу, атлашы, иши бла да жер тутхан адамгъа ушагъанды; къаядан юзюлген боз ташха жан кирсе, ол Шонтукъ болур эди! Аны себепли: «Къушжетерлары кеслерине тукъум

атха ол женгил сёзню аман акъылгъа алгъандыла, жинлени, шайтанланы алдар ючюн», – деп, тюз айта эдиле. Кертиси да, жинле, шайтанла, обурла да ташхал, тажал адамлагъа къадалычудула, жерге, суугъа, ташха да жууукъ адамлагъа. Аланы жангылтыр ючюн да, амал излерге тюшеди.

Атауул жомакъланы айта келселе, Шонтукъ бирде ажайып кишиге ушап да къалады. Алай окъуна болур эди ансы, юйде Шонтукъну къолу неге тийген эсе да, барын да кёкден келген измини, къол хунерни ажайып-лыгъы кёрюнеди. Шонтукъдан къалгъан, энди таурухча айтылгъан затланы арасында Музафарны бек сейир этдирген – къашыгъы сынжыр бла кесинден чыгъарылгъан агъач аякъ эди. Жёге тамырдан ишленген аякъ, сынжыр къашыкъ да Музафарныкъы эдиле. Музафар анда бушто этип ашаса, шош тауушлу агъач сынжыр аякъ бла къашыкъны угъай, Шонтукъ бла Музафарны бирикдиргенге ушайды. Сейир этерча, юйде башха затла да бар эдиле, алай Музафар алагъа сынжырлы аякъгъача къарамагъанды.

Таш дуняда туууп, ёсюп, таш бла жарашмазгъа амал жокъду. Алай юй мурдоргъа Шонтукъ салгъан ташла аллай бир уллу эдиле, алай уста салынган эдиле, аланы адам келтиргенди, алай да адам жарашдыргъанды деп ийнанган къыйын эди. «Мени уллу агам ажайып болгъанды», – деп, арсарсыз айта эди Музафар бирге ойнаучу тенглерине. Ала, ийнанмай, кюлюп башласала, Музафар: «Келчигиз, ётюрюк эсе!», – деп, арбазгъа сюрюп келеди. Мурдор ташланы жумдурукъчугъу бла тюеди, къарышы бла ёнчелейди, тамгъаларын санайды. Ийнанмай, кюлюрге умут этгенле уятлы боладыла.

Да Шонтукъ агъач бла да жарашханды. Къангаланы ол алай къошуучу эди – бир къарагъанлай, аланы къошулгъан жерлерин тапхан тынч болмагъанды. «Жан салалмайды ансы, Шотукъ андан сора агъачдан этмеген зат жокъду», – деп, Жамауатда Шонтукъну усталыгъын андан кётюргендиле. Юйде алыкъа бар эдиле агъач аякъла, къашыкъла, къужур суратла, сынжырла, – барын да Хамзат акъылбалыкъ болгъандан сора, юй-юйледен жыйгъан эди. Бек артда Шонтукъну айтхылыкъ тужур ундуругъун базарда тапханды, багъа берип алгъанды. Зулкъарний да, Хамзат да анда туугъан эдиле, артда уа – Муса, Мустафа, Арийпа, сора Мухтар. Орусдан окъуулу адамла келген жыл Шонтукъну усталыгъы жетишип, хайт деген заманы эди. Ортагъа тилманч салып, орус алиMLE аны бла кёп сёлешгендиле, бир къара кюбюрчекчикни чаркъ-чуркъ этдирип, юсюне да жандыра тургъандыла. Кетгенде уа, биргелерине Шонтукъ этген затладан кёбюсюн элтгендиле. «Уллу киши болуп, бир зат ангыларгъа жетишсенг, – деди Хамзат, къолун Музафарны инбашына салып, – Биясланни жашы Абуча, Москваны да танысанг, жолунгу бир чагъында, бир орус шахарда, атауул таматанг ишлеген затлагъа тюбеп да къалырса. Хо да, къара кюбюрчекчикни палахын сормайса. Орус алиMLE кетгенден сора, жылмы озгъан эди, эки жылмы, Жамауатха бир ангылашыныусуз китапны келтирдиле. Ангылашыныусуз да андан эди ол, Къураннга ушамай эди. Ачып къарасала, тёш арбазда олтуруп, кереклерин да тегерегине жайып, биреу сабыр кюйде агъачха тужур салады, – чырахтанмыды, огъесе Къуран тутарча, къабыргъа кюбюрчекчикмиди, бир ариу зат. Мор сахтиян бла тышланган уллу китапны ары аудуруп да, бери аудуруп да къарайдыла, да не медет, суратха ишекли

болгъандан сора, хазна жукъ ангыламайдыла. Кертиси да, сурат бу жерли адамлагъа бек ушай эди. «Да бу Шонтукъду да, аны элия урлукъ», – деп къычыргъан эди дейдиле Мырзакъул, Керимни атасы. Жамауатда къала-балыкъны сурамай къой! Къарт-жаш да китап келген юйге, орус алимлени къонакъбайларына къуолгъандыла. Экинчи кюн Жамауатда киши да ишекли туйюл эди ол сурат Шонтукъну сураты болгъанына! Къагъытлары акъдан кёз къаматхан китап бу жерде жюрюген ийислени бирине да ушамагъан ийиси бла адамланы уяныргъа, кёз ачаргъа чакъыргъанча, алагъа бир белгисиз жарыкъ жол тежегенча, кесине алай тартдыра эди. Энди эллиле Шонтукъгъа къараргъа алай жюрюп башлагъанда, уллу китап таланып, жулкъунуп, бир къагъыт кюлте болуп къалды. Аны бир харфын чыгъарып, бир сёз окъугъан адам жокъ эсе да, къолунда тутханны уллу аперимликге санай эдиле; бир-бир хунерпосла уа, сокъур жолоучулай, анда Шонтукъну бла Жамауатны юслеринден не жазылгъанын, харфланы, сёзлени бармакълары бла сылап, алай билирге къорешедиле.

Жамауатчылары орус жерледен келген китаплагъа да, кеслери къара тартыргъа да аллай бир нек тартдыргъанларын тюрлю-тюрлю ёмюрледен тюрлю-тюрлю айтычу эдиле. Бир-бир окъуулула китапха соймеклик шайтанны хыйласыды деп да къоркъутуучу эдиле. Эшшиги, XVIII ёмюрде Жашыуну кер агъачха керип, тюрлюден от, аны кёлегинде битлерин ёлтюралмагъандан угъай, башында оюмларын кетералмагъандан этгенлерин унутмасакъ, дагъыда хунерли Жашыуну кюйдюрюрге от этгенлени кеси юслеринде битледен эсе, Жашыуну башында акъыл бегирек къыйнагъанын эсге алсакъ, анга да жамауатчылары кеси эллилери Жумарукъ, аркъасына къуш къанатла тагъып, бийик къаяланы башлары бла учханын къошсакъ, баям, къыйын туйюлдо сезген, тап, ангылагъан окъуна – басма сёзге соймеклик Жамауат элини адамларында эрттеден болгъанды. Айтылгъан сёзю усталыгъына, ёлюмсюзлюгюне жетишип, ала жазылгъан сёзю тауушлугъун сакълай эдиле. Эли ол сакълаунда тамырдан тамыргъа, къандан къаннга Къайбергенланы тукъумда Абу – жазыу хатны закийи ёсе эди; артда тарых кеси да кёргюзтдо: жамауатчыла къанларында жазыу ишге фахмулары болгъанын билгенлей, сейир фахмула чыгъып башладыла; къачан эсе да ангылашыныусуз китапда суратха хадагъа этген таулула кеслери сурат алдырып башладыла! Китапха жетсек да, Минги тауну бу жанында малкъар тилде биринчи болуп не тюрлю китап чыкыгъан эсе да, аны жамауатчыла чыгъарадыла: кеслери жаза эдиле, кеслери чыгъара эдиле, аланы окъургъа адамланы да кеслери юйрете эдиле. Узакъдан келген ангылашыныусуз китапны сыйлы этген эселе уа, анда Шонтукъну сураты чыкыгъан эди. Бурун заманладан бери да бу жерледе алай ангылай эдиле адамны махтауун: аперимлиги – кесине, жарыгъы – элине.

Шонтукъ кесини суратына кёзю ачып да къарамагъанды. Китапны аны юйюне алып келип, къагъыт тутта юйренмеген берчли гырхы бармакълары бла суратха да, анга да тенг кезене: «Неге ушагъан ишди, кесинги суратынга бир къарамай а!» – дегенлеринде: «"Иши болмагъан итлени суугъа сюрюр" дегенлей эте айланасыз», – деп къойду. Аны ызындан къарагъанла, Шонтукъ кесини сураты китапда чыкыгъанын тангкёрдо этмегенине угъай,

ол боз таш, ауур адам бу гитче китапчыкыгъа къалай сыйыннганына сейир эте эдиле.

Бу тийреде не тюрлю ишле да, не сейирлик болсала да, Юрдю башындан келиучю суху жауунлача, терк ётюучю эдиле. Ол да адамланы сейир затланы эслеринде кёп тутаргъа заманлары болмагъанындан эди; жашау тиричиликлерине аладан эсе, бегирек керекли ишле – кьой кьырккыу, кьозлатыу, чалгъы, ташыуул, ораза, кьурман, келин келтириу, кьыз бериу – бирини ызындан бири жете, тамаша затланы акъылда тутуп, зауукъ этерге онг бермегендиле. Бушуулу заманла да жетиучю эдиле. Жамауат – Шонтукъ киби, боз ташла да, гюржю патчахланы, алимлени кьонакъ эталгъан асыулу адамла да жашагъан эл – тунчугьурча, ажымлы кьарангылыкыгъа да тынч тышоуп кьалыучу эди. Мырзакьул, Керимни атасы: «Не умут этесиз, быллай дылгам заманлагъа уллу кьыралла да тышедиле», – деп, баям, аллай бирден айтханды. Мырзакьул айтырыкъ эди, жамауатчыла да ийнанырыкъ эдиле, не ючюн дегенде, быллай кьарагъанда, тынч, мамыр кёрюннген Мырзакьулну иш этмеги эдинг! Ол да, бирсилеча, таш тюе, чалгъы тарта, жашагъанды, алаамат болмаса да, кьой да кьырккыучу эди, эшек бла отуннга да баргъанды. Къысхасы, жашау тиричилигин эте эди. Алай ол бир жол ныгъышда уллубыдыр (ол заманда Жамауатда уллубыдырла бек аз эдиле, аллайлагъа бек кюлюучю эдиле) Омарны, бармагъы бла да тиймей, эки жауурун къалагъындан жерге ургъанлы, аны айтханы халкыгъа терк эшитилиучю эди. Иш а неден болгъанды десенг, Болатланы кьартланы кьарангылыкларындан. Мырзакьул туугъанда, анга ат атайбыз деп, тогъуз кюн жыйылгъандыла, айырылып, жангы юй бола келген Борайны тогъуз кьоюн ашагъандыла, жашына уа тутхандыла да бир затха келишмеген атны атагъандыла. Къара, бир бирге ушамагъан эки сёз: Мырза десенг – бий, кьул десенг – кьул. Ол оюн а ныгъышда чыкьды да, Омар Мырзакьулну сындырыр умутда, кюлкю излеген жамауатчы тишчайнарланы кьаратып: «Алан, Мырзакьул, атанг Борайны жаны ючюн, бир айт, сен мырзамыса, кьулмуса?» – деп сорду. Атто, Хажы-Бекирни атасы, артда айтханнга кёре, Мырзакьулну бети тюрленнген эди, – ныгъышда олтургъанла бары да, ол Омаргъа чабарыкъ сунуп, сагъайдыла. Мырзакьул, кертиси да, жеринден секирип турду, ныгъышчыла ёрюшге чабаргъа хазырландыла. Алай Мырзакьул, мыйыкъ тюрбюнден кюле, айтмазмы:

– Уллубыдыр Омар! Атам бла кьаргъандырмасанг да айтайым, неси барды. Ишлеген заманымда мен кьулма, акъыл этгенимде уа – бийме!

Ёрюш сакълагъанла асыры жунчугъандан, Мырзакьул айтханны маганасын да, Омарны кюлкюлю болгъанын да терк англамадыла. Мырзакьул ёзден Омарны жерге, тюрюшюп, урса, ныгъышчыла аны терк окъуна аягъы юсюне саллыкъ эдиле, Мырзакьулгъа да бир кьауум терк унутулмаучу жютю сёз айтып, аны ныгъышдан кыстар эдиле. Артда уа кюлор эдиле Омаргъа, хар бири бир шарайыбын таба, ол угъай эсенг, жерге алай тийгенде, къаллай таууш этгенин да унутмай. Былайда уа Мырзакьул къамасын сермемеди, тутуп жыкьмады, алай а олтургъанланы бары да армау болуп къалдыла. Андан бери Мырзакьул не айтса да, кьулакъ салгучу эдиле. Бир жыл а ташыуулда кьызгъанла тийдиле да, Мырзакьул кёп да аурумай ёлюп кетди. Аны ачыуу юсгюргенлей, Жамауатха орус эмина

кирип, адамла Ата журтларын кьоюп кетип башладыла. Жарнес да бош, Атто да бош, Мырзакьул эди жерлеринден тентиреп, кетип баргъанлагъа болушун айтырыкъ. Муслийман топуракъ, дин, Аллах деп амалсыздан айта эдиле, тюзю, орус патчахдан къачыра эдиле жашларын! Ол чакъда уа Мырзакьул, айхайда, бийча айтырыкъ эди, акъыл бийича. «Киши элинде солтан болгъандан эсе, кеси элинде олтан бол», – дер эди. Ол тамам эди жарлы тентирегенлени тыяргъа. Не медет, аз ауруп, къысха ёлдю, андан артха Жамауатда болгъан ишле Юрдю боюнуна эмина киргеннге ушай эди: адамла, не этерлерин билмей, башларын аллары айланган жанына атадыла. Жандар ёзенини адамлары белгисиз кыраллагъа, кыйын жоллагъа кыюлуп, Жамауат тозурай эди. Мадул элле, ылыбыта, мурса ёсген арбазла, хуналары оюлган бахчала, эшиклери, терезелери кьобарылган юйле... Жамауатны жашау тагыларын айта келиучюсюнде, Хамзат ол тентиреуню сагъыныргъа сюймеучю эди.

Айтыргъа тюшсе уа, кёлю толуп, узакъ тынгылаугъа уюйду. Шонтукъ, айхайда, женгил чачырагъан, сагъыш этмей жол башлаучу адамладан туююл эди. Жангылган адамланы ызларындан да тентирерик туююл эди, мухажир жолу хычыуун болмагъанын ангылай эди. Да не этсин, муслийман жерине жан атып, битеу да Кавказны игиси кетеди. Мырзакьул сау болса эди дегенликге, аны кёзюнде да халкъ алай кётюрюллук эди. Адамланы дыгалас этдирген жалан муслийман топурагъына жан атыу, не дуня малына талашыу болса, Шонтукъ жеринден да тепмез эди. Атта не асыу, акъылдан шашдыргъан тыш жерли жаннетле угъай, ёз жерли палахла эдиле адам тёзюнюне, акъылына бой бермеген. Керти адамла, дин ахлулары халкъны алдар амаллары жокъду, ала уа бек тынгысыздыла. Таулагъа алыкъа болуп кёрмеген палахла айлангандыла, ала акъ патчахны кьаласындан чыгъадыла – халкъны башында Аллах угъай, патчах тургъан, адамла да Аллахха угъай, жоргъа кьуллукъ этген жерледен. Ол патчах саулай Кавказ бла кёп жылланы уруш этгенди, энди аны ахыр бойсундуруп, кесине жесирге алгъанды. О, жесирлик! Таулада кыйын тиричилик этген адамла ёмюрледен бери да, малларын кютюп, жерчиклерин сюрюп, мамыр жашай эдиле, Аллахдан сора кишиге да бойсунмай! Патчах хорлукъ не болгъанын билмейин тёш башларындан къарай эдиле кюнню чыкыгъанына, батханына! Аны себепли Кавказ уруш бошалып, аны жери, адамы, байлыгы да патчахны оноуна ётгенде, анга артыкъ магъана бермеген эдиле таулула, энди уа билимли эр кишиле ангылата эдиле барын: тауланы ары жаны, бери жаны да патчахны бийлик мюлкюне ётгенлери себепли, ол жерледе жашагъан адамла, халкъла да патчахны оноуна бойсунадыла. Ол деген а не эди? Шонтукъ да, бирси таулунаны барыча, бу дуняда гяуур патчахны кьуллугъун этип, ол дуняда аны ючюн жаханым азабын чегерикди. Да олму эди азат таулунаны кьоркьутхан? Эшшиги, жалан ол болса уа! Жашла патчахны аскеринде кьуллукъ этерге керекдиле, керек болса уа, – аны ючюн ёлюрге! Андан ары уа? Андан ары уа межгитлени кюйдюрюрле, аланы тыпырларында килисала ишлерле... Къайсы жанындан къарагъанда да, тау адамына жол жокъ эди: не артыкылыкъгъа бой салып, жесир болургъа, не амал керек эди. Ахыргъа кьалгъанда, тауланы азат халкълары жер юсюнден думп болургъа керек эселе, аны кеси ыразылыкълары бла

файгъамбарны тери, къаны да тамгъан, аны измиси, ууазлары сакъланнган жерде этгенден игиси жокъду.

Шонтукъ эки жашыны къайгыысын эте эди; эки атлы кёп туююлдо, да ала экиси аны эки кёзю эдиле, эки билеги... Къалай жашарыкъ эди ол, эки бала къушну гяуур патчахны къантёкгюч аскерине берир ючюн ёсдюреме деп? Шонтукъ ол патчахны танымай эди, аны муратларын билмей эди. Сора нек берлик эди жашларын аны аскерине? Ол, жашчыкълай, къарачай элледe кёрген аскерле патчахны аскерлери эселе, сора Аллах сакъласын аны жашларын аллай мурдарлыкъдан! Андан эсе, Шонтукъну жашларын, кесин да, элия уруп, жерге кёмюп кёйсун! Сора акъ патчахны хыйла тузагы бла аланы киши жеринде сакълаган къыйынлыкъланы арасында не сайлау болургъа боллукъ эди? Бирда болмаса да, Зулкъарний бла Хамзат мамыр адамланы юйлерин кюйдюрмезле! Бу жерде жоллары къыйын болса да, керти дунягъа къаннга боялмай кетерле.

Алай кётюрюлдо Шонтукъ ата-бабала жеринден. Анда уа, кюн кюйдюрген къызыу юзmezде, бир терек ёсмеген, бир шаудан къайнамагъан жерде, бурундан ётюрюк сёз къалмагъанына сейир этди: иш керти да «Отдан чыкъ да – ёртеннге!» дегенча болгъан эди. Ёз журтларындан чалпып, бери къуюлгъан адамла, ёлгенлерин жерге сугъа, кеслерин къаллай азапха салгъанларын ангылай эдиле.

Алай келген эди Шонтукъну жиляр кюню. Кёз жашларын адамлагъа кёргюзтюрге уяла, аулакъгъа кетеди, анда шашхан бедуинлей айланады; юзmez сууургъан жел бетин кюйдюреди, сакъалын жыртады; жаны саулай кьум туюбне сугъаргъа кюрешеди... Да кеси да аны сюеди, кьум туюбне кирип, думп болуп къалыргъа! Бир чакъда, аны кёз аллында тейри жарыгъы ачылгъанлай, ол кёюп кетген насыплы жерин кёрдю. Анда къара шауданла къайнай эдиле, деменгили чинар терекле шууулдайдыла; къаяла, аны танып, кьорууларгъа, бар палахладан да сакъларгъа хазыр болуп сюелгенча, сюеледиле. Шонтукъну шашхан ангында, сезиминде алай кёрюнеди: былай, бу бети айланнган жанына барып турса, кьум аулакъны ахырына чыгъар, анда уа жол табар да, ата-бабала жерине жетер... Анда уа, атала жеринде, эки жашы да, аркъаларын жауур эте, туз къапчыкъла ташысынла, гыйы ташланы таугъа чыгъарсынла! Къая да аусун юслерине, ёз халалы аланы жиляуларын заманындан алгъа да этсин!

Кёкде кюн да, жерде юзmez да бирча къыздыргъан кьум аулакъда тюшюндю барына – жокъду тюзлюк жер юсюнде! Дуния жаратылгъанлы да болмады, файгъамбарладан бери да! Сора Аллах жаратхан хар жан мангълайгъа жазылгъанни кеси жеринде кёрсе, иги туююлмюддо? Жиберсин акъ патчах аны жашларын да сермешге, аны ючюн Къушжетерлада не терслик? Ичер суулары тауусулмаса къайтырла, ёлселе да, кеси жерлеринде асыралырла...

Атта не асыу, аулакъны ахыры жокъ эди. Кюн къыбыдын, къызыу юзmez аны солууун тыядыла. Артда эсинде жокъ эди жел аны, юзmez бла къатыш этип къалай жыкыгъаны, кёмгени, бары тюшюндеча, башха дунияда болгъанча кёрюнеди; ауазла да, аулакъда ажашхан зурнукланы ауазларыгъа, узакъдан эшитиледиле. Узакъда кёрюне эдиле эки ауана, эки жашчыкъ; ала жиляйдыла, къычырадыла, бир бири кьолларындан тутуп, кьумгъа батыла,

кимни эсе да излейдиле. Аланы кычырыкчылары аулак бөрүлени улугъанлары бла кытыш эшитиледи. Шонтукъ ангылай эди – ала Зулкъарний бла Хамзатдыла, алай жокъ эди кырыуу селеширге, кесин билдирирге. Артда аны, жаны саулай, алаша топуракъ юйчюкге келтиргенлеринде, мыйысында аулак бөрүлени улугъанлары кылып, жашчыкларыны атларын айтып кычыра эди. Алай энди аулак бөрүле узайганча кёрюнедиле, жашчыкчыла уа, кьоркыгъандан, шош болгъандыла. Шонтукъ, тин-тери бола, Зулкъарнийге бла Хамзатха кезиу-кезиу кырады. «Мен сау болгъанма!» – деп шыбырдайды. Алай ол сау болмагъанын, болмазлыгъын да биледи, – киши жеринде жашагъан адам толусунлай сау бир заманда да болмайды. Бу сан ауруу анга киши жеринде угъай, ол кюн, жилай тургъан юй бийчесине хыны этип, хапчукну арбагъа жюклегенде, ёгюзлени баш бауларындан тутуп, артха бурулуп, ата ташына кыараргъа кьоркыа, арбадан чыкыгъан сагъатда тийгенди; ол жюрюген жолла, киндигине салып кётюрген ташла, кызыу кюн ауаналарына олтуруучу терекле, эртген чакъда юйден чыгъа кыараса, эс, таукеллик да беричю кёксюл сыртла, акъ бийикле, кыа башларында учуучу женгилкъанат кыушла, аны ишине, жашаууна да алгыш этгенча алай уруучу сериуюн – бары да, анга налат бергенча, тынгылай эдиле. Хау, ол кюн кетип бара, Шонтукъ артха айланып кыараргъа кьоркыа эди; ташлы арбазындан чыгып, энишге айланганлай, ол бир бири ызындан ташланы, тереклени, кёксюл сыртланы, акъ бийиклени да этинден-терисинден айырып ата эди, аны себепли титирей эди аркыасы, кызыу кёкюрегине сериуюн ургъанда... Кёлю тола, кёзюно кыарангы этгинин арба арышдан тутуп хорлай эди. Шонтукъ, элгенип, артха айланган болса, бир такыйкыагъа тёш арбазына кыараса, олсагъатдан жаны чыгып, орамны желим топурагына жыгъыллыкъ эди. Эуюл Шонтукъ алай этмегенди: арбада эки жашчыгы – жан тамырлары – аладан да бек ачыта эдиле да, андан. Айып эди аны айтхан, айып да, бедиш да. Не мадар, кертиси алай эди: бар дуняны ырахатындан, ырысхысындан, ариулугъундан да ол эки чирчик багъалы эдиле. О, ата сезими! Шонтукъ ёлюп кетерик эки жанны сакълар ючюн, ёмюрлюк загланы кыюуп бара эди

Шонтукъ ауур тёшегинден биле-биле кыарт болуп, тюнгюлюп кыопду. Буйрукъ алай эсе, не амал, мухажирлеге таянчакъ болургъа керекди. Ол тамата жашы Зулкъарнийни бай тюрклюкге жалчыгъа берди, Хамзатны жумушчу этип, жангы элни агъач ишин кыолгъа алды. Заман керек эди кюч жыяргъа, жараланы сау этерге. Экинчи жылны ахырына Измир этегинде, бир юзmezли жерде, жангы чегем эл кыуралды, атына да Жамауат атадыла да, киши жеринде жашау тиричилик башланды. Да, умут игиден болса да, жашауну дагъыда бир кюйсюз адети – кыарылгъанны аркыасындан да ургъаныды. Ёлет кирди да, кыачхынчыланы оноуларын терк этди. Ауруу, сокыураныу да бирден болуп, эуюл этген Шонтукъ бютюнда таш кибик кыатды. Ёлет анга базыналмай эди; юйден юйге ётюп, ёлет кюйдюргенлени жерге кёмеди. Буйрукъ алай болур эди, сау да ала экиси кыалдыла – ата-сы бла жашы. Кече аулакыгъа кетедиле да, от этип, этлерин жана тургъан кесеуле бла юйютюрге жетдире, кыыздырадыла. Андан сора жамычы тюбюне кирип, кыуру кыумда жатадыла. Алай жашадыла Шонтукъ жамычы тюбюнден чыгъалмай кыалгынчы. Хамзат, сары кыумну кёз жашлары бла

жибите, атасын уятыргъа кюрешеди, къарындашы Зулкъарнийни чакъырады. Не медет, ёлет къалтырауугъу къысханды да, атасы аны жапсаралмайды, къатларына уа жаланда къара жилинла келедиле. Хамзат алагъа жана тургъан кесеу башланы атады, кеси уа жамычы тюбюне кирирге, атасыны къатында жатаргъа кюрешеди. Шонтукъ аны къатына кьоймай эди, кьоюнуна да жашчыгъы угъай, жилин кирирге кюрешгенча. Ингир аласында аулакъ жолда кетип баргъан эки атлы, аланы кёрюп, къайтхан эдиле; ала сукъгъан эдиле Шондукъну жерге. Жашчыкыгъа жукъ да айтмай кетген эдиле.

Хамзат тамата къарындашы Зулкъарнийге жол табып келгенде, жалчыгъа аны да алдыла. Бай тюрколю эки къарындашха да иги болургъа айта эди, заманлары жетсе, къатын алыргъа да. Қарындашчыкыла уа не, кыйынлыкъ аланы тынгыларгъа, амал излерге юйретгенди. Кюн кюйдюрген кыйын жерледе ала жаланда кеси амалларына, кючлерине базыныргъа боллукъ эдиле. Бек кыйыны байны малына къарагъан туююл эди. Ол атыгъызыны, миллетигизни да унутугъуз дей эди да, эки къарындашны да жерге къаратхан ол эди. Къыралда жүрюген адетни бузар онглары жокъ, – даулашмадыла, кеслери къалгъанда уа, хар эрттен сайын, тангнга сау чыгъа, кеслерини атларын, тукъумларын, туугъан эллерин юч кере къайтарып айтыргъа деп, кечеги отну къатында ант этдиле.

Бай не амал бла да эки къарындашны бир бирге тюбетмезге, ала бир бирден узакъ болурча этерге кюрешеди. Бирде, ызларындан сынчылап, жукъ эслесе, къамичини да ойнатады. Байны хыйла тузакълары эки къарындашны бир бирге бютюнда илешдиреди, хайт демеселе, къалай боллукъларын толугъа ангылайдыла. Да бай жашыргъан да этмей эди: ала аны айтханындан чыгъып, бир атлам этселе да, ёлтюрлюкдю. Зулкъарний, киши жерини кюйюн биллип, бой салгъанды, Хамзат а, къолларын артына алып, кюннге кюйген гырхы бармакчыкъларын жумдурукъ этеди. Алай бай тюрколю уллу сынауу болгъан, акъыл да билген адам эди, аслан уугъа барыучу. Аны себепли кичи къарындашны кезлеринде жаннган от анга не тежегенин иги ангылай эди. Хо да, бойсунуу кийик жаныуаргъа, адамгъа да туугъанлай берилип къалмайды. Ол да, бойсунуу, тал тереклей ёседи; аны бутакъларын алай кесерге керекди, ёзегин алай бюгерге, ол сен суюгенлей, ийилирча, ёсерча. Адам да аны кибикди. Сабий жашчыкъ кесини отчакъгъыч кезлерин букъдурсун, кёрюп болмагъан къарамчыгъын жашырсын – бошду, ол асланны да бюкгенди, къолгъа юйретгенди, юйлери, жерлери болмагъан сабийлени уа къул этген неди. Аны себепли ол, Хамзатны зуюл къарамын кёре, мыйыкъ тюбюнден ышарып, аркъачыгъына къамичиси бла къагъыучу эди. «Шёндю къамичи бла сылагъан этеме, алай ол, ачылып, тиерге да болур», – дей эди. Да Хамзат, бёрю кючюклей, кесини жолун туттады, къарындашына тюбесе, аны къулагъына Тагылы къолну сагъынады. Чатлада шаудан къайнауларын, жумарукъ сызгъырыуларын... Да Зулкъарний эсли эди андан, байдан къачып къутулурбуз демеклик кыйын болгъанын ангылай эди. Хамзат анга тынгыласа уа! «Мындан эсе, жолда да ёлейик!» – дей эди. «Жолда ёлген кёп да игиди, харам байны суу худурундан эсе», – деп, жерге бауурланып, жилин эди. Хамзат чакъыргъан жолну кыйынлыкына базаиналмай, Зулкъарний къаты тёшегинде ары-бери ай-

ланады, жата-тура, кыйыргъа да кетеди, дагыда мешхут ийис этген эски кийизге тумаланып, амалсыз болады. Кеси не, Хамзатха кьоркьа эди, ол тамата кьарындаш эди, кыяма кюн атасына не айтырыкьды, аны жолда кьапса? Хамзатны уа тыялмай эди. Зулкьарнийни амалсыз ох-тухун эшите, исси кёз жашларын кьалай жутханын кёре, дагыда: «Къачайыкь!» – дей эди. Бир жыл алай жашадыла. Бир жол а, малны жайлыкьлагъа чыгьаргъан заманда, Хамзат: «Бюгече къачарыкьма!» – деп тохтады. Сабийни кыйынлыгына андан кёп тёзерге амал жокь. Экиси эки таякь алдыла да, жолгъа чыкьдыла...

5

Биз кьала ташны кьатында ауузланган да этип, андан ёрге тебиредик. Бир кесекден онг жанына айланып, терен кьолну ичине кирдик да, гитче кьара суучукьну жагыасы бла барабыз. Гьойгьумла ёсгендиле, тюртю бюрчюкле сют ие башлагъандыла, кюнлюм жанларында чумла чакьгъандыла. Мен аппаны ызындан барама, жумушакь-жипи жерлеге да батама, аппа кёргоночо аягы юсюме болуп, артха кьалмазгъа кюрешеме. Кьол тауусулду. Биз анда-мында чертлеуюк котурла, кьаракъайынла ёсген сыртха чыкьдыкь. Огъарыда кьар юзюлгенлени, боранланы да тыя, уллу сыртны ариулай сакьлар ючюн, ким эсе да тюз чертип, бир ызгъа салгъанча, нарат агъач ёседи.

– Жетдик, таначыгьым! Тагылы кьол буду.

Жетинчи мартны кюн ортасы бола, мен кюн тийген бетлеге кьарадым. Ёмюрледен бери да кир аякь басмагъан сыйлы, ажайып жер кесине тарта эди. Мени атауулум табыныргъа келиучю, сыйлылыгьын тёлюден-тёлюге бериучю Тагылы кьол! Кюнлюм жанында кёк тейрилери салып кетгенча, аны себепли бош ташлача угъай, хар затны да кёрген-билген, мажюсю тейрилеча кёрюнген, кёп ёмюрледе адамла табынып келген ташла сюеледиле. Акъ бийикле, ариу нарат агъачны башындан кьарап, бу жерлени, кьолланы угъай эсенг, жер юсюнде бары да кьолланы, сыртланы кёргенча турадыла. Кьол ичи, жер тейриси олтуруп, кьулачын жайгъаннга ушайды: эки кьолу – эки жаны, кёкюреги да – ортасы. Чегет жаны артыкь бийик болмагъан киришли сары кьаялагъа тиреледи, кюнлюм жанындан ёрге бир тюрсге жашил жайлыкьла башланадыла; эки арада, деменгили кёкюречка, уллу кенг дуппур кётюрюледи. Аны юсюнде жара таплагъа ушагъан жашил кекелли алаша кьаячыкьла бардыла; анда-мында башындан тентирей келип тохтагъанча, юрге терекле, сипи котурла кёрюнедиле; ала кеси жерлеринде турмагъанча, буюгъуп, солууларын тыйгъандыла. Кьарайма да, аппа айтхан шауданланы уа бирин да кёрмейме.

– Кьалайды? – деп сорду аппа.

Мен бир ташдан бир ташха секирдим да, аны кьатына келдим.

– Биз бийикге, андан да бийикге чыкьсакь, сора андан кьарасакь, битеу жер жюзюн кёраллыкьбызмы?

– Кёраллыкьса! – деп, арсарсыз айтды аппа. – Алай сен бийикге, андан да бийикге кесинг чыгъарыкьса. Мен кьарт болгъанма, мындан бийикге чыгъаллыкь туююлме.

– Мен а биз ары, ол төшпелеге чыгырыкь сунуп... Мухтар айтханды, анда, тау башында, кёл барды. Түпсюз кёл.

– Кесинг чыгырыкьса ары. Айтханма, эшитгенсе.

Мен, ёпкелеп, аппаны кьатындан кетдим. Юсю, чечек болганча, сепгилден толу бир зыбыр ташха олтурдум. Аппа кьапталын тешиди, жол азыгыбызны кьалгьанын анга чулгьады, чертлеуюк котурну ичине салды. Мен олтурган таш бла ол котурну арасы жыйырма атлам болур эди, алай аппа мени жапсарырдан туйюлдо. Алайда тохтап, мени ёпкелеп олтургьанымы билген да этмегенча, айтды:

– Ма ол сени кьатынгда уллу ёре таш Кьушжетер Чоппады! Мени атамы атасы Эртуу да, аны атасы Окулай да анга табынып болгьандыла.

– Чоппа Кьушжетер? Тейрими? – дедим мен, ёпкелегеними унутуп. Уллу бийик сары ташны тьобюнде тобукьланып, анга табына турганча кёрюннген боз ташлагьа кьарадым. Аппа, мени кьатыма келип, жанымда олтурду.

– Ким билсин, неге тьобербиз, танам, – деди ол сагышлы. – Кесинги жеринги таны. – Алай айтды да, иги кесекге тынгылап кьалды. Арт кезиуледе аппа алай кёп кере болуучуду. Сёз башлап, не айтырыгьын унутханлай, тынгылап кьалыр. Аны себепли мен, аны ашыкьдырып, жукь сормадым. – Тагы суула таркьаймайдыла, – деп башлады сора. – Кюз чапырагы жабады аланы, ауур кьар жатады юслерине... Кийик жаныуарла да малтайдыла, балчыкь эте... Жаз башында элхууурла талайдыла жагьаларын. Ол заманда да кьурумайдыла кезлеуле. Жаз келди, жер жумушаганлай, чыгып башлайдыла, жашаугьа алгыш эте... Азмыды таза суугьа хыянат, танам? Чириген терек да ауады юсюне, тьобюн, уясын бузады. Эсимдеди, бир жол абустол айда шауданнга элия тийип кюйдюрген эди. Кьара чунгур кьалган эди алайда. Бир кесекден а сууну кьайнап чыкьгьанына кьарасанг... кюйген жагьаларын толтура... Кьая ауса да тьялмаган, элия урса да кюйдюралмаган шауданла! Алада жашаугьа кьаллай бир суймеклик болургьа боллукьду, танам? Бир тюрлю жау кючлеге бой бермей кьалай жашайдыла? – Аппа мени бетиме ачыкь, таза тилеги, ийнаякьлан кёзлери бла кьарайды. Чоппа Кьушжетер бла мени арабызда сюеледи. – Ма кимден юйренирге керекди, балам, таукелликни, кьажымаулукьну. Мен санга аманат этеме... бителген шауданчыкьланы кьайда кёрсенг да, сен аланы ариуламай, кёзлерин ачмай кете турма. Жолгьа тьошген ташны да алып, жерине сал. Ол да, ол да сени атауулунгу аманатларыдыла. Манга да атам айтхан эди, мен да санга айтама.

Аппа манга келир заманни юсюнден айтады. Мен а бююнню кьайгысындама.

– Уруш кьачан бошаллыкьды? – деп сордум мен, аны кёзюне кьарап. Уруш бошалса, атам кьайтырыкь суна эдим. Аны себепли ташла, тейриле, шауданла... манга керексиз кёрюнедиле.

– Адам сынаргьа боллукь палахланы арасында бек кьоркьуулусу уруш туйюлдо, – деди аппа. Мен а, тёзалмай: «Ха, – деп чочудум. – Ол а неди?» – деп сейир этдим. Аппа аз да ачыуланмады: – Хау, балачыгьым, бек уллу палах уруш туйюлдо, адам ёз жеринде, кьыралында терслик сынаса – олду ууатхан. – Арт жыллада, бьютюнда Мухтар кетип, юйде,

жаш болуп, мен жангыз кесим кьалгъанда, аппа мени бла уллу адам бла селешгенча селешеди. Аз айтмай эди мен ангыламагъан затланы, мени кючюмю билмей, ауур ташла кетюртгенча. Бирде уа кесине айтханын бла манга айтханын айыраламай, сейир этип да кьалыучума. Аны ючюн мен аппаны жауламайма. Башым жетишмей, атылыргъа жетген заманда да кьайтарып сормайма.

– Биз бери нек келгенбиз? – деп, чорт салып тохтадым.

– Ишибиз барды, – деди аппа, дерс бергенин кьоюп. – Бусагъат тагыланы кезлерин ачарыкьбыз. Ала, теличигим, дунягъа ма тюз да сенича кьараргъа сюедиле. Мен аны юсюнден санга эрттенли бери айтама, сен а... Мен санга жукь айтхан заманда, сени башынг кьайда болады?

– Сен а адам ангыларча айт, – деп, мен да ал бермедим.

Биз Тагылы кьолну чегет бетине етдюк. Мен анда агъачланы барын танымай эдим да, аппа манга аланы атларын, кьалай ёсгенлерин, неге жарагъанларын, кьаллай кёгетлери болгъанын айтады. Уллу кертме терекни кьатында тохтадыкь. Тёгерек жаныуар ыздан толу, барындан аман этген а – тонгузла. Энишгеракьла, жерден суу чыгып, жипиге тартхандыла, алай а алыкьа мен бир шаудан да кёрмейме. Аппа таягъын терекге таяндырды да, женглерин ёрге кьайырды.

– Шауданчыкьланы бетлерин дунягъа ачайыкь, – деди ол, бюгюнлю да биринчи кере жарыкь селешип. Терекден юч-тёрт атлам ёргерек барып, тобукьланды, жерге тешелген чапыракь кьужмуну ариулап башлады. Мен сюелип кьарайма. Алгъа аппаны уллу берчли кьоллары чырпы кьатыш кьара худур топуракьны чыгъара эдиле. Топурагъы кетген жерле олсагъатдан окьуна суудан толадыла. Аппа кьолларын андан да теренге сугады, дагъыда чырпы зылды кьатыш топуракьны чыгъарады: мен чунгурчукьланы балчыкь жагъалары суудан кьалай толгъанларын кёреме. Басып, тунчукьдуруп тургъан кьужму юслеринден кетип, азатлыкь келгенлей, эсирип кьалгъанча, шауданчыкьла алай кьайнай эдиле! Айланма кетюрген чапыракьла, чырпыла, шауданны кьутургъан кюйюне чыдаямай, кеслерин тышына атадыла.

Аппа шауданчыкьны тюбюн да ариулап, төгерегин кенгертип, ёрге турду. Суу, кюч алып, юсюнде кьалкьгъан хылан-чуланны, кьайдан эсе да чыкьгъан кьамыжакьчыкьланы, кьуртчукьланы элтеди; тюбюнден бёркюп чыкьгъан таза агъымчыкьла, суу ичинде кир кьоймай, кьадалып, тышына сюредиле. Шаудан, кеси кесин тазалай, жол, ыз да сала, зынгырдагъан жарыкь жашау бла жашап башлайды. Анга кьарап, аппаны бети жарыйды, манга айланып, азчыкь билинир-билинемез башын кьагъады.

– Бирси шауданчыкьланы да былай ачарыкьбыз, – деди ол.

Андан бир кесек ёргерек чыгып, тукьузгю терекни тюбюнде, юсюн жапхан чапыракь тешемни жибите, суу былкьылдагъанын кёрюп, тохтадыкь. Былайда да шауданчыкь, кьарыуун салып, жарыкьгъа чыгъаргъа кюрешеди.

– Бу сени шауданынг болсун. Тохта да, тазала, – деди аппа.

Алгъа мен кьолларымы балчыкьгъа аппача сугъалмазлыкь суна эдим. Аман да кёрюнеди – сууукь, кирли, кьоркьуулу. Алай аппагъа айтыргъа уа сюймейме. Ол, башха жерге ётюп, жангы тагычыкьны тапханды. Мен,

чепкеними тешип, кёлек женглери ми ёрге кьайырдым. Аппача, тобукьяларыма турдум. Бек алгъа сууукъ кёрюндю. Аппа таба кьарап, кьолларымы артха терк алдым, кьоюнума сугъайым десем – кир. Аппа уа кесини шауданын кьадалып ариулайды, мени унутханды. Ол бир жырчыкьны айтып, мурулдагъанча да эшитилди. Огъесе зикирми айта болур эди? Мен, кьолларымы суугъа экинчи кьайтарып сугъаргъа да кьоркьуп, аппагъа да кьарамай, иги кесек турдум. Аппа мени алай тургъанымы кёрюп, бир зат айтырыкь болурму деп сакъладым. Угъай, аппа жаланда шауданчыкь бла сёлешеди, зикир айтады. «Охо, айтмасанг кёрюрсе!» – дедим ичимден. Мен аппа бир зат айтыр эсе деп, бош сакъламай эдим, ол мени кесинден тели сунганлыкьгъа, аллай бирчикни уа мен да билеме: бир зат айтса, урушса, ёпкелеп, жолгъа кьачып тебирерикме. Не медет, аппа шауданчыкьгъа алай кьаныкьгъанды, зикирге да алай берилгенди, мен эсинде да жокъ эдим. Бирде: «Кёрюрбюз, кимни шауданы иги зынгырдаса да!» – деп, кеси кесине сёлешгенча, даулашып башлады. Аны эшитгенимлей, мени башыма ким эсе да таякь бла ургъанлай болду. Къужмуну бир жанына этип, эки кьолуму да батмакьгъа алай сукъмазма да! Энди жер алай сууукъ туююл эди. Бир кесекден а сууукьну арталда сезмей башладым. Алай кёрюне эди манга, мен, шауданчыкьны ариулай турмай, аны жангыдан жарата тургъанча. Аппагъа аны айтып кьычырлыкьгым да келеди. Ол мени бармакь орталарым бла суучукьла кьалай уруп чыкьгъанларын кёрсе эди! Кьалай къууанчлы эди тагы сууланы жолларын ачхан!

Чегет жанында шауданланы тазалап, жолларын ачып, биз орта сыртха ётдюк. Бу жанында жер ташлы эди. Суу, жерге синге, кесине ыз салмайды, аны себепли жипи жерле да аздыла. Мен, ариулагъан шауданчыгьымы тегерегин ариу ишлей, аны тое кёзге ушатдым, энди аны жангыдан тууарыгьын, кьайнап, жашап башларыгьына сагъайып тынгылайма. Бир кесекден ол чунгурну тюбюнде ташлы топуракьны кьыздырып, хышпилле этгенча, ёрге дубурла эте, эки-юч жерден да атылып чыкьды. Аны сууу кьап-кьара эди; кесин сынагъанча, айланма бола, жагъаларын таный, кеси тауушуна тангысына, жолун ачхан адамны кёрюрге да сые, дагьыда кёргени къууанч угъай, кьоркьуу алдыргъанча, шош бола, жерге синге, тохтай турду да, алайына боркъулдап, кьайнап башлады. Кюзгю желкъууладан ариуланган ызын кенгерте, кьол ичинде баргъан суучукьгъа кьошулургъа ашыгъа, кесин энишге атды. Мен кьол аязымы салып, аны ал башындан ууучуму толтурдум да, ичдим...

Ол кюн мен, ариулап, жашау берген хар шауданымы ал башындан ууучуму толтуруп иче эдим. Энтта да сейирим ачылгъанлай, ызгъа тюшюп, саркъып башлагъан шаудандан эсе, бир жары да саркъмай, уяларында боркъ-боркъ этип, чыгъа, кете тургъан, саркъа эселе да, жер тюбю бла кетген шауданла татыулу эдиле. Кьанатлыла да аллай шауданланы сайлап келгенча кёрюне эди. Мен алайда тургъан кьадарда окьуна, учуп келип, кьанат ойната, менден да кьаркъмай, кьанатчыкьларын жетдире, шауданы юсю бла учадыла, сора, чанчылып, ёшонлерин суу эте, ичедиле да, къууанч тыпырлы болуп, жюююлдейдиле: арлакьда, кырдыкга кьонуп, тегерекни жарыкь дауургъа алдырадыла.

– Къара, балачыгъым, къарап къой! Шауданла жашауну къалай суюдиле, – деп къайтарады аппа. Ол да, менича, шауданчыкъла къалай туугъанларына, ёсгенлерине аланы биринчи кёргенча къарайды. Экинди болургъа, биз Тагылы къолда шауданланы барын ариулап бошагъан эдик. Алай аппаны Тагылы къолдан кетериги келмей, бир ол ташны къатында, бир бу терекни тюрбюнде суюледди. Ким эсе да бу жерлени андан сыйыра тургъанча, тегерекге-башха алай къарайды. Бир ауукъда, манга да жукъ айтмай, Чоппа Къушжетер тейрини къатына ётдю. Къарангы бола башлагъан эди да, мен ызындан терк болдум. Ол а ташны къатына келип, тобукъланды; тилек этгенча, кёкге да, ташха да кезиу-кезиу къарайды. Бир затла шыбырдайды. Андан сора аппа биринчи ариулагъан шауданыны къатына келди да, аны аллында бауурланып жатды, ичип башлады. Мен билалмай эдим – аппа, шауданны къучакълап жатахнча, аллай бир нек жата эди жерде? Ичеми турады жаягъын шауданчыкъгъа салып, айырылыу жырын, ачы саламлашыуун бошайлап? Бир чакъда ол, суудан айырылып, ёрге турду. Сакъалындан суу барады. Дагыда ууучу бла суу алды да, бетин сылады; къолларын бетине къысханлай турду. Ол, мени таба айланып, къолларын энишге ийгенде, аны бети Чоппа Къушжетер тейриге ушай эди. Ол манга къараучусундан эсе, тюрслебирек къарады. «Не айтырыкъ эсенг да, айт да къой!» – дедим мен. Алай а кёлю толгъанданмы, айтыр сёзюн тапмагъанданмы, аппа жукъ айтмайды, бу жерни хауасындан тоймагъан кибик, къалгъан жашаууну бар кюнлерине жетер чакълы солуп къалыргъа кюрешгенча, кёкюреги бла терен солуйду.

– Унутма, Музафар, – деди ол артда. – Унутма, жашагъан къадарынгда ары, бийиклеге, чыгъаргъа суйгенинги! Айтып къояйым: жаланда ма бу Тагылы къолну башына чыгып, андан къарасанг кёрлюксе дунияны!

Мен ач болгъанма, арыгъанма. Аны себепли кёзюм жолгъа къарайды. Тынгылагъанлай, аны билегинден энишге тартдым. «Ой, да, билеме, сен айтмасанг да, билме», – дей эдим ичимден. Энди мен алда, аппа мени ызымдан келебиз. Тынгылагъанлай келебиз да, огъары жанында къанатлыла къалай жырлагъанлары туура эшитиледи. Аппа артха туракълагъанын, таулагъа къараргъа суйгенин сеземе. Тохтап къалыр деп, билегинден тутдум.

– Боран улугъан, жер кечген заманлада кюйсюз жел аланы бетлерине тауну-ташны да келтирип къуяды, жолларын кеседи, тунчукъдурады, – деп башлады ол биягъы, кеси кеси бла селешгенча. – Алай, танам, къышны ызындан жаз келеди, жангыдан ариу жел урады, шауданла да, уянып, жарыкъ дуниягъа жан атадыла. Адам да алайды, бала. Ол таза эсе, жашаугъа суймеклиги бар эсе, не къыйын болса да, кесине жол табады, не тюрлю кирден-кипчикден, тузакъдан да къутулады... – Мен ангыламадым, да, баям, ангылаяллыкъ да болмаз эдим, аппа аны барын нек айтханын. Артда уа, жашау мени жолума къыйын чырмауланы тежегенде, кёз аллыма шауданчыкъланы сыфатлары келип, аппаны айтыучу сёзлери да шырты деп эсиме тюршоучю эдиле. Не сёз, аппаны хапарында Тагылы къолну шауданлары, тейри ташлары да бош тюрлю эдиле, ажайып эдиле; алада бир адам бир туудугъун юйретеде дегенден эсе, кёп да уллу магъана бар эди. Да аппа бир сёз айтмай къойса да, шауданла кеслери тамам эдиле.

Узакъ жерледе жашау дерслерин ала, мен аланы ол кюннго саркъыуларына къулакъ салыучу эдим да, бу дуняда хар зат да къалай байламлы болгъанына сейир этиучю эдим. Айтылгъан сёз, жерни жети къатысындан чыгъып, дуня жарыгъына келген суулай, бир заманда не эски, не кир болмайды; не тюрлю палахланы, къыйынлыкъланы да хорлап, адамлагъа умут, къандырыу да келтиредди. Алай ол ингирде, биягъы Жеркли ёзенде къара суучукъну жагъасы бла келе, аппа ашыкъмай эди. Ол мени ачыууму келтирип, аппагъа къанымы къайнатханы эсимдеди. «Къарангы болады, аппа!» – дедим мен, аны ашыкъдырыр эсем деген муратда, ол а жырлап башлады. Алгъа акъыртынчыкъ, артда, энишге, ёзеннге, тюшгенден сора, къалай эсе да бир жаныулу, тарыгъулу, кимге эсе да уллу кёлкъалдысын, жорек къыйынлыгын айтханча. Дагъыда аппа кимни эсе да уялтыргъа, сескендирирге кюрешгенчады. Уятыргъа дей эсе уа, – жаланда къаялагъа эди сарыуу, жаланда аланы уятыргъа, уялтыргъа боллукъ эди, нек дегенде къарангы кирген терен тарда анга жаланда къаяла тынгылай эдиле. Мен бир зманда да эшитмеген эдим аппаны жырлагъанын, аны себепли сейирим, ачыуум да бирча болуп, арыгъанымы, ачлыгъымы да унутдум. Аппаны алай жырлагъанын бирле эшитирле деп къоркъа, мен тегерекге къарайма, аны айыплы иш эте тургъанын ангылатыргъа деп, женгинден тартама. Аппа уа мени ахырда унутханды. Кеси уллу атабыз Шонтукгъа айтханча, къарангыда боз кёрюннген къаяланы бири болуп къалгъанды. Бирде, кёлюме алай келип, ичими къоркъуу алды: мен эслемей, аппа къайры эсе да кетип, аны орунуна мен танымагъан, билмеген жаныуар жерден эсе, суудан эсе да чыгъып, ызыбыздан жетгенча, тегерекге къараргъа да къоркъа башладым. Ингир къарангысы ёзенни терк тумалайды. Мени къатымда баргъан боз таш, сакъалы аз къымылдай, жырын айтады. Аны узакълада да эшитилирча алай уллу жырлагъаны уялтхан да, къоркъутхан да бирча этип, мен, къычырыкъ этип, аппаны женглерин къагъама. Ол эшитмезлигин кёргенде, жияп къалдым. Жиялайма, аны эсине келтирирге, сагъайтыргъа умут этип, жумдурукъларым бла женглерине урама, не келсин, къарангыда аппаны акъ сакъалы жанады, анга жыр угъай, от тюшгеннге ушайды. Мен къычырыргъа, алай бла аппаны жырын эшитдирмезге кюреше эдим. Бир кесекден тауушум чыкъмай башлады. Энди ангыладым, иш жырда туююлдю, аппагъа бир затла бола турады, ол юйге угъай, жертюбюне, башха дунялагъа кетип барады; мен билмеген, кёрмеген, билирге къолумдан да келмеген жерле анга белгилидиле; дагъыда анда иги эди аппа баргъан жерледе; кеслерини таза, халал кёкюреклерине чакъыра, анда тюзлюк, асыллыкъ да уллу болгъанын, аны себепли жашларын, Арийпаны да сау-эсен къайтарыргъа боллукъларын айта эди.

– Мен жашаргъа сюеме, аппа. Кетме, мен жашаргъа сюеме...

Артда, поездде бара, аппа сейир эте эди: мени ол ачы къычырыгъымы эшитген да этмегенди. Ол чакъда уа мени аллымда бар кючюн жыр сыпхарып алып, ачы жол жунчутхан къарт киши сюеле эди. Кертиси да, аппа мени къычырыгъымы эшитген да болмаз эди, мени сабий къычырыгъым, жырни бушуулу ёхтем макъамын тешип, аны къулагъына жетмезге боллукъ эди. Къалай болгъан эсе да, мени элгениу чагъымда аппа, бираз тентирей, тохтады; баям, жыгъылмаз ючюн, манга азчыкъ таянды.

Тешик кыяда тиширыу энтта жилий эди; мен эшитмегенликге, ол аппаны болушлукъгъа чыкырады, кыулаклары атылыргъа жете, андан чакырыдайдыла; кыоллары мени назик инбашларымы андан кысадыла. Мен а, ёксюй, аппаны кыалтырай тургъан кыолларын инбашларыма кыысаргъа кюрешеме...

Кесими андан ары жашауумда ол кечеги сабий теллигиме бирда кечмегенме. Этими-женими бийлеген кыоркыуугъа хорлатып, жырны эшитмей кыалгъанма. Артда уа жашау мени кыыйын чеклеге элте баргъаны кыадар, аппаны ол кече жырагъан жыры магъаналы да, ёмюрлюк да кёрюне эди. Аппа кыайсы эсе да бир атауулну жырын айта эди: бек эрттегили, кёп махтаулу атауул эди ол, таулада азат жашау сюрген, кишиге бойсунмагъан. Жашауун таш бла кюрешде бардыра эди, алай тауна ташларын жалан мангылай тер бла жумушатып турмагъанды; жашар ючюн, аланы кыаннга бояргъа да тышгенди. Бир жол а таугъа кыанлы жыйын кирип, ол жигит атауулну кыыргъан эди; жерин алгъан эди аны, бир миллетни тып этгенме деп, кыанлы тойла кыурагъан эди. Да артыкылыкъны кечип кыоймагъан эди Аллах, ауурлугъу болгъан бир тиширыуну кыутхаргъан эди. Кыаланы оюлгъан ташларыны арасында тыюу башына болгъан тегене тыюуне кирип, сау кыалгъан эди тиширыу; кыачып кыутулгъан эди да, эки эгиз жаш тапхан эди. Ол эгизледен бютюнда кыюлю, батыр атауул башланган эди тауда... «Эй, Аман Сокыур Ташхуру...» – деп башлай эди аппа хар эжиу башын. Ол эди, аскер жыйып, тыш жерли семенлени кыурутхан, бурунгу жерлеринде атауулну жашауун жангыдан кыурагъан, – Аман Сокыур Ташхуру. Бурунгу атауул алгынча, намыслы, сыйлы эл болду, тыз керти жашау бла жашап башлады. Кишиге да тиймей эди, кишини да тийдирмей эди. Кесиме кечмегеним – жырны сёзлери эсимде кыалмагъаны; халкъ жырлада анга ушай келгенлери тыубейдиле, алай ол ингирде аппа жырагъанча бир жыр да эшитмегенме. Ким биледи, аппа кесими кыурашдырып жырлай эди? Алай болургъа да боллукъ эди, – Тыгырташдан Мусаны ёлюгюн арба бла алып келгенден артха, аны ызындан а Арийпа да гестапода алай болгъандан сора, аппа тынгылагъанлай туруучу эди; тынгылай кетип, бир затла мурулдап башлайды – жырмы айтады, зикирми, билмейме. Ол ингирде уа, ачы кыычырыкъ этип, аппаны бутларына алай чулгъаннганымда, мен жырны кыачыргъан эдим. Аппаны ичинде кыаллай от жаннганын билалмай, кыоркыуу алындыргъан кыюрегими тыялмай. Кертиси да, ол мени кыарангы тумалагъан уллу тарда кыюуп, ахырда бери кыайтмазгъа ант этип, жер тыюуне кетип баргъанча, кёзюмю ачаргъа, тегерекге кыараргъа кыоркыуу эдим. Кыарагъанымлай а, ташла ёсюп, узун кыара кыолларын узатып, манга келип башлайдыла. Кыаяладан чыкыгъан кыужур тауушла бизни ажашдырыргъа, терилтирге кюрешедиле. Аны себепли аппагъа кыысылып, шош болдум. Аппа да, тыз да таш болуп кыалгъанча, тынгылайды; бирде неден эсе да элгенип, тепгени болмаса, ол сауду дерге кыыйын эди. Эсимде жокъду, кыаллай бир тургъан болур эдик жолда, мени жапсарыр ючюн, аппа не айтхан болур эди, жаланда кыюонуна алгъаны, кёкюрегине кыысханы эсимдеди. Мени кёкюрегине алай кыысып келе, ол Аллах бла сёлешеди, анга мен билмеген, жаланда Аллах ангыларгъа боллукъ сёзлени айтады. Тилек арасында манга да урушады, айып этеди, жапсарады. Мен а, Тагылы

кьолда тейри кьачланы кьоркьуулу терилтгич тауушларын энгта да эшитме; жан кирип, манга келип башлагъан кьара ташла ала болгъанларын кёреме. Алай энди, аппаны кёкюрегинде, мен бир затдан да кьоркьмай эдим, жаланда былайдан теркирек кетерге ашыкьдыра эдим.

6

Хорасан, ундурукъ аллында олтуруп, жюн тите эди. Кьоллары иште эселе да, акьылы эриндеди, ол: «Жукьгъа тиймегиз», – дегенликге, жол кьыйынлыгъын унутуп кьоярыкъ тьююл эди, узакь-жууукъ болса да, жол – жолду, анга хазырланмай чыгъаргъа жарамаз; жашагъаннга ёлюм хакьды, ол а адамны юйде, жолда да табар. Алай болгъандан арысында уа, адам жашауну кьайгьысын этмесе да, ёлюм кюнюн унутур амалы жокьду; акьылы алай кете, Хорасан жюн тите эди: «Бу киши жеринден турлукьду, оноу этерикди, болушун айтырыкъды», – деп сакьлайды. Иги кьууумларындан тьонгюлмеген эсе, туудугъун да ызындан тагьып, таулагъа чыгьып нек айланады? Аладан саламлашып айырыла турмай эсе? Хо да, ол алай безип, кюл болуп айланганда, Хорасан да олтуруп турмагъанды; кюбюрден кебинлик журунларын алып, юйде хар адам башына кебинлик бичгенди, аланы юсюне кийгенди, Аллахха шукур, жолда бирине хата болса, кебинсиз кьаллыкъ тьююлдю. Энди уа эр кишини кеси ишиди – мирзеу кьуюгъуз, кийизлеге хапчукъ чёргегиз десе. Жюн тите, Хорасан ундурукьда жатхан эрини солууна сакъ тынгылайды. Хамзат жукьлап турмагъанын ол биледи, тап, жукьлап эсе да, жукьусу терен тьююлдю, мыйьсы кьадалып ишлейди, оноу этеди, бичеди... Ким биледи, кьолгъа жукъ алыргъа да кьоярламы? Тийре тиширыула кьайгьы-шургу этедиле; ол а неге ушагъанды, кулак этип кьыстагъанларына да кьоя эдиле бир зат алыргъа, болмаз кьалса да, ачдан ёлмезча аш-азыкъ мажарыргъа... Алай Хамзат сыртындан тьошюп жатады, жукьлапмыды, кьайгьыгъа кетипмиди, ким билсин; бирде хурулдап да башлады, олсагъат окьуна: «Юч батан бар эди, юч батан», – деди да тохтады. Хорасан таукел этерге кьорешеди, не тюрлю болса да, жунчумазгъа, жилип, кьаргьыш этип, тасхасын кёргюзт-мезге сёз береди. Бу киши, жеринден туруп, не этерге керегин айтхы эди ансы. Ол а турмайды, кёкден бир изми сакьлагъанча, жатады.

Тауукъ кьычырды. Хамзат, элгенип, аягьы юсюне болду. Алай Хорасан, ундурукъ аллында жюн тите, ырахат олтургъанын кёрюп, сабыр болду; сабыр болду да, жагды; олсагъатдан окьуна хурулдап, ким бла эсе да даулашып башлады; Хорасан кьулакъ салып тынгыласа да, аны не айтханын айыраламай эди, шо бирде: «Ташны кетер», – дегенин туура эшитди. Тынгысыздан, халы жюн тите угъай, отда кюе тургъанча эсе да, аны тынчлыгъын бузмады; узакъ жашауунда эри айтмагъанны эте юйренмеген Хорасан бу кьыйын сагъатда да жашарыгьына, ким биледи, элни тёбен жанындан кирип, огъары жанына чыкьгъандан эсе аз кьалгъанда, адетин бузмазгъа сюеди.

Хамзат кече арасында уянды. Турду, армау болуп, юй ортасында сюеле, айтды:

– Жууундурсанг эди, суу хазыр эсе...

Хорасан, ёрге туруп, этеклерин кыакъды. Жукъ айтмай, ожакъ сын-жырда багъыр кызандан багъыр кыумгъанны толтуруп суу кыуйду, багъыр тазны да от жагъагъа жууукъ тюртюп, кыолуна кыумгъанны алды да, эрине суу кыуаргъа хазыр болду. Жети кыат кебинни ичинде Хорасанга кыйын эди терк кымылдагъан; болсада, аны эрине билдирмей, хар затны алгынча кыуаргъа кюрешеди, суу кыуаргъа, аны юсюне сапын кёмюк этерге да жетишеди. Эрини этинден анга ырахат жылыу урады, тер ийиси бла жазгъы топуракъ ийиси кыатышхан хауа. Ол энтта да бёкем эди, кымылдагъаны да саулукузлу, ылыкълы. Хорасанны эсине да тышдю, бу кыаты эр киши анга эр болгъанлы да, ол кыатына келсе, кыууанч да, кыоркыуу да бирден алычуу эдиле аны санларын; ол сезим энтта кетмегенди; бир такыйкыагъа алай да кёрюндю – ала бирге энди жашап башлагъанча, ала сынагъан бушууланы бары – уруш, ёлюм, кёчгюнчулюк хапарла – аман тышлеча, ётюрюк, жалгъан болуп чыгъарыкыча. Ма бусагъат эр кишини жуундуруп, тынчайтханлай уянырыкыды, жашау алгынча толу, кыууанчлы баргъанын кёрлюкдю. «Аллах айтса!» – деп ийди ол кеси аллына. Ол Хамзатны жерин, кыагъып-согъуп, жангыдан этди, алай а, Хамзат, таздан чыгъып, жерине бармай, от жагъа аллына олтурду. Алай олтуруп, юсюн сюртеди, кыурутады. Кийинип турду да, жыйгъыч тюрбюнден кереклери жыйылып туруучу кыубюрчекни чыгъарды; сюйреп (ауурдан), калиндоргъа элтди. Сора тери ал ботасын тагъа, юйге киргенде, Хорасан эрин алгынгы халында кёрдю – жангы иш башлай туруп, ол хар заманда жарык болуп, жангырып кыалычуу эди. Аны не этгенин билалмай, сейирсинип, Хорасан жерине олтуруп кыалды.

– Эки чыракъны да жандыр, – деди Хамзат а. – Эки финар чыракъны да жандыр, Гобар кызы, бирин калиндорда кыабыргъагъа такъ, бирин а тутуп турусса. Кесинг да жылы кийин.

– Энди уа эсинге не тышгенди? – деди Хорасан, амалсыз бола.

– Битдирирге керекди да калиндорну? Бюгече битдирмесек, кыачан битдирликбиз?

– Аллах, сени кыучюнг уллуду, – деп, Хорасан бу эююл кишиге не айтыргъа билмей, тобагъа кыайтды.

– Ашыкъмасакъ, битдиралмай кыалыргъа да болурбуз.

Калиндоргъа деп эрттеден хазырланган кыангала чардакъда кыуруй эдиле; аны кыолгъа алып, битдирирге бир кюн керек эди да, тышмей эди бир бош кюн; артда уа уруш башланды, элни, колхозну ауурлугъу аны кыбиклени боюнларына тышюп кыалды. Юй тиричилик ахыры бла да унутулган эди. Энди уа, Хамзатны акылына кёре, кыйынлыкъ бери ёшюн уруп, элни, журтну да кыюаргъа кыоркыуу тышгенде, юйню битдирмей чалпыргъа жарамай эди. Огъары элде Кыушжетерланы Хамзат, юйюмден кыыстаргъа солдатла келликдиле деп, салауат салып тургъан сунмасынла! Келирле ала да, Батыу ханны аскерлерича, халкыны майданга кыярла, жабыкъ машиналагъа кыуярла да, тауладан кери кетерирле. Неди! Ол да болмаз бир халкъ, бир адам кёрмеген.

Хамзат калиндоргъа чыкыды. Андан кыарап, Жамауат кыол аяздача кёрюнеди. Айсыз кече басылыпды. Жулдузла, кёк теренлигинде чачырып, аз да жанмагъанча кёрюнедиле. Эл жукугъа эсе да, сагъышха эсе да кетипди,

бир юйде да жарыкъ кёрюнмейди. Итле улуп башладыла. Бир кесекден а битеу да Жандар ёзени ит улууна кьалды. Итле, улуй, кьангсый, бир жары юрюлюп, кетип баргъанга ушайдыла. Иги тынгыласа, ала ёз арбазларында улугъанча да кёрюнмейдиле, элге чабаргъа умут этген бёрю жыйынны кьоркьутургъа, игиликге келмеген кечеги жолоучуну тыяргъа кюрешгенча да туйюлдуле. Бу жерли адамла билмеген палах, итлени жерлеринден кьобарып, кери кьыстай эди, юрюлте эди. «Итле жер теберин биледиле деп, бош айта болмазла, – деди Хамзат. Да кече, айсыз эсе да, бир заманда болмагъанча мамыр эди. Бу жерледе жер тепгенди не теберикди деп ким эшитгенди. Башха палах кьобаргъанды итлени, баям. Китар улу алай чамланып кьоруулагъан палах? Кьоркьуу бир кере, ызы бла кёп кере алындыргъан эди Жамауатны; артда уа юйренчек болгъан эдиле да, тьобюнден келгенле не бек чамланып, кьоркьутуп сёлешселе да, аланы сёлерин киши кьулакьгъа алмай эди. Алай эди бары да, эшшиги, итле юредиле, кьангсыйдыла, юрюлюп, бири бирин оза, кьачадыла; сора, эл башына чыгып, Жамауатха айланып, улуйдула. Ол чакьда Хамзат итлени кьобаргъан жыйын бёрю болса эди деп тиледи. Жыйын бёрю болса эди элге чапхан! Итлени алай кьозутхан! Кьангсытхан! Не медет, итлени бирден улуулары, мал, жер кьоругъан ауазгъа угъай, тилсиз жаныуарланы тарыгыуларына ушай эди, алагъа иесизлик, юйсюзлюк жетдирген зулмучулагъа ириат бергеннге. «Болур болду, палахны энди киши да тыялмаз!» – деди Хамзат.

Ол кьангаланы чардакьдан тьюшюрдю. Сайлап, хар бирин тийишли жерине салды. Кереклерин да хазырлады, тери ал ботасын тап кьысды. Ишин башлады. Хорасан кеси ичинден тобагъа кьайтады. Ингир ала элге аскер келгенин ол кёрген эди, бусагъатха дери аны Хамзат да кёрген сунуп турду. Алай а ол, нарат ийисге кьаныгып, калиндор кьангаланы кьалай жарашдыргъанына кьарап, бир зат да билмегенин, билирге да суймегенин ангылады. Ыразы туйюл эсе да, Хорасан аны ишлеген кьолларына жарыкьны тап тутаргъа кюрешеди. Баям, Хамзат да ыразы эди анга, ыразы болмаса, айтмаз эди:

– Адам юйюн ишлеп, битдирип кетмесе, иги туйюлду.

Хорасан чыракьны тартмасын ёрге этди, жукь айтмады.

Кече арасында Кьушжетерланы бийик калиндорда чыракь жанып, ызы бла чёгюч тауушла эшитилгенлей, кьоншу юйледе кёпле уянган эдиле. Хар заманда да Жамауатда болуучусуча, тийреде Хамзатны аман акьылын терк ангыладыла, – ол, элни тынчайма кьуюп, жолгъа хазырланады. Сора, мыт-мыт эте турмай, ишге терк болуучу жамауатчыла кьубюрлерин, кьубюрчеклерин жыйышдырып, кьапчыкьлагъа мирзеу кьуюп башладыла. Алай Огъары элде чёгюч таууш правленнге да жетди. Анда уа жукьлап туйюл эдиле. МГБ-ны бери бир кюн алгъа жиберилген эки кьуллукьчусу сагъайып, жерлеринден турдула.

Аладан бири офицер эди, бири уа, баям, курсант болур эди, жаш жашчыкьды. Ала, бир бирге сёз айтмай, тышына чыкьдыла, арбазда жерлери алынмай, илкичге тагьылып, эригип тургъан атларына секиришип миндиле; чёгюч таууш эшитилген таба атландыла. 8-чи мартны тангы атар чакьда МГБ-ны эки кьуллукьчусу, элни орта орамы бла чёгюч тауушха чаба, дуппургъа чыкьгъанда, чыракь жарыкьны да кёрдуле. Ала Кьуш-

жетерланы арбазгъа бурулуп, калиндорун битдире тургъан киши жолгъа тебиреген адамгъа аз да ушамагъанын кѳргенде, абызырагъан окъуна этдиле. Атларыны ауузлукъларын тартдыла, бир бирге къарап тохтадыла. «Алай а, – деп келди офицерни акъылына, – бу иште бир хыйла болмай амалы жокъду. “Душман жукълап турмайды” деп бош айтмайдыла», – деди дагъыда. Сора курсант жашны этер ишин къолу бла кѳргюзтдю. Кеси ат юсюнде керохун къолуна алып тохтады. Жаш солдат атдан секирип тюшдю, калиндоргъа чабып чыкъды; жаш эсе да, юйреннген зорлукъ бла Хорасанны къолундан финар чыракъны сермеп алды. Алды да, ѳрге кѳтюрюп, Хамзатны къолларына къарады. Бир къолунда чыракъны, бирси къолунда автоматны тутханлай, эшикни табаны бла уруп ачды. Юйге къарап, мыккыл болуп чыкъды. «Бу неди? Огъесе телими болгъансыз?» – деп чамланды ол, калиндор ортасында тохтап. «Юйде ол пулемѳт тапмагъанды, бугъуп тургъан бандитле да жокъдула, баям», – деди ат юсюндеги. Жаш курсант а къозуй эди – командирини аллында аны жигитлигин, жютюлюгюн махтарча, Ата журтну къоруулай билгенин кѳргюзтюрча бир зат табылмайды! Аны себепли не дау айтыргъа билмей, Хамзатха бла нѳгерине тенг къарайды. Нѳгери уа, ат юсюнде керохун да тутханлай, замансыз заманда бу тели киши аны тынчлыгъын алгъанына чамланады. Ата журт ючюн не тюрлю къатылыкъны этерге да хазыр жаш, быллай сагъатда аланы бар ишлерин хыликъа этгенча, неда бары халкъ кѳчюрюлюп, ол кеси къаллыкъча, тынч кѳлден юйюн ишлеген адамгъа жазыгъы, чамланыуу болмаса, дау айтып, сюрюп кетерча, бир сылтау тапмай, чыракъны иесине къайтарды. Таш атлауучла бла чабып, эниште тюшдю. Атына мине, кетерлерине сагъат да къалмагъанда, юй ишлерге къоршеген тели адамлагъа дагъыда бир кере жазыкъсынып къарады. Сора, алагъа угъай, командирине айтханча:

– Журтун жасар заман тапханды! – деди.

Хамзат ишин бир такъыйкъагъа да тохтатмады. Жол бла ѳрге айланган эки атлыны ол кѳрген эди, ала арбазгъа киргенлерин да, артда аладан бири, Хорасанны къолундан финар чыракъны тартып алып, аны ишлей тургъан къолларына къарагъанын да... Алай ол абызырады. Къоллары сюрмени бютюн къаты тутадыла. Ол биледи, болмачы даулагъа, сылтаулагъа къарай къалса, артда калиндорну битдирирге заман боллукъ туююдю. Хамзат кесини халына сейир этди: аны келгенлеге бир тюрлю жаулугъу жокъ эди. Кѳз жилтини анга чыракъны ѳрге тутуп къарагъан жашны бетине чакъгъанда уа: «Ачды!» – деп келди кѳлоне. «Хау, ачды!» – деди ол дагъыда. Кергиси да, жаш адамны азгъан, арыгъан, ачыулу бети бар эди. «Ы маржа, Гобар къызы, бир зат ашат», – дериги келди, юйдегисине къарады; бек дурус эди анга, баям, бирсине да бир зат ашатыргъа. Хакъды, ала да жукъламай эдиле бюгече, не заман бола болур аналарыны къолларындан азыкъ ашамагъанлы. Хорасан, бир зат мажарып, аланы сыйлагъынчы, жангыз чыракъ бла да ишлерикди. Не медет, солдат жаш эди да, кесини болмачы ишеклиги, къажаулугъу бла анга ол сѳзлени айтыргъа къоймады. Хамзат дагъыда, тохтаяракъ болуп, айтыргъа башлагъанда, ол чапханлай, эниште тюшюп кетди. Атха мине туруп айтханы уа бек тюз эди, кече арасында быллай ишни кѳрсе, Хамзат а башха тюрлюмю айтырыкъ эди?

Танг къарангысы къалынлана башлады. Хорасанны къолунда чыракъ жарыкъ ары-бери болады, чырылдайды, баям, аны да жауу бошала эди. Тюбюнден аз жарыкъ уругъа, Хамзат калиндорну башын ыз салыннган къангачыкъла бла сырып чыкъды. Энди чыпын агъачланы да тужур салыннган къангала бла сырыргъа керекди. Хамзат алагъа алиф жакъды да, тужур къангачыкъланы салып, агъач чойчокле бла бегитди. Бир-бир жерледе темир чойчокле да урады, алай аны амалсыздан, ашыкъгъандан этеди ансы, агъач иште ол темир чойле бла кѣп юрешмеучюдо. Энди бояргъа жетише, Хамзат юйюн битдирмей кетгенди деп, киши айталлыкъ туююлдо.

Ол, чѣгючюн бир жанына салып, ишине ыразы бола, босагъа юсюне чѣкгенде, кече узуну сѣз айтмагъан Хорасан:

– «Дуппукъ ыйых кюн тирилик!» – деп, ачыулу сѣлешди.

Тюз туююл эди къатыны. Къачан эсе да Дуппукъ деп биреу, бир эринчек, ылыкъсыз адам, терсинден тутхан эсе, замансыз заманда, ким биледи, къурмандамы, къыркъардамы, – эл бир жанына, ол бирси жанына болгъан эсе, энди бюгюн Хорасан эрин анга тенг этип сѣлешгени тюз туююл эди. Болсада, Хамзат ышарып къойду, тиширыуну къайгъысын ол ангылай эди. Хорасан да тюздю кесича, да Хамзатха да терсди деп ким айтырыкъды? Болсун, Дуппукъ этгенлей этсин ол да, ыйых кюн тирилсин, эл намазгъа болгъанда, ол иште болсун, алай а иш этилди! Энди, не болса да, Хамзатны юйю битмей къалгъан эди демезле. Дагъыда тиширыу ангылап болалмазлыкъ зат: тийреде бары да, кечеге тынчая, кѣрген эдиле Хамзатны калиндору ачыкълай тургъанын, уянып къарасала уа, – битип! Зынгырдагъан окъуна этеди! Ма дерс десенг Музафаргъа! Алай эталмаздан болсакъ, сора биз кимбиз туудукъларыбызгъа?!

– Ачыуланма, Гобар къызы, – деп, Хамзат сабыр сѣлешди. – Алайсыз да кѣзюбюзге жукъу кирлик туююл эди... Иш а адамгъа кѣл этдиреди. Бар энди, кюбюрюнню, кюбюрчегинги жыярыкъ эсенг да... – Сора босагъа юсюнден турду.

Хорасан, бирси чыракъны да къабыргъадан алып, экисини да башларындан юфгюрюп ѣчюлтдю. Юйге кирди. Танг атады. Шукур болсун, Хамзат бу тангга да ѣз босагъасында тубей эди. Итле уа? Узайгъандыла. Жандар ѣзенінде энди бир ит да болмагъанча кѣрюнеди. Хамзат кесини узакъ ѣмюрюнде тангны атхан сагъаты къалай болгъанына бир кере да эс бурмагъанды. Энди уа ол чакъны адамгъа умут, таукеллик да берген шошлугъуна сейир этди. Не тюрлю жашау да къыйын кючюнгѣ бла тууады, жаланда танг атады шош. Агъаргъан бийикледен, Тагылы къол жанындан, ийнакъ сериуон урады, тап, Юрдю окъуна акъырын шууулдайды. Кѣкню ал бетинде ким эсе да эслемей тѣккен акъ сютно билинир-билинемз иничке агъымчыкълары эслендиле: кеслерине ыз сала, кенгере, бирде уа, къайда эсе да тау элгеннгенча, чайпала, кюмюш садакъла кибик, ѣргеден-ѣрге чыгъадыла. Хамзатны дагъыда бир сейири, эрттен жарыгъы Жамауат таба аллы бла угъай, къалай эсе да къабыргъасы бла кѣнделенине келе эди, кѣкде согъулгъан кѣксюл къумачны жел тараганнга ушайды. Ол бош къумач туююл эди, сейирлик айбат эди, юсюне минг тюрлю гуржаба оюу салыннган, хар ганибасы минг тюрсюн бла боялгъан. Анда, тубюнде уа, аллай къумачланы, согъуп, кѣкге атхан жерледе, кюн, къалын жаннган къызыл от

болуп, кесине жол салады. Ол кётюрюле келгени кьадар, кьаралдым-кёксюл кьумач жарыкь бет алады, мияла кибик жылтырайды. Энди аны юсю бла кьарап, кёкню саулай теренлигин, ол угъай эсенг, Чолпан жулдузну кьызыл-ала гюлле жайылгъан жолун да кёрюрге боллукьду. Агъара баргъан жибек кьумачны шош кьалтыраууна тангсына, Хамзат тау башында тохтагъан булутчукьну да кёрдю. Ол, сюрюуден ажашхан зурнуклай, танг жулдузуну акьсыл ызларына кьарап, жер бла алыкьа кёрюнмеген кюнню кьызыл отуну арасында титирейди. Кёп турмай, ажашхан зурнук, баям, кетген сюрююню ызын тапды дейме, кьанат кьагъып, кюн чыгъышха учуп кетди. Олсагъатдан алайда акь тегерек кьуралды да, учуп баргъан зурнукну ызына Хамзатха кёрюнмеген кьошундан сют тётюлдю. Алай энди ызла кёп эдиле; кёгде тётюлген сют, инчге агъымчыкьла болуп, битеу да кёкню юсюне саркьадыла; Хамзат алай энтта бир кесек турса, саулай кёк жап-жарыкь боллукьду; ол кьарангы орамлада кёрюне башлагъан адамланы да танырыкьды. Алай а бир чакьда кёгде ол жарыкь ызла ёчюлдюле да, сейир-тамаша кьумач жыйырылды, кьаралдым бет алды; учхан зурнукну орунунда кьуралгъан акь тегерек да кьара чунгур болду. Къайда эсе да кьошун сыннган, кьая оюлган тауушла эшитилдиле; тау артында кёкге сют кьуйгъан кьошун ууалып, аны сыныкьлары чачырагъанча, кьара чунгурну тегерегинде бир тюрлю акьсыл-мор ташла чартлап башладыла. Бир такьыйкьадан эл аягьында уллу пошт жолда кёп-кёп отла кёрюндюле, жарыкьлары кюнлюм бетлеге тие, кьоллагъа кете, элге жууукьлашып келедиле. «Астофюрюллах, желмаууз келген кибик», – деп, Хамзат тобагъа къайтды. Кертиси да, от жилин – башы бла жутарыкь юйлерин сокьур-сангырау эте, кьуйругьу бла уа кёрюнмей, кьурманлыкь кьалмасын дегенча, ташлы-чунгурлу тийрелеге сууурула, болгъанны титиретип, алай келеди. Хамзат, кьачар жер излегенча, энтта да кёкге кьарады; анда акьсыл агъымла жер желмауузу думп этген кёк кьумачны излейдиле. Алайына ол жилин тёбен жолдан кьутулуп, Кюнлюм элни тёш орамларына кирди. Тасха билиргеми огъесе ууун башына жыйышдырыргъама, жол айбырылгъанда тохтап, кьуйругьун, сыйыртхыч таууш этдире, жыйды; алайда солуу алып, тёшден ёрге айланнганда, аны башы, элде ненча орам бар эсе, анча эди. Кёп жоллагъа айбырылгъан башы, тауну, ташны да титирете, абызырагъан арбазланы кюл-кёмюр эте, ичинде жаны болгъанны аягьы юсюне салды. Хамзат келини Лейля да, Хорасан да, Музафар да, юйден чыгъып, аны кьатына келгенлерин эслеген да этмеди. Хорасан бир кьолуна Кьуранны, бирси кьолуна жашларыны кийимлери туруучу чепкен хуржунну алып (ёлген балаларыны кийимлерин юлешген эди) соеледи. Келинин кьалтырауукь алгъанды. Хамзат анга сур кьарап, туудугьун кесине кьысды, тамагьына жыйылгъан кьыйынлыгьын кьыйналып хорлай, сабыр сёлешди:

– Кьарачы, Музафар, калиндорубуз кьалай тап болгъанды!

7

Жандар ёзенинде адамла бир кесек жашар керекли ёлюучю эдиле; дунияда не тюрлю акьыллы ишни, сёзню да тамырын, тагысын кеслеринде излеучю жамауатчыла адам иш юсюне туралгъаны кьадар, жай чалгьыда

бир дуру чыгъаллыгы къадарда, къаллай бир жашаса да, къартха саналыр амалы жокъду дей эдиле; къартлыкъ кѣзге кѣрюнмей келир, белге таяндырыр, алай башланган а, адам хунасындан тюшген ташны алып, жерине салыргъа эринген кюнден этеди; кесамат алай бек болгъандан Жамауатда адамны жыл саны, тюзюрек айтсакъ, къартлыкъ илишаны – ол къолуна чалгыны къалай алгъанына кѣре белгилене эди. Аны себепли эр кишини жашарыкъ жашауу ол алыкъа чалгы чалаллыгы бла ёнчеленгенди. Алайлыкъдан Жамауатда бек уллу бушуу жаланда заманларына жетмей, чаллыкъ жерлери башланмай ёлюп кетгенлеге этиучю эдиле, андан къалгъанында уа, адам не тюрлю жыл санда ёлсе да, ашы-кереги, дууасы да бир кибик этилгенди.

Не даулаш, бу жерледе адамла эртте ёлюучю эдиле; алай узайгъанла уа, эсе да заманында ёлмей къалгъанла, аланы кесине алыргъа Аллах да унутуп къойгъанча, иги кесек мычгъандыла. Кѣп турмай, аланы эл да унутуучю эди; юйледе уа къартны шинтигин, бурундан къалгъан жорнуча, бир жерден башха жерге сакъ салсала да, жаш келинле окъуна аны къатында эрлери бла сѣлеширге уялмай башлай эдиле.

Бу арт кезиуде Жамауатда узайып къалгъанла экеулен эдиле – Жарнес бла Хажы-Бекирни атасы Атто. Ала бирге ушамай эдиле эслиликлери, къылыкълары бла да. Жарнес хар заманда туурада болгъанды, Аттоу уа жаланда аны юйюню аллы бла озсала кѣрюучюдюле. Жюзжыллыгына дери Жарнес кесини жыл санындан шашмагъанды, былайда уа ол тепмезден тохтады. Жюз жылны эр кишиге тийишли жыл саннга санап, андан артха жашагъан жыйырма жети жылын эсте алыргъа унамагъанды; фашист семенле киргинчи, къартны сѣзюн самаркъау этип турсала да, ол, ёле туруп, эсин-акъылын тас этмей, жаланда жюзжыллыкъ акъылманнга тийишли алай осуят этгенде, тобагъа къайтхан эдиле. Жарнес шыйых эди, анга киши да арсар болмагъанды. Нек дегенде жамауатчылагъа Аллахны тюз измисин келтирген ол эди; аны хайырындан, ахыр жыйырма жети жылда Жамауатда Аллах кеси жазгъан жангылычла болмасала, киши жангылыч этмегенди. «Мен сизге Атто туйюлме!» – деучю эди Жарнес. Кертиси да, Хажы-Бекирни атасы, акъылын сурап, аллына кѣпле келиучюледен болмагъанды. Жыйырма жылдан бери хуна тюбюнде тынгылауу ийип олтура эди; ким биледи, эки жыйырма жылдан бери окъунамы? Алгъын заманлада адамла, аны къаты бла озуп бара, тохтап, салам бериучю эдиле, саулыкъ-тынчылыкъ да соргъандыла; ахыр жыйырма жылда уа Атто артында хунаны боз ташларындан башха кѣрюнмегенди. Аны себепли энди адамла, алайтын ётюп бара, аны эслеген да этмейдиле. Хажы-Бекир кеси окъуна Совет власть киргенли, аны бла, Аллах билсин ёзге уа, эки саламлашханды: фронтха кетип бара бир, андан сакъал тюбюн кетерип, орунуна мамукъ буштукъ салып къайтханда да бир. Ол атасын къучакълап, жилягъан эди дейдиле, алай Атто аны сезмегенди.

Япон урушха аскер къыргъа деп, Жамауатха сары шинли узунжакъ ротмистр келгенде да, Атто хуна жанында олтура эди; андан артха алайтын кѣп атлыла ётгендиле: акъла, къызылла, дагъыда акъла, айланып, аланы тюп эте, – кызылла... Бир жол а тюз алайчыкъда, ташкѣпюр бла аны юйюню ортасында, сермеш да болгъан эди, – Атто бир бирлерин сойгъан

адамлагъа сейир этип къарай эди. Артда, тюккюч юсюнде жукъусурай, Къарачайда Кавказ урушну бир кюнюн эсгерди. Баям, айда да, Хасаукада, Аттону атасы ёлген жерде, адамла былай сермеше эдиле. Аны атасы да атдан, баям, алай жыгъылгъанды, къаны бара...

Бир къауум жылдан а анга сабийле келип башладыла – уллу адамлагъа ушагъан сабийле; Атто бек алгъа аланы боюнларында къызыл быстырлагъа сейир этип къарай эди. Тамаша эди ол: къызыл быстырлагъа къолу бла тийип кёрлюгю келеди! Ол жаш заманда къызыл быстырланы къойланы боюнларына тагъыучу эдиле, сюрюуде малны жангылмай таныр ючюн. Сабийле уа аны къатында тапчыкъ олтуруп, таягъын къолундан алыучу эдиле; таякъны орунуна къалам салып, ишлерин башлаучу эдиле. «А-а деп айт», – деп къоймай эдиле, ёчуоллюкле. Атто айтыргъа кюрешеди, башын да кётюрмей, эшшиги, къыямалыкъ сабийлени кёрген да этмей, да таякъсыз анга олтургъан окъуна къыйын эди, белгисиз жаханым тауушланы айтхан угъай эсенг а! Баш бармагъы бла балан бармагъыны ортасына орнатылгъан къалам аны къанын тюз да сау болмагъан, бузулмагъан битиу кибик бузады, сабийле уа, аны териси сюегине къатып, къуу болгъан гитче къолчугъун къаты тутханлай, къагъытха тамгъа салдырадыла. Атто терлеген окъуна этеди, кёзлери суу боладыла, не медет, анга ибилис жиберген устазла тажал эдиле, жай чалгъыда саскыла кибик! Житча кёзлери суу болуп, къагъытда къынгыр-мынгыр жазулагъа къараса, жайылып, керахат кёрюннген тамгъалагъа гюнях кёрюне эди; болсада, Аллахдан кечгинлик тилеп, къара кючге бой сала эди. Экинчи кюн биыгъы тажалла келир заманнга типиски этип башлайды, жашына умутлу къарайды. Ай медет, ол аны жерк тюккючюн, ол ёсмезликке кёрмезча, бир жары элтсе эди! «Ликбезди, ата! – деп, аз да жандауурсуз айта эди Хажи-Бекир. – Биз кесибиз жюрюйбюз, санга уа келген этедиле». «Аман сагъатлы болсунла, мени териме кирсинле!» – деп сынсый эди Атто, бой салып олтура эди. Алай жюрюп, сабийле анга бешмиди да, жетимиди да харф танытдыла, тил, къагъыт билгенлени санына къошуп, алайлыгъына кесине да къол салдырып, думп болдула.

Ол беш неда жети харф Аттону жашауунда жукъ да тюрлендирмеди; аны къачан эсе да тохтап къалгъан жашауу тохтагъанлай тура эди: тангны буруну бла чыгъа эди олтуруучу жерине, жерк тюккючюне олтура эди, аппунун салып, сора башын кесини жюзжыллыкъ ёмрюне атып, жукълай эди. Жукъламагъан заманында Атто дунягъа къарайды. Уллу жауунла жаууп, Юрдо къутурган заманадача, заманны барыуу алай эди; тегерекде хар не да тюрленеди, хар зат бетин, тюрсюнюн, ол угъай эсенг, сёлешуу халын да алышындырады; атла да башхача чабадыла энди, адамла да, тап, ол билген сёзлени окъуна башха тюрлю айтадыла, ол кёрюучю, эшитиучю, жюрютюучю да затланы, мажюсю тейрилени кетергенча, кетереди; энди малны да тау жайлыкълагъа башха тюрлю чыгъарадыла; ол тюз ангылай эсе, сабийле да бир бирлерин башха тюрлю сюедила... Бары алай болгъан эсе да жашауда, Атто уа барын кеси иги жюрюучю, иги кёрюучю, иги эшитиучю заманда къалай болуучу эселе да, алай кёреди. Аны себепли тынч эди жаны. Тынч эди, бир жол Хамит, Чылмайланы хайырсыз Хамит, бузгунчу. Ол а бир кюн келди да, аны агъачда уллу ёртеннге атханча этип

кьойду. Аттоңу ёңюле баргъан сезимине жангьдан жан кирип, ол жууабын Жамауатда киши да табалмазлыкъ соруулагъа тюшюп кьалды.

Хо да, алай башлагъан эди палахны Чылмай улу Хамит. Хажи-Бекир танымагъан эки негери бла келип, бир зат да айтмагъанлай, юйню башын тюбюне эте кирди. Хажи-Бекир, бу неди дегенни айтып, юслерине сюелген эди, ала уа, Чылмай улуну тышындан келген негерлерери, уятсыз адамла, Хажи-Бекир колхозну алчысы угъай, жауу кибик, анга бу жерледе жюрюмеген бир тюрлю ангылашыныусуз сёзлени айтып, жунчутур умут эдиле. Ким жунчуса да, Хажи-Бекир жунчуучу кишиледен туююл, алагъа балта бла чапды. Ма ол чакъда тышындан келген экеуленден бири керохун сермеген эди. Чылмай улу уа «рес-ци-цири-уа» деген эди. Атто билген харфларын ары салып, бери салып да кёрдю, болсада магъана чыкъмады. Къыйын сёзню тасхасын билалмай, Жарнесге соргъанда, ол а, аман терсбоюн, аны магъанасын Чылмай улу кеси да билмейди дегенни айтды. Къалай билмез эди, кеси ауузу бла айта эсе?! Хажи-Бекирни Сабет бласха балта бла чапханды деп, тюрмеге сукъгъан эсе?

Чылмай улу айтхан ачы сёзню хыйсабын бирсиле да билмегенлерин кёргенде, Атто бютюнда азапха тюшюп, аны сормай орамны адам оздурмай башлады. Хажи-Бекир тюрмеде тургъаны къадар, келини Айшат колхоз гумудан бир зат алайым деп барса, жукъ бергенни кьой, аман айтып, душманни къатыны деп къууадыла; юйюнде тынч турмаса, кесин да тюрмеге сугъарыкъларын эсгертедиле; Атто, бютюнда аны кёре, ол сёзню туююмчегин тешмей жашаяллыкъ туююл эди. Эллили анга болушургъа бек сюе эдиле, да, не медет, мыйыларын арытхынчы кюрешселе да, «ресци-цири-уа» не териден тизилген чабыр болгъанын билалмайдыла. Чылмай улу къанжух сёзню къалай айтханын тюз эшитирча, ол кюн Мадина да юйде болмагъанды. Кертиди, бир жол Бияслан улу Абу, элде, баям, бек чёрчек закий жашчыкъ, жиклери бла айтып, чибинли Хамитни кьол ызын тюзете да келди. «Ре-ко-гнос-ци-ров-ка» деп чыгъа эди. Не медет, ол да бир тюрлю самаркъау халда эшитиледи, Абу хар жик сайын тишлерин кыжылдатып, Хамит сёз угъай, аман айтханнга ушата эди. Аны себепли Атто, сезими жетерге боллукъ бар затладан узакъ сёзню магъанасын ангылаялмады. Бир жол а Жарнес, келе келип: «Кьой, не этесе, дуняда аз тели сёз жокъду», – деп, анга айып этди. Атто уа, сёзню туююмчегин тешерге кызгъандан, къолайсыз къоншусуну бетине сюйсюнмей къарады. Атто жюрек терининде ол сёзню магъанасын ангылагъанлай, жашы тюрмеден къутулуп келлик суна эди. Жылла бара эдиле, Хажи-Бекир тюрмеден къайтмай эди; жан тамыры Мадина жилий эди. Аны себепли Атто да: «Дуняда Жарнес дегенден тели сёз болурму да?» – деп жашырмай айтды. Жарнесни кёлюне тийди. Хар замандача, бу жол да бу жерк тюккючде олтургъан сант къартха игилик этерге кюрешгенине сокъуранды; жеринден турду да, анга тирмен буштукъгъа къарагъанча, жазыкъсынып къарады. Этегин жыйып, таягъын терк-терк къагъып, жолуна болду. Атто ызындан къыл-къыл этди: «Сени жюрюшюнг ит жюрюшюне ушайды!» – деди ол. Жарнес, айхайда, эшитген эди къоншусуну оспар сёзюн, болсада, тохтап, анга жууап берирге намысына тийишли кёрмедди.

Бирде ол, жубана, кьайгыларынын унута турурча, юйден бир иш чыгарадыла: тери ийлегенча, чабыр тизгенча, агъач кышыкыны сыйдамлатханча. Атто, ишге кыаныгып, мыйысын ачытхан сёзну унута эди; жубана кетип, жукълап да кыалычуду. Уянса, орамны энишге не ёрге барганны кёрюп, ызындан: «Къайры бараса?» – деп кычыра эди. Ол кезиуде жолда барган ким болса да, кызымды, суу алып келген, жашмыды, осавиахим курслагъа жюрюген, окъуулуму-окъуусузму – башха туююл эди; Атто, аны узайтмай: «Дунияда сёзлени барын билемисе?» – деп сорады. Жолда тохтагъан, уяларакъ болуп, тынгылайды: Жамауатда магъанасы болгъан сёзлени барын да билиучю эдиле, Атто сорганны бу магъанасы барды деп айыргъан кыйынды. «Да ол неге ушагъанды? – деп чамланады Атто. – Чылмай улу биледи, сиз а билмейсиз!» Атто аны айтыр-айтмаз, жолда тохтап турганны эсине не эсе да тюшюп, ол, ашыгып, кетерден болады. Не айып, Жамауатда киши да лишенца болургъа сыймей эди, Чылмай улугъа уа кыйын туююл эди кимни да лишенца этген, аны тюзлюгюне, болганны, боллукъну да билгенине арсар болганны элден гунч этип, андан бирсилеге да юлгю чыгарады. Алайсыз да дерсле асыры кёпден адамла кыайсын алыргъа, кыайсын кыояргъа билмей, тели эдиле да, къара чёпге тюшерге кыоркъадыла. Атто жашы тюрмеден келиригин сакълай, орамны ёрге-энишге ётгенлени бетлерине тюрслеп кыарай эди; бирде алай да кёрюне эди анга: адамла жюрюген этмей, учхалагъан, учхан этгенча – ёрге-энишге, ёрге-энишге... Алай учууларында-учхалауларында адамла тегереклеринде не болганын да кёрмеген кибикдиле. Бирде аланы бетлери ачылууча кёрюнеди. Алай туююл эсе, Атто чакыргъанда, алай нек жунчуйдула? Тегереклерине нек кыарайдыла? Тохтаргъа да сыймей, терк-терк атлап, нек кетедиле? «Адамла неге эсе да жегилген этгендиле! – деп бичди Атто кюнлени биринде. – Адамла былай жугъумсуз жаланда ибилисни кёрюнмеген арбасына жегилселе боллукъ эдиле», – деп, тауусум этди, эси, сезими жеринде заманладача. Андан сора ол кеси аллына кыоркъуп башлады; жашына тансыкылыгы тюгендире: «Хажы-Бекир, нек келмейсе?» – деп кычыра эди. Аллаи сагъатларында Атто Жарнес бла ушакъ этерге сюеди; бирсилени да излей эди. Не медет, Хажы-Бекир тутулгъанлы да адамла, аны жукъгъан аурууу болгъан кибик, кыатына олтурургъа сыймейдиле. Андан оюм этип, Атто дагыда бир затха ишекли болду: дуняда Чылмай улу айтханча, ангылашыныусуз сёзле кёп болгандыла да, бар палах да анданды деди ол. Адамла дуняда сёзлени барын ангылагъан болсала, Аттону жангызлыкъ аллай бир кысарык туююл эди. Хажы-Бекир да юйюне кыайтырык эди. Ол ишеклик Аттону биле-биле кыарт этди; тохтап тургъан жыллары барып тебиредиле; туудугъу Мадина, келини Айшат да анга узайгъан кыартхача угъай, буруу аллында тохтагъан тейригеча кыарап, кеслерини терсликлерин, тюзлюклерин аны бетинде сюзе, ёмюрден ахыргъа кыол аязларында жюрютюрге хазыр эселе да, энди ол жашаргъа сыймей эди.

Жарнес Аттогъа кёлкъалдысын ючюнчю кюн унутуучу эди. Унутуучу эди да, келе эди. Бу жол а Жамауатда жангыдан ачыкъланган халкъ душманланы даууру экисини арасында тешилмез кёлкъалдыны заманындан алгъа унутдуруп, Жарнес экинчи кюн окъуна келди. Атто, анга намыс

этгенин билдирир ючюн, ёрге кьобаргъа тартдырды. Жарнес аны жерк туюккючню юсюнде кюч бла тыйды, сора, кьатына олтурууп, узакъ тынгылау гъа кетди. Алай тынгылай кетип: «Илиясны жашы Харун халкъ душманыды!» – деди, Аттону башына таш бла ургъанча. «Душманмы?!» – деп кьайтарды Атто. «Хау, душманды! – деди Жарнес. – Кьуруп кьаллыкъ, Жамауатны ингиллиз кьыралгъа сагаргъа умут этгенди!» Андан сора Атто бир намаз кемине тынгылай эди. Сора, кьоншусун ачыудан бишире: «Душман деген а не затды?» – деп, кьайтарып сорады. Жарнес, кьаны кьызып, аны кьулагъына Юрдю сууну шууулдагъанын жарып ётерча кьычырды: «Душман деген а сени атангы башыды!» Насыпха, Атто иги кёрмегенден арысында, иги да эшитмеучю эди. Адепсизлиги ючюн жашкыкыны боюнуна жетдирмей кьыйгъаны аны себепли болду. Аттону акьылына кёре, Жарнес андан жаш эди; Жарнес кесини тамата болгъанын кёп кере айтхан эсе да, Атто унамагъанды. Бусагъатда аны тамата болургъа кюрешгенин эсгерип, анга кьарагъан да этмей, кьыл-кьыл этди. «Не кюлмюш этерге кюрешесе, сен тели», – деди Жарнес, Атто уа, биягъыча, башын кётюрмей: «Да, кьалай кюлмейим, эшитип тургъанымлай, душман сени атангы башыды дейсе сора! Мени агамы Хасаука урушдан келтиргенлеринде, аны башы тёммеги бла бирге эди, кьылыч жарасы бар эди ансы...» «Энди мен муну кьатына келсем, тонгузла кютейим!» – деп, Жарнес жеринден турду. Угъай, хар зат да эсинде эди Аттону, кесин шашхан сундуруп, сангыраума-сокьурма деп, кимни алдаргъа кюрёшеди ол! Алай а Атто артыкъ кьайгъырмагъанын, кетсе да, жарсырыкъча кёрюнмегенин ангылап, арсар болду. Сора ачыудан жарыла, олтурду. «Хасаукада мен кесим уруш этгенме, анда сени атангы кёрмегенме ансы», – деди ол, Аттону ётюрюгюне кёл кенгдирип. Амма, кеси да, таягъы да болмай, буз юсюнде бара эди: 1828 жылда Уллу Кьарачай душманны Кьобанны жагъасында сакълап, ташкёпюрге кьарауулла салып тургъанлай, аманакьыл ийнарал Эммануэль ары Балыкь-Башлары бла кирип, таулу халкыны кьаннга батдыра айланганда, Жарнес онючжыллыкъ жашчыкъ эди. Аны себепли Атто батыр болуп сёлешди: «Тын, маржа! Кьаяланы аудураса!» – деди ол. Алай бла Атто Жандар ёзенинде Жарнесден ётюрюкчю болмагъанын туурагъа салып, аны дагъыда бир сагъат сакълатды. Жарнес, не айтыргъа билмей, эринлерин жалай кетгенде уа: «Кавказ урушну заманында сен аусуз кёнчек кийиучю эдинг», – деп, кьыл-кьыл эте, анга бир кёзюн кьысып кьарады. Да онючжыллыкъында аусуз кёнчек кийип айланганса деген бедишни Исса фыйгъамбар да кечерик туююл эди, – Жарнес Илиясны жашы Харунну ачы кьадарын унутду да, кесини намысын кьоруулардан болду. «Менми айланганма аусуз кёнчек бла?» – деп кезенди ол Аттогъа. Алай Атто жугъутур кьулагъына жел кьакъгъанча да кёрмедди. «Сен кьатын алыр заманында да аусуз кёнчек бла айлануучу эдинг!» – деп, бютюнда от салды. Жарнес, таягъын кьолундан тюшюрюп, Аттону жагъасындан алды. Ол кезиучюкде орамда ким эсе да келгенин эслеп, экиси да жагъалашыудан кьучакълашыугъа ётдюле; жолоучу кёзден ташайгъынчы ала бир бирден тоймагъанча кьучакълаша эдиле. Сора Жарнес, тегерегине сакъ кьарай, кишини кёрмегенде, Аттону жагъасын ийди да, бетине айтды:

– Сен да халкъ душманыса! Алыкъа тутулмагъанса ансын!

Кюнле ёте эдиле. Атто, буруу аллында олтуруп, аланы санамайды, терк баргъанларын да сезмейди. Жаланда Жарнесге тансыкъ бола эди, ол а, аны бетине къарап: «Сен да халкъ душманыса, алыкъа тутулмагъанса ансы!» – дегенден арысында къайтып келмейди. Атто аны сакълап, ахыр келмезлигин кёргенде, ол да элден думп болгъан сунду. Энди хапар, Юрдю суу айтырыкъча, аны шууулдагъанына къулакъ салып олтурса, ол да эшитилмей, жангызлыкъ аны юсюне къара жарлай оюла эди; жангызлыкъны къарангы къара гыйылары тохтамай, бютюн жандауурсуз болуп баргъанларынданмы, огъесе Жарнес ачыу кызыгуунда айтхан ачы сёз жанын къыйнагъанданмы, энди Атто жол къыланчындан бери атлы неда элдеча кийинмеген экеулен бери айланганлай, титиреп, къачар жер излегенча, тегерегине къарап башлайды. Атто алай тынгысызлана тургунчу, жолоучу анга жетсе, ол, сынсып, типиски этип: «Мадина! Ресцицириуа!» – деп кычырады. Мадина, кюле, аны къатына чабып келеди, жапсарады; алай ол а, сынсыгъанын къоймай: «Жарнес бош айтханды! Мен душман туююлме!» – деп, буюгъуп, буруугъа кысылады. Жолда жюрюгенлени, баям, Соввластьны болжалгъа салынмазлыкъ жангы борчлары ашыкъдыра болур эдиле, Аттону эслеген да этмей кетиучю эдиле. Мадина уллу атасыны къатына олтуруп эди да, ашыкъмай, тюрлю сейир хапарла айтып, жукълатып да кьоюучу эди. Ол жол Хажы-Бекир эсде болмай тургъанлай келип къалгъанда, экинчи кюн а уруш башланып, Мадина жилигъанда, Атто да жилиды. Сейир жилий эди Атто, жилимукъ иймей, сынсып, ичинден ким бла эсе да даулашханча. Ким да ангылай эди Атто, тюрмеден келип, юйюрюнден тансыгъын да алгъынчы, урушха кетип баргъан жашына угъай, туудугъу Мадина жилигъаннга жилий эди. Аны анасы, Хажы-Бекирни биринчи къатыны ёлгенли да Аттону жаны Мадина бла биргеди. Мадина юйде болгъанда, ол буруу аллында тынч олтурады, алай ол бир жары кетсе уа, бир такыйкъагъа да тынчлыгъы болмайды. Бирде уа, июль айда, уруш бу жерлеге жете, халкъ жанын къолуна алып тургъанда, Мадина думп болуп къалды. Аттону кёзюне жукъу кирмей, тилине аш тиймей тургъан эди; аны излеп айдан артыкъ сынсыгъан эди; сентябрьни бир сары кюнюнде уа Мадина сау-эсен къайтып келди. Кёп жылла тынгылап тургъан Атто жеринде олтуралмай эди; орам бла ким озса да, Мадинаны къайтханына алгъыш этерге ким келсе да: «Мадина уа сау къайтханды! – деп къайтара эди, житча кёзчюклеринде кёз жашла жылтырай. Андан артха ол кесини жерк теммегин къабакълагъа жууукъ келтирип салды.

Андан артха кюнледе Атто Жамауат элни ичи бла чегинип баргъан совет аскерлени бетлерине тюрслеп къарай эди; къарай эди да: «Бусагъатлыкъда адамла киши билмеген бир аман ауруудан ауруй болурла ансы, былай азгъын-арыкъ нек болурла? – деп, жарсый эди. – Аллахха шукур, – дей эди эшитилирча окъуна, – ауруй эселе, игиди, не тюрлю ауруу да кетеди, заманы жетсе. Мадина да иги болур, алгъынча, кюлор, къууаныр...»

Атто ол кезиуледе: «Къыяматлыкъ Жарнес къайдады?» – деп сора да тургъан эди. Бирде уа ким эсе да: «Жарнес урушдады», – деп, бир тели самаркъау этген эди да, юйюрню дагъыда бир къыйнагъан эди: Атто урушха барама деди да тохтады. «Манткъыр Жарнес уруш эте эсе, мен анданмы аманма, жиберигиз мени урушха», – деп кысады. Мадина, не этерге бил-

мей, амалын тауусхан эди. Ким биледи, ол кюн, 8-чи мартны эрттенлигинде, төшегинден туруп, кесини жерк тюккючюне бара, арбазда эшек жауурлукъгъа абынып, жыгъылыргъа аздан къалмаса, аны ызындан а ол кюннго ишле болмасала, Атто аны кёбюрек да къыйнарыкъ болур эди. Алай а абынды да, эшек жауурлукъ седиреп тургъанын кёрдю. Атто, арха къайтды да, биз бла тиккич сурады. Чаукаш, тамата туудугъу, аланы терк мажарып берди; ол жауурлукъну сойреп, жерине барды. Алай бу эрттенликде Аттоу келини бла жашы эшек жауурлукъ къайгъылы тыйюл эдиле. Элни төбен жанында машиналары гюрюлдегенлери эшитилди; огъары да, төбен да халкъ гузабады. Алай Аттоу кишиге тынгылар халы жокъ эди, айтханындан таймай, биз да, тиккич да алды, жауурлукъну тобукъларына салып, жер жамагъан эмеген кибик тохтады. Кёзден, сезимден да жютюча, жауурлукъну жамаллыкъ жерлерин жангылмай тешеди, тиккични жангылмай ётдюреди, жамауну келишдирип салады. Машинала ташкёпюрден ётюп, аны букъу тюбюнде къоя, ёрге кетедиле. Атто аланы гюрюлдеген тауушларын да, адамланы къычырыкъларын, хахайларын да, малланы къаугъаларын да эшитмейди. Атто, гуппур болуп, эшек жауурлукъну жамайды...

8

Ол кече къыйын ауругъан эгечини къатында олтуруп, энди, танг атхандан сора, юйге бир жетейим деп чыкъгъанлай, Керим элни ачы гюрюлдеуге алдыргъан жабыкъ машиналары юслерине болду. Борбайлары къыркъылып, хунагъа къысылды да, не этерге билмей мычыды. Озгъан машиналары ичинде олтургъан солдатланы кимини ушкогу, кимини автоматы, аныча, жаяу аскерчиле да бар. «Нек тураса? Юйюнге бар!» – деп эшитди ол кесини жаралы ауазын. Жингирикден энишгеси кетген билеги бла кеси кесине болуша, алгъа атлады. Жол жаны бла чабып келе, Керим аны бияры чартлата ётген хар машинаны ызындан, сангырау бола, къарайды. Ташкёпюрге жетип, ол огъарыда дуппур башында кесини юйюк кёрдю. Машинала ары кирген тар жолда тохтайдыла, аладан чартлап-чартлап солдатла тюшедиле. Къоркъуу аны къарыуун алып, тамагъын буууп башлады. Ол кезиуде Керим Аттоу къаты бла озуп бара эди да, акъырыныракъ болду, – къартха салам бермей ётерге жарамай эди. Алай Аттоу эте тургъан ишин кёрюп, сейирден, эринлери терсейдиле; жарты салам айтып, тохтады: Атто, дунияда бир зат да болмагъанча, эшек жауурлукъну жамай турады. Кёрген кёзлерине ийнанмай, Керим аны таба дагъыда бир атлады, – азаплыкъ тели этип, кёзюме тюрлю загламы кёрюнедиле дей эди. Болсада кёргени – кёргенди. Атто, къадалып, эшек жауурлукъну жамайды. Ол иш аякъ юсюнде кючден тургъан билексиз Керимни ачыуун келтирди. Къаны къызып, къартха къычыргъан окъуна этди:

– Неди бу этгенинг, Атто? Неди бу иш, быллай сагъатда?

Атто иги кёрмейди, иги да эшитмейди деп, бирсилеча, Керим да жангыла эди.

– Оз, оз, оз, – деди ол, эте тургъан ишинден бёлкюнмей. Ынчагъан этгенча, солууун къыйналып алды да, гырхы жумдурукъчугъу бла жауурлукъну уруп, ачыуланды: – Оз, анангы аллыкъ, оз!

Керимни солууу угъай, акъылы да тохтады: Атто жер тюбюнден сё-лешгенге ушай эди. Ачыулануу, аман айтыу дегенча затланы эртте унутхан къарт игиликге тилленмегенди. Кёпюрден бери ётюп, машина тохтады, Керим, андан солдатла секирип тюшгенлерин, арбазлагъа чапханларын аркъасы бла сезе, къырккъылган борбайларын алгъа атаргъа кюрешди. Бир кесек узайып, ызындан солдатла къуугъанча, автомат быргъысы желкесине жетеди-жетеди дегенча, чаба кирди. Къушжетерланы тийреге жете, ол жангы калиндорну, анда тюз да тейри ташлача сюелген Хамзатны, келини Лейляны, туудугъу Музафарны кёрдю; Хорасан, бир къолуна эски китап алып, бирси къолу бла жол артмакъланы къаты тутуп, атлауучлагъа олтургъанды. Былайда, бу эки жанлары бла бийик хунала барган, тюплерин ырхыла талагъан жоллада мажюсю заманладан бери да жюрюген тёш арбазларына къыйналып чыгъыгучу таулула биле да болмаз эдиле, алай а кюнню бу сагъатында малкъар эллени барын да, хар сегиз-он юйге бир машина, экишер солдат жетип, жер къыямасы айлана эди. Бек сейири – солдатла, ёмюрлери бу жерледе кетип, хар арбазны да иги таныгъанча, юйлеге жангылмай киредиле, аскер академиялада, курслада халкъны кёчюрюрге юйренип тургъанча, адамланы орамлагъа дып эдирмей къуядыла.

Ишни болушун ангылап, Керим Хамзатха къычырырдан болду, не медет, уллу гузабада кесини жарлы къоншусуна аны барын къалай айтыргъа билмей, тирелди; бир такъыйкъагъа алай да кёрюндю: ол бусагъатда къыйынлыкъ келгенин айтып къычыралса, къычырыгъы бла бирге танг атханлы кёкюрегин кюйдюрген от ёчюлюп къаллыкъды, кёлюн жерге тенг этген къайгъыладан азат боллукъду. Амма, Керим не къычырып, не салам айтып болалмады. Аны орунуна къызган кёкюрегинден сынсыгъаннга ушагъан бир масхапсыз таууш чыкъды: ынчагъан десе – угъай, жиягъан десе – угъай, тюшюмюдю-тюнюмюдю, белгисиз. Иш алай болуп, Керим Къушжетерланы арбазгъа бурулган жерде сюелип къалды. Сора зорлукъ машиналарындан тюшюп, арбазлагъа чапхан чериулеге, абызырамай, бойсунмай къарагъан Хамзатны кёрмез ючюн, башын энишге ийди. Хамзатны сейири уа башха эди. Бу эртте уяннган, эртте сауутсузланнган, бир тюрлю зорлукъгъа да турушлукъ эталмазча эртте болган эл бу жазыугъа да жукъ айталмай тюбей эди. Танг атмай таргъа кирген машинала тюйюл эдиле аны, азап жолуна хазыр этип, аягъы юсюне салган! Бойсунуу Чылмай улу айтхан «ре-ко-гнос-ца-ровкадан», – ким биледи, андан да алгъаракъдан башланнганды. Таша, тамаша да эдиле алгъа теркирек барыр ючюн, халкъны бир тюрлю къоранчха, къыйынлыкъгъа къарамазгъа юйретген кючле. Керим, ким биледи, аны юсюнден сагъыш да этмегенди, Хамзат а бу арт жыллада тынгысыз эди бек. Кёп кере бойсундурулган, таза къаны кёп кере сыпхарылган, урушлада тюнкесин тауусхан эл, Аллах белине дери жерге батдырып, ёргесине уа жашаргъа буюрган кибик эди. Тамашалыгъы ол эди – эл ол затла бары да келир заманны жарыкълыгъы ючюн этиледи, къоранч уллу эсе да, азап ауур эсе да, тёзерге керекди деп, аман тюшню игиге жоралагъанлай тургъаны!

Юйюрле, хар замандача, эринлерин къабып, беллерин къаты къысып, акъыл бла угъай, тюзю, адыргъдан, бир затла жыйышдырыргъа кюрешедиле. Жарым жыл мындан алгъа, Чабакъсары шахарда госпитальда къо-

лу кесилип жатхан Керим да, хадаггалык ѳйюне жетерге унутуп, чериу аскерни сейирине къарайды. Анга киши къайырылмайды, ол элни кѳчюрюрге угъай, анга азатлык алып келгенча! Къартла, къатынла, сабийле, жилий-улуй, аланы алларына чыгъадыла, неден башларгъа билмей, къар-маладыла. Керим да суюледди. Бусагъатда анга таукел этдирип, ѳйюрюн теркирек табаргъа кюч берлик жаланда Хамзат эди. Ол а, таш болуп къалгъанча, жерине битгенди да, бир изми бермейди. Керим сау кюлу бла тутуп, жарты билегини душпукъ къыйырын ачътхан окъуна этди; кѳзлери туман бола, жолну ары жанында кѳп сабийли Байчону ѳйюрюн солдатла машинагъа къалай къуугъанларын кѳрдю. «Бусагъат, терк болуп, былайдан кетмесем, мен да бу къаягъа битип къаллыкъма», – деди Керим. Ол чакъда бир капитан къара шинли арыкъсуу солдат нѳгери бла Хамзатланы арбазгъа кирди. «Болур болду!» – деди Керим. Энди ол Хамзатха жукъ да айталыкъ тюйюлдю. Жол башында ѳйюне къарады. Алыкъа анда солдатла кѳрюнмейдиле. «Хо, барайым», – деп, жолгъа бурулду. Бусагъат жюклене турган «студебекерни» жаны бла ѳтерикди, – Шоштарны къызлары ѳй хапчукларын къадалып анга жюклейдиле, Шоштар кеси 42-чи жылда немислиле бла кетгенди; андан озуп, тийре къартла ныгъышха олтуруучу узун агъачны жаны бла ѳтерикди; сора япон урушха атлыла алыргъа сары шинли зугулбет ротмистр келген жыл къаланган хунаны жаны бла ѳрге чабарыкды. Аллах айтса, ѳйюрю бла бирге боллукъду. Алай ол, бир атлам да этгинчи: «Стой!» – деген буйрукъну эшитди. Ол кесине айтылгъанын билмей, бютюнда терк болгъанда, солдат, аллына чыкды да, ушкок быргысын ѳшюнине тиреп, къаягъа кысды. Керим, къалай эсе да бир тюрлю жунчуп, амалсыз бола, кѳкге айланып кыгчырды:

– Мен саума! Былайдама! Сабийле жилимасынла, мен саума!

Таман айрыкамны желим топураклы жерин къаны бла сугъара туруп да, Керим алай кыгчыра эди. Алай а аны жол жаны къаягъа кысхан солдат тауча билмей эди да, Керим, жарты билегин да ойната, кесине аман айтхан сунду. Ол да арыгъанды. Керим кибик сатхычланы, хыйлачыланы хаталарындан эки кюнден бери тилинде суу болмай, жукъу кѳрмей, кече узуну да къая ыранлагъа ушагъан тар жоллада арып-талып келгенди; ачыуу бурунунда эди да, къачып кетерге умут этген къантулукъну атып кюяргъа арсар боллукъ тюйюлдю. Да, баям, уруп кюяргъа эркинлиги жокъ эди, бар эсе да, быллай сагъатда командирден буйрукъ болмай, къан тѳгерге базынмайды, ансы аны бу турган кѳкюрегине, алгъасынган бетине, бу кесеу башлай чоелип, адамны ачыуун келтирген билегине уруп, ачыуун аллыкъ эди. Аны себепли солдат, ушкокну быргысын Керимни кѳкюрегинде тута, ары, Хамзатны калиндору таба къарайды; анда уа капитан Хамзатны эски кюнюш бел бауун тешеди; угъай, аны къарасауут кереклери, кюйчу бичагъы бла бирге кесип алды, Хамзат а анга алгъасынмагъан кючлю къарамы бла къарайды; бусагъатда аны акылына келген кесаматла капитан этген зорлукъдан эсе, кѳп ѳмюрлюкдюле; аны себепли зорчуну алай кюрешгени аны аз да кюзутмайды. Не дегин, бийик бойлу, акъ шинли капитан, ѳз арбазында таукел суюлген адамны угъай, битеу да элни ууатыргъа, бу жерден думп этерге келгенди. Алай а уллайгъан эр кишини белинден

бел бауун ала туруп, аны бурнуна жап-жангы нарат ийис урду да, ол, арада бир тюрлю жаурукъ болмай, аман иш этгенча, жунчуду.

Николай Крайнев – капитанны аты алай эди – Ата журт дегенни Совет власть деп ангылагъанды, Совет власть а Сталинни бетинде кёрюнеди. Школда окъуна устазла Совет властыны душманларыны юсюнден айтсала, не кеси окъуса, къаны къызып, алагъа дерт этиучю эди. Тенглери лётчикле, жазычула, физикле болургъа термилгенде, ол аскер училищеге барлыгъын айтханды. Аскерчи болуп, класс душманланы ууатырыкъды! Коля-патриот деп чам этселе да, кёлуне тиймегенди, аскер училищеге киргенлей а, ол бачаманы суратын ёшюн хуржунуна салгъан эди да, андан бери кетермегенди. Анга кёре, Крайневни ангылауунда дуния экиге юлешине эди: бир жаны, баям, Сталинни ызындан баргъанла, бирси жаны уа – тууратын, жашыртын болса да, аны жолун тюзге санамагъанла. Биринчи къауум ючюн ол ёлюрге да хазыр эди, экинчи къауумну къанын ичсе да, суусабы къанарыкъ туйюлдю.

Таулу халкъ кёчюрюледди, сен а ротанг бла Жамауат деген элге бараса дегенлеринде, буйрукъну тюзлюгюне ишекли болмай алды. Ары дери анга Кавказда болургъа тюшмеген эди, бирси аскер жашауунда уа кавказлыланы къан къюсеген, бир тюрлю аманлыкъдан артха турмагъан адамла сунуучу эди. Бир жол кертиси да алай окъуна болду. Аулакъда, юйрениуле баргъан кезиуде, командир аскерге жангы келген кавказлы жашха аман айтхан эди. Жашчыкъ, эрлен балачыкълай, къайнай тургъан къазанда къалакъны сермеп алып, лейтенантны керилип урду. Жаш анасыны намысын сакълай эди, анга аман айтыргъа базыннган офицер а, къабыргъасындан тутуп, сыннган игисини ачыгъханына тёзе, тёгерек бурулады. Николай Крайнев, ол заманда кичи лейтенант, хазыр эди кийик таулучукъну къагъып къояргъа, не медет, командир кеси, баям, терслигин билгенден, къайгъы этмеди. Андан бери энишге кёп суула кетгендиле, Крайневни жашауунда да кёп затла тюрленнгендиле, алай ол кюн эсинден бирда кетмейди: къоркъакъ туйюл эди Коля-патриот, алай а тили кичип турса да, кавказлыланы къатларында тиширыуну намысына келишмеген сёз айтыргъа базынмагъанды. Сора къужур эди бу хал: бир жанындан таулулагъа ышаныусузлукъ, кёрюп болмау, экинчи жанындан бачамагъа суюмеклик. Ол да кавказлы эди да?!

Ол кюн да, 8-чи мартны эрттенлигинде, ишекли туйюл эди этген иши тюз болгъанына; керохун къолуна алгъанлай, кенг арбазгъа кире, жүреги къабындан чыгъып кетерге жетишеди; бир сатхыч таулу мюйюшден атып, ёлтюрмез деп ким ышандырлыкъды? Ташлы, къаялы жерде адамла да ташла, къаяла кибик боладыла, ма ол бийик калиндорда сюелген адам да, бети кетмей, анга тюрслеп къарайды, аны бийикден келген кёз жилтинлери, минг ийне болуп, этине чанчыладыла. Ол адам белинде бичагъын къынындан чыгъарып, аны бла бел бауун кесе туруп да жеринден тепмеди! Аны къатында, башын энишге ийип, жаш тиширыу къалтырай эди; ол кесин къолгъа алыргъа, къалтырагъанын тыяргъа кюрешгени эсленеди, да жетмей эди кючю. Тиширыуну алай абызырагъанын кёрюп, Крайневни кёлю бир кесек кётюрюлдю: этген аманлыкълары жетишеди! Къалтырасынла, ташла болуп, къатсынла арбазларында, капитан Крайнев анга жаланда къууаннган этерикди.

Ол Хамзатны кыатындан кетди. Жюреги да тынчайганды, иш тап ба-
рады: эл, дып этмей, машиналагъа жыйылады. Къаугъа болургъа боллукъ-
ду деп сагъайтхан эдиле да, алыкъа бир тюрлю къаугъа жокъду, биледиле,
ит къанла, терсликлерин, не ючюн кёчюрюлгенлерин! Болсада, бюгюнню
керти халы аны тюненеги къууанчына ушамай эди. Кече, «студебеккери»
кабинасына олтуруп, кёзю къарангы этдирген кыйыын жолла бла келе,
аны кёлюн жаланда дерт аллыгы, алай бла Ата журтха жарарыгы баса
эди. Таргъа кирип, къарангы тар жоллада уллу машиналаны чархлары къая-
дан тышына чыгъа, алай баргъанларын кёргенде, мангылайына сууукъ тер
чаба: «Саулай бир жетги эдим, аланы, союлукъ малланыча, машиналагъа
жыйып, бу жерледен думп этгенни кый, къанларын ичер эдим», – дей эди.
Энди уа, кюн жарыгъында, ала бары кечеги басдырыкъланыугъа ушай
эдиле; баям, арыгъандан чыгъа эди огъурсузлукъ, кертисинде уа жокъ эди
бу жерледе аллай бир жаулукъ, къанларын ичсек да, къанмазбыз дерча
къажаулукъ. Ишни болушун алай кёргенде, капитан Крайнев Хамзатха
башха кёз бла къарады. Аны бла тенг, тамагъына уятха ушагъан сезим ке-
лип, ол артха эки атлам этди. Хамзат, энтта жеринден тепмей, анга тюрслеп
къарайды. Капитанны акъ бетине кызыл тырмыла чапдыла. Ол жашау-
унда биринчи кере кесин алдатханын ангылады. Алай а къолунда керохун
тутханлай сюеле, солдатла халкъны машиналагъа къалай сюргенлерин кёз
туурасындан кетермейди. Ол къалабалыкъда, кёмеуюлге тюшген сууну
кыйюн ангылагъанча, капитан Крайнев, кертилик, тюзлюк да анга ол къа-
ты буйрукъну бергенлени жанында угъай, бу таш кибики жерине битип,
уллу артыкълыкъны сёз айтмай, жунчумай, кётюрген таулуну жанында
болгъанын кёрдо. Сейир эди ол кертилик! Жолу эртте къуралгъан, хар
иш да тап тюшюп барычу Коля-патриот, жыйырма беш жыллыгъында
капитан болгъан эсе да, аллай терен затланы юслеринден бир заманда са-
гъыш этмегенди. Кыйыын сагъатда уа кертилик аны уллу атасы тирменчи
Тимофейни сыфатында кёз аллына келди: бийик калиндорда бир узакъ
таулу угъай, уллу атасы Тимофей сюеледи. Аны кючюн кавказлыны сын-
магъан, ийилмеген бети угъай, аппасыны кызыу тырманы, айыбы алды.
Николай Крайнев, жеринде тура, ол эки къарамны бирчалыгына сейир
этип, сескенди. Тимофейни къоллары хар заманда ун ийис этиучю эдиле;
бу къолла нарат ийис этедиле; ол бачаманы юсюнден назмула окъуй ту-
руп, Тимофей да алай ышарычу эди; жашчыкъ сталинчи батыр болургъа
ант этеди, аппасы уа, къаш тыйюп, бир жанына къарайды; ол, тынмаздан,
махтау антланы оздуруп ийсе, Тимофейни къарамы аны темир кысхач-
ла бла тутханча, тутуп, дып этдирмей кююучю эди. Бу кишини къарамы
да алай къурушдурду. Николай Крайнев кёзлерин кысыды, къоллары бла
мангылайын сюртдю. Буйрукъну толтурургъа керекди, алай а халы, жау
сюртюлюп, урушха хазырланган кёзюне жетип, атаргъа тебирегенде уа,
чарлап башлагъан ушкок кибики. Аны таулу юйню арбазына алай суху ки-
рип, артда уа дыпсыз болуп къалгъаны сейир эди, Керимни къаягъа къат-
дырып тургъан солдат анга ичинден аман окъуна айтды.

Къара шинли, арыкъсуу солдатчыкъ, терлегенлери барып, Къушже-
терланы юйде не тапса да, машинагъа ташыйды. Ол атлаучлада олтургъан
Хорасанны жаны бла ётеди, энтта да къалтырагъаны кетмеген Лейлягъа

бир затла айтады; кеси уа бир минут да тохтамайды. Командирге не от тыошгенин жаланда ол ангылагъаннга ушай эди, нек дегенде аны жаны бла да ёте, азчыкъ ышарады, «ёзге уа, не эдинг» дегенча къарайды.

– Ты мельник, что ли? – деп сорду бир ауукъда капитан Хамзатха.

– Тирменчиди, тирменчиди, – деп, терк айтды Музафар. – Ол мени аппамды, тирменчиди...

Хамзат офицерге зат да айтмады. Ызымдан келигиз деп, юйюрюне кьолу бла белги берди да, машина таба тебиреди. Ол Музафарны кьолундан кьаты тутханлай барады; Хорасан, жилярыгъы тамагъын бууса да, эринден кьоркзуп, сарнауун, кьаргъышын да ичинден ёте, арбаздан чыкъды. Лейля, бауну аллы бла ётюп бара, болалмай тохтады. Анда кьонгур ийнек тынгысыз болуп айланнганын алгъадан окъуна кёрюп тура эди. Энди уа башын гёзенек чалыдан бери чыгъарып турады. Лейля аны сауа туруп, сют агъымла бла бирча жырлаучу эди, энди кетип бара, аны бла саламлашыргъа, боюнун къашыргъа суюдю. Къатына жууукъ келгенде, ол аны уллу мудах кёзлерин кёрдю; жаякълары суу болгъандыла. «Терк! Терк!» – деп, ашыкъдыра эдиле жолдан; машина кьатында Музафар, кычырыкъ этип, уллу атасыны кьолундан ычхыныргъа кюрешеди. Бирсиле да, ыразы болмай, Лейляны чакъырадыла.

– Тут какой-то беглец, – деп, командирге бир зат билдирирге кюрешди Керимни тутуп тургъан солдат.

– Да отпусти его, сукин сын! – деп кыжырыкълады капитан.

Солдат ушкокну Керимни кёкюрегиндеи кетерди. Алай Керим, солдат аны эркин этмей, ургъан этгенча, энишге оюлуп тыошдю; бутларын созуп, аркъасын къаягъа таяндырып, олтуруп кьалды; тер тамычыла азгъын бети бла энишге барадыла. Ахыр ууалып, къарыуу кетгенден, ол кишиге да къарамайды, терк-терк солуйду. Ангыларгъа да кьыйын эди: алай олтуруп тура, Керим кючмю жыяды, къаягъа битип кьалыргъаamy суюеди? Бир кесекден кьыйналып кётюрюлдю. Кёлю аман этгенча, къаягъа таянып, бираз мычыды. Сора кёлсюз, умутсуз эсе да, кеси кесине зор ёте, юйю таба ышырылды. Алайына, арыкъсуу солдат Хамзатланы юйден, ичинде къайнагъан жауу бла уллу жашил шайникни алып, машинагъа чапды. Жаш келин бау аллында жаягъын ийнекни жаягъына салып жилай тургъанын кёрюп тохтады. Шайникни жерге салды, Лейляны кьатына барды. Жукъ айтыргъа базынмай, кесини да кёлю толуп, суюелди. Орам жанындан халкъны ашыкъдыргъан буйрукъла бютюнда кьаты эшитиледиле. Жашчыкъ: «Ой, келин», – деп, кесин бери атады. Жаш тиширыуу бла кьонгур ийнек жилайдыла.

Лейля, тентирей, ийнекден айырылды; жыгъылмаз ючюн, гёзенекте таянды. Арыкъсуу солдатчыкъ бауну эшигин ачды, ийнекни тышына бошлады. Ийнек, жол бла энишге айланып, ажымлы мёнгюрдей, уллу желинин ауур чайкъай, къаугъалы адамланы, машиналаны ичлери бла чапханлай озуп кетди. Машиналадан къарап, ийнекни алай баргъанын кёргенле тобагъа къайтадыла, – кьумалы да болуп, сютлю, мамыр ийнек эди да, тийреде асламысы малларын аны туугъанларындан къурагъандыла. «Мал анасы!» – деп, Хамзатны кьонгур ийнегин эл да таныгучу эди. Арыкъсуу солдат шайникни жерден алды, Лейляны билегинден тутду да, машинагъа

ашырды. Бир ауукъ заман кетерикди, солдат ичинде къайнагъан жауу бла Лейляны къолуна тутдургъан жашил шайник Хамзатны жанын къалдырлыкъды: кёчгюнчюлюкню биринчи юйсюз-жерсиз, ашсыз-суусуз жылында ол тифден ауругъанда, Хорасан шайникде къайнагъан жаудан анга къамил къашыкъ бла кюнден юч кере ичирип турлукъду. Алай бла ол (огъесе Хорасанмы?) кёп жерлешлерин кюйдюрген тифни хорларыкъды.

Машинала адамла ашыгъышлы къатыш-къутуш атхан жюкледен, юй керекледен, жатхан жерледен тола баргъанлары къадар, солдатла да тынчаядыла, къанлары жерлерине келеди. Ала да бирча туююлдюле. Бир къауумлары арыкъсуу солдат Хамзатланы арбазда кюрешгенча, чапханлай, юйде не тапханларын да сайламай, санамай, машинагъа атадыла, бирсилери уа, автоматларын да жерлегенлей, арбазлада тохтап, адамла бир зат алыргъа къармашсала да, юслерине чабып, сюрюшдюре, булгъай, машинагъа жыядыла; адамла кеслери, юйден чыгъа, эс этип угъай, жюреклерин тартдырып, къолларына тюшгенни алыргъа кюрешедиле – ким эсе да сенегин, жантауун алады, бирси, къыйырлары ашалып, кез болгъан эски тегенесин къучакълап чыгъады. Орамда уа, кёпюрге кирген сюрюулей, бир бирлерин малгай, жилия-сыйыт эте, табына, машинагъа къуюладыла. Хамзат, Музафарны да эки тобукъ арасына къысып, элге, жерге къарап барырча, артдаракъда олтурду.

Капитан Крайнев энди жолгъа чыкъгъан эди. Ол биягъында Керим къысылгъан къаяны аллында сюеледи, адамла машиналагъа къалай къуюлгъанларына къарайды. Тимофей да кёз аллына бир келеди, бир жокъ болады. Тенгизде бата, чыгъа тургъан адамча, ун жугъу къолларын ойната, бир затла айтады. «Болмачы сант!» – деди капитан. Ол кесин къолгъа алды; аны байлап, армау этип тургъан жипни юзгенча, къаядан терк айырылды. Олсагъатдан окъуна, алгъынча, бир тюрлю арсарлыкъы, ишеклиги болмай, буйрукъну тамам этиучю командир болуп къалды. Алгъа чыкъды да: «Жерлеригизни табыгъыз!» – деп, солдатлагъа буйрукъ берди. Алай энди машиналагъа жаланда экишер солдат минеди, къалгъанлары сафха тохтадыла. Командир кабинагъа мингинчи алай турдула, машина тебирегенлей, ала да саф бла атландыла.

Тёбен жанларында эл алыкъа машинагъа жыйылып бошамагъан эди. Ала келген машина тешкёпюрню къатына жетип тохтагъанда, Хамзат эшек жауурлукъгъа ийилип тургъан Аттоу кёрдю. Кёргенлей окъуна, анга бир зат болгъан сунуп, сагъайды. Керти да, Атто къымылдамай эди, къатып къалгъаннга ушайды. Къоркъуу этип, сёлеширден болду да, ёрге турду. Алай Хажу-Бекир да, аны юйдегиси Айшат да, аны къаты бла ары-бери ётюп, жол къайгъыда болгъанларын кёрюп, жерине олтурду. Тебирерге буйрукъ болгъанда, Хамзат Атто таба дагъыда бир кере ышанлап къарайды. Ол энгта да эшек жауурлукъгъа ийилип, тюз да тейри ташлай турады. Хамзат, тынгысыз болуп: «Атто», – деп къычырды. Ол ангылай эди, сууну, адамланы, солдатланы, машиналаны уллу дауурларын хорлап, Аттогъа эшитдираллыкъ туююлдю. Болсада къартны халы тап туююл эди. Атасыны къатына жашы барды. «Тур, ата, энди жолубуз узакъды!» – деди. Атто анга да эс бурмады, эшек жауурлукъгъа къапланганлай къалды. Кётюрюп аякъ юсюне салыргъа деп ийилди да, Хажу-Бекир къолтугъундан томуроу быч-

хыны тюшюрдю, мамукъ сакъалы къалтырады. Ол атасын кесине бурду, аман сагъатлы болуп кычырды:

– Ата, неди бу этгенинг! Мен жарлыгъа! Быллай сагъатнымы сакълай эдинг?

Атасыны кычырыгъына барындан да алгъа Мадина жетди. Аны кёргенлей, Хажи-Бекир, тиширыу кибик, кычырыкъ этип жияды. Хамзат, солдатла эс жыйгынчы, машинадан секирип тюшдю да, ёлгенни къатына жетди. Мадина артха туракълады, хунагъа таянды. Хамзат, тобукъларына чёгюп, ёлгенни тюзетип башлады. Хажи-Бекир жияйды, Мадина, хунагъа кысылып, анга сингип, къошулуп къалыргъа суйгенча, шум болгъанды. Хамзат а, эринлери агъач болгъандыла да, алагъа айтыргъа сёз тапмайды. «В машину! Живо!» – деп кычырды капитан. Хажи-Бекир, не этгенин да билмей, Хамзатны артха тюртдю, атасыны ёлюгон къоюнуна алды. Алды да, энди биргесине элтирик бек сыйлы жюгю ол кибик, алгъа тутханлай, машинагъа атланды. Анга жетип, ёлюкню инбашына алды, машинагъа минерге болду. «Назад», – деп кычырды капитан. «Отставить труп!» – деди ол дагъыда. Алай Хажи-Бекир ёлген атасы бла бирге машинагъа минерге кюрешеди. Хамзат да жетип, анга болушады. «Отнять труп!» – деп буюрду капитан солдатлагъа. Музафар, башындан къарап, Мадина хунадан таш сермегенин, капитан таба айланнганын кёрдю. «Сучка!» – деди анга капитан. Болсада, къызын алгъасыннганын кёрюп, артха кетди; керохун, хомпурадан чыгъарып, къолуна алды. Алыкъа машинагъа минмей тургъанладан къайсы эсе да, чабып, Мадинаны тутду, аны къолундан ташны тартып алып, бир жанына сызды; кыз бола тургъан ишлени кёрмезча, аллына сюелип тохтады. Ол такыйкъада Хажи-Бекир ким эсе да, арт жанындан келип, белинден тутханын сизди, ачыуланып, аны къабыргъасы бла артха тюртдю. Ёлюкню машинагъа алай салалмазлыгъын ангылап, алгъа аны ёрге берирге, кеси алай минерге хыйсап этди. Энди ёлюкню башындагъыла ёрге алыргъа кюрешедиле, тюбюнде уа солдатла, аны эки аягъындан тутуп, артха тартадыла. Капитан Крайнев, огъурсуз бет ала, кычырды:

– У вас и там будет достаточно мертвецов!

Ахырында солдатла, машинагъа жыйылган жесирлени хорлап, Аттону ёлюгон алдыла. Ол чакъда солдатланы кёз алларында къартны бурунгу бети, тюз да сау адамны бетича жарып, жюреклерин сескендирди; ол энди дунияны бар азапларындан, чюйреликлеринден да азат болуп, нюр жая, кюлюмсюреген этгенча кёрюнеди. Арыгъан, азгъан солдатла эшитилмеген ажайыпдан элгенгенча, элгенгенми этдиле, къарыусузму болгъан эдиле, ёлюкню къолларындан тюшюрдюле. Атто ташлы жерге, ёлген адамча угъай, тюшерик жерин иги хыйсап этип секирген адамча, жерни къучакълап тюшдю; ол жерни кёбюрек алыргъа кюрешгенча, къоллары, бутлары кенг жайылдыла. Хамзат энгта, солдатланы сюрюшдюрюп, аны къатына барды, къолун-аягъын тюзетирден болду. Кёзлерин жапды. Капитан, аны къатына келип, мычымай машинагъа минерге буюрады, солдат да автоматын анга айландырды. Алай Хамзат, Аттону тюзетип, санларын тап салгынчы жукъ да кёрмеди, эшитмеди. Мадинаны тутуп жибермей тургъан киши, аны къоюп, машинагъа минди. Къара шинли, субай, бушуулу Мадина, ёлген аппасыны къатына барып, ёлюкню юсюне къалай

сюелгени Музафарны эсинде ёмюрге кьалды. Бир кесекден аны башында акъ жаулугъу, жел учурганча, энишге учхалады да, ёлюкню юсюне тюшдю. Мадина бир тамычы кёз жаш да иймегенине Музафар бек сейир этди.

– Да не беспокойтесь вы, солдаты зароят его...

Алай командирни бу сёзлери да тиширыулары сыйытларында тумаланды. Акъыл этип, салауат салып угъай, бир дууалы, бир кёллю болуп кьуралган ашыгъышлы жаназы этиледи. Дууа арасында машинала тебиредиле, автоматла чыккырдадыла; адамла, тузакъгъа тюшген жаньуарлача, жан къайгъылы болуп, кеслерин машиналагъа атдыла. Хамзат да жерине къайтды. Машина гюрюлдейди. Алай Музафар энтта да аппарасыны ёлюгюню юсюне сюелип турган Мадинаны кёреди. Машина кетип барганда, аны ичин кьоркьуу алып: «Мадина!» – деп кыгчырды. Атгону адамладан сыйырып, жерге атхан эки салдат Мадинаны къатына келдиле да, аны будай кюлтеча, кьолгъа алдыла, машинагъа жетдирип, женгил затныча, ёрге адамланы, жюклени да юслерине сыздыла.

Хамзат, артха къарап олтура, машинала тарланы ачы гюрюлдеуден толтура, Жамауатны кёпню кёрген ташлы жолунда къалай барганларын кёреди. Аны Хажуи-Бекир болган машинагъа минериги, анга кёл этдирилиги келе эди, эшшиги, бу машинада да къыйынлыкъ аз туююлду. Элдден чыгъа, аланы машинагъа не эсе да болду да, шофёр аны моторуна къарай тургунчу, Хамзат кызыу барган «студебеккерлени» санайды. Ол эллилерини бетлерин кёрюрге, алагъа кёл этдирирча бир сёз айтыргъа сюеди. Не медет, машинала, боран ургъанлай, терк ётедиле, ол кишини да таныялмайды. Энди Жандар ёзенинде бир жан да кьалмагъаннга ушай эди. Атто ёлгенча, Жамауат да ёлду! Эл ёлду деген бушуу аны жюрегинде, машина кьуралып, жолгъа жангыдан тебирегенде да тура эди. Ол аланы сакълагъан эки солдатны, эки автоматыны арасы бла къарап, мадул кьалган арбазланы, иесиз малла жайылган сыртланы кёреди. 8-чи мартны аллай ариу, чууакъ эрттенлигинде ёлген элни кёгюнде кьушла учадыла; жол жанларында тохтап, эшекчикле аланы ызларындан мудах къарайдыла. Хамзат къалын чакъган шаптал тереклени да кёрдю, чыгып келген кюнню алтын таякъларында ала жана турганча кёрюнедиле. Хуна бурууланы, чалы хызенлени ары жанларында кёбюп, чачылып, урлукъ излеген бахчала кьараладыла. Хау, Жандар ёзенинде жашау кесини ызы бла бара эди. Унутулмагъан палах, сау болмагъан жара жокъду. Жаланда тёзерге тюшеди, барын да жангыдан башларгъа. Хамзат туудугъун кесине бегирек кысыды, анда чагъарыгъын бир зат да тьялмагъан кырдыкны жашау турушлугъун сезди. Сора Жамауатда жюрюген бурунгулу айтыуну зикир сёзюча къайтарды:

– Аллах жарлы халкъгъа бу кюнню унутур къыйынлыкъ бермесин!

Энди «студебеккерле» кьабарты элни ичи бла, от тюшгенлей, барадыла; орам балчыкъларын кенгнге чачдыра, гюрюлдеулери юйлени терезе кёзлерин зынгырдата, элни душман киргеннге ушатадыла. Болсада бу къалабалыкъ кишини жеринде кьоймай, жарсыу, жазыксыныу кьудурети

болганны аягы юсуне салады да, уллу жолну эки жаны да адамдан толуду; Хамзат машинадан кырап, тиширыула жилигъанларын кӛреді, бири уа жаулугъун кӛлуна алып, аны булгъай, кӛл этдирирге кӛрешеди; жол жанларына жар болуп, жарлы болуп алай сӛелген адамла ангылагъанча кӛрӛнедиле: бу ауур, жандауурсуз машинала ёмюрлюк жерлеринден жалан малкыарлыланы алып кетмей, аланы таянчаклары да алып барадыла. Жашау жашау эди, арада хал кӛп тюрлю бола келгенди; кетгенле бла кӛалгъанланы арасында кӛууанч, бушуу алышына тургъандыла, алай а бирге кӛадарда кӛарыулу эдиле; энди, айыра эселе, кетгенле, кӛалгъанла да кӛарыусуз боладыла; кӛайтарып болалмазлык тынгылы, ышанымлы затларыдан айырыладыла; хау, не сӛз, ала бла бирге, ёргелен, ол анда акъ бийикледен, терен тарладан, сызгаладан уруучу, алагъа жашау, сау-лукъ да бериучо таза хауа да кетип баргъанча алай кӛрӛнеди. Хау алай эди иш, кӛабарты элле бу зарауатлыкъга кеслери терс кибик, солуулары ичлерине алып алай сӛеле эдиле, Хамзат адамланы бетлерин туура кӛрӛрге, таныргъа сӛеди; не амал, терк кӛала эдиле артда, тюз да уллу боранда ажашхан гитче жарыкчыккъла кибик. Сора ол, Музафарны кесине кӛатыракъ кыса, кӛзлерин жабады. Кӛп келгенди ол бу элlege, ичлери бла кӛп озаргъа тӛшгенди. Кӛушжетерлары эрттеден жюрӛте келген тӛре, Жамауат элинде ёмюрледен бери да бузулмагъан адет, тау жамауатла кеслерини кӛадарларын бу жол жанларында сӛелип, аланы ашыргъан адамладан энчи кӛрмегендиле. Ёзге уа! Тарыхны кыыйн ыфчыкларында бу эки халкъ, эки кӛарындашха тийишлисича, бирге барыргъа, арбаны бирден тартыргъа тӛшгенде, кӛазанлашмай амал жокъ эди. Жамауатчыла кӛп затха юйрене эдиле Кӛабартыдан, кӛп иги ишлерин ала эдиле, алай Жамауат кеси да ёзен жерли кӛоншусуна жигер ишлерин, хунерин кӛргюзте келгенди; артда уа, совет жашау бары халкылагъа бир ыз салып, саламбаш юйлени орунларына кӛошунбаш акъ юйле ишлетгенде, иеликге, хукмугъа талашыу эрттеги кӛарындашлыкыгъа чып тӛшӛрген эсе да, жарашыулык бар эди.

Бушуулу керуанны алай терк барыуунда, Хамзат Курацаны эследи: аны башында кӛолан жаулугъу инбашларына тӛшгенди, акъ чачы ачылгъанды. Хамзат жеринден ёрге окъуна кӛтӛрӛдӛ. Эгет олсагъат окъуна аны жерине олтуртду. Кӛз жашла Хамзатны тамагына жетип тохтадыла, – Курацаны анасыны кӛолундан кӛп гыржын ашагъанды. Бек уллу ырысхылы, беримли да юй эди ол. Бир кезиуледе Курацаны эки кӛарындашы Хамзат бла бир аскерде уруш этген эдиле, жигит жашла. Не келсин, экиси да 19-чу жылда жоулгъандыла. Дагъыда бир кӛарындашы, юйӛрде бек кичи, окъуп, ишлеп, ёсюп, жарыкылауну наркому болган эди, Хамзат аны уруш аллында Курацаны атасы Гисни асырагъан кӛон жангыз бир кӛргенди. Ол да, жоулгъан кӛарындашларыча, келбетли жаш эди. Алай Кураца эди кӛон бетли. Хамзат аны кыыз заманын кӛз туурасына келтирди. Кӛаракӛз, эки ауур чач эшмеси табанларына жете, сютге дугъум атханча, акъ бети, – кӛалай жарык эди ол, кӛалай тепсеучю эди! Хамзат Гисни юйӛне ашыгъып келсе да, кӛабакъ эшикlege жетип, атын тыя, жунчуй эди; Курацаны атасы Гис, кӛпню кӛрген, чамчы киши, кӛалын жубу мыйыкларыны тӛбӛнден ышара, кӛонак келгенди дегенни айтып, жашларын угъай, кызын чакырыучу эди. Кураца чабып жетерге, Хамзат, атдан тӛшӛп, жунчугъанын

да хорлай, Гис бла саламлаша болур эди. Ол, айхай да, кызына Хамзатны кёзо кырагъанын ангылай эди, аны себепли ол Курацаны аллында жунчуй башласа, чамы-лаккырдысы бла кёл этдиргенди. Кураца аны, туугъан кыраындашыча кёрюп, кычакъласа, Хамзат кесини ич сыры ючюн уютлы бола, сагъыш этгенди. Бир-бирде алай да кёрюнюочю эди: Кураца да, Аллах билсин, ёзге уа, кыруу тоиоюлдо сезимден, ансы экиси бирге кыалсала, айтырын-кыалырын унута, бетине кызыл ингиликле чаба, нек жунчунду? Да не медет, буюрмагъан эди Аллах, аны башха жаш кыачыргъан эди. Андан сора Хамзат да кыойгъан эди кыабарты элге жюрюгенин. Гис ауушхунчу, Курацаны бирда кёрмегенди. Дууада юч кюн турду. Курацаны да юч жашы бла кызы болгъанын билди. Алыкба уруш кыайгъы жокъ эди да, барыны да сабийлери сау-эсен эдиле. «Энди уа кыалай болур? – деп келди аны кёлуне. – Сау болурламы Курацаны жашлары?» Да жууап алаллыкъ тойюл эди; ол аны бет жарыгъын эслеген такыйкъада ол жилий эди. Ким биледи, Кураца да эсгере болур эди Хамзатны, огъесе урушдан кыара кыагъыт алып, аны да кюню кыарангымы болур? Хамзат бетин туудугъуну аркъасына кыысыды, кёлю толгъанын кишиге кёргюзторге суймедди.

Ала темир жол станциягъа жетгенде, алгъа келген машинаны суху кыотара эдиле. «Холампыла», – деп таныды Хамзат. Майданны тегерегин солдатла алыпдыла. Эрттен кюню кыыздыргъан, энди кегере башлагъан тала тылпыу этеди; анда-мында ийнекле, тонгузла, эшекле отлайдыла, эки чемич улакъ алайда тюз да балчыкъ юсюне тегюлген хапчуклагъа кеслерин урадыла; баям, бурунларына кыууут ийис урады андан. Тиширыу сабийин кёкюрегине кыысханлай, аланы кыыстар акъыл да этмейди. Хамзат эс буруп кыарады да, тиширыуну таныды. Жюзюм! Ол аны эри Якъуб бла бирге уруш этгенди. Ол урушдан сау кыайтхан эди, окъуулу, сабыр Якъуб энди уа кыайда болур? Жюзюмню кёз жашлары тохтамай барадыла. Ол, жилий, кеси кесине кёл этдиреди, кыызчыгъын жапсарады; ангыча, эчкиле аны жюклеринде бир зат табаргъа кюрешедиле; алгъа ийисгеп, артда мюйюзчюклери бла кыозгъайдыла. Болсада, ауузларына илинирча жукъ таба болмаз эдиле, бирси жюклеге ётдюле. Жюзюм майданга келген машиналагъа тынгысыз кыарайды, башха элде эгечи не кыарындашы ишми болур деп. Хамзат да жарсыйды анга, машинадан тюше. Кёчгюнчюлюкде башха-башха жерлеге тюшюп кыалмайыкъ деп кыоркъа болур деди. Алай а келген болса да, не хазна кёралгъы эди, майдан кыара кыатыш болады: жюкле, адамла, малла, солдатла... «Сени атанг андан кыайтмай кыалсын, былайда мен бу кыыйынлыкъны сынай эсем», – дей эди Жюзюм. «Ай жарлы Якъуб, бу урушха да кетген кёреме!» – деп жарсыды Хамзат.

Майдан гюрюлдейди, даурдан толады, чибин уяча, гууулдайды. Толкыунланган адам череги темир жолну узуну бла толан болуп, солдатла да алай тизиледиле.

Машинадан тюшюп, жюклерин бир жерге кыйгъанлай, Хамзат тегерекге-башха кыараргъа деди. Адамланы селешгенлерине, ишанларына кыарап, ала кыайсы элден болгъанларын биледи; кюреш кыллада кыолларындан суусап ичген, туздам, ышыкъ да тапхан адамларын да кёреди. Алай алагъа кесин танытмай озады, танысала: «Бу не аламатды, Хамзат?» – деп сорсала, не айтырыкъды? Ала уа соргъанны кыой, ма сиз кыан тегюп ор-

натхан власть, аллы бурун эрлерибизни, къарындашларыбызны, жашларыбызны къапды, энди уа биз жарлыланы, аланы сакъларгъа да къоймай, къайры сюреди дегенни айтып, чабаргъа да боллукъдула. Кеси да, алача сюрюлген акъылын тас этип, тели болуп айланган Хамзат не сылтау этсин? Алай барды ол майданны ахырына дери, баш кётюрмей, битеу арыгъан-талгъан эти, эшитиу къудурети жиялай, тартылып... Бирле, бир затха да къарамай, къадалып, жюклерин тюшюреди, бирсиле, жанлары саулай жерге сугъаргъа келтиргенча, къурушуп, жукъгъа тыялмай турадыла. Былайдан узакъ болмай танкётмез индекде болгъан къара ишни да киши унутмагъанды; ол индек душманны танкларын тохтаталмагъан эди, алай а анда Къабартыны, Малкъарны да кёп адамы жаны саулай кёмюгенди. 43-чю жыл январьда халкъ, индекни къазып, ёлюклени урудан чыгъара эди; адамларын излегенле тапсала, сал этип, алларына салып, жияуун этеди. Ол кюн жиямукъ терк бузлай эди, сууукъ бушуулу адамланы кёзлерин, къашларын, сакъалларын буз сёнгекле этип, онгларын алады. Эшшиги, уруш эди, фашистлени зулмуларына да тёзерге тюшеди.

Кюн ортагъа машина келгени сел болду. Адамла къадарларына бой салыпмы, огъесе аман-иги болса да, бир оноу этилир депми шошайгъандыла. Хамзат, къарыусуз бола, темир жолну юсю бла ишленген уллу темир кёпюрню къулагъына таянды; кесим сангырау болгъанма да, жукъ эшитмей андан турама ансы, тегерек былай уюргъа амалы жокъ эди деп, жаны кетди. Бир кесекден а топ атылып, кынгыр-юзюк темирлери салынган, 42-чи жылны августундан бери киши жюрюмеген темир жол башы кёпюрге ким эсе да кьолундан тартып чыгъаргъанча чыкъды; кыйыгъына, терсине кетген атлаучла кьоркьуулу эдиле, болсада, илине, таяна, башына чыкъды да, анда да аны жол кьангалары кюйюп, темир аркъаулары ачылып, ала да юзюлюп, сынып кетерге кючден тургъанларын кёрдю. Хамзат, кёпюр билекледен тута, артха айланып, майданга къарады; къарады да, саулай халкъын бирден кёрдю! Бары сауланы! Беш да Тау элде ёлетден-ёртенден кьалып, энди бери сюрюлген жанланы барын! Алай къарап тура, Хамзатны эсине келди: Мухтар айтычулай, жерни алтыдан бир юлюшюн тутхан деменгили кьырал аны бла кюреширге жетишген эсе, сора кьаллай къудурети, кючю болургъа керекди бу кесек халкъчыкьны! Деменгили кьыралны баш хукматы аны жеринден кьыстаргъа, миллет жашауун тохтатыргъа, узакъ сюрюп тунчукьдурургъа оноу этген эсе! Адамла бир бирлерине кьысылып, таянып, кьаты болуп тургъанда, аланы темир жолгъа сюрюндюрюп, тыйып турган солдатла да алай жандауурсуз сюелгенде, Хамзат кеси да эслемей, кёкге къарады, – ол, алгынча, булутсуз, чексиз эди! Хамзат аны жууукьлугъуна сейир этди, – кьолун узатса, жетип кьаллыкьды! Алай а бу энишгеде буюкьгъан халкъ аны кенглигин, теренлигин, ариулугъун кёрмейди, нек дегенде аны къарамы жыртыкъ бузукъ кёпюрню тюбюнде темир жолгъа битипди; бир адамны да кьутулур, къайтыр умуту жокьду. Хамзат энди ангылады кёкге нек къарагъанын! Ангылады, сейир этмедди: бусагъатда Хамзат да халкъына азатлыкь излеген, анга кёкде болмаса, жерде жол кёрмеген Муса фйгъамбар кибикди. Тюбюнде темир жолну гууулдагъаны жияугъа ушай эди, эшшиги, темир жол таний эди узакьда азаплы жерлени, бу кесек халкъчыкьгъа хазырланган ахырат юйлени;

халкъ десе да, бир жолгъа бир майданга бир адамны къарамына сыйынган миллетни. Кюйген кёпюрню юсюнде тура, Хамзат ол халкъны къалай къорууларгъа билмегенден насыпсыз бола эди; ай Аллах, адам амалсызлыгъында, фыйгамбарланы кертиликлерине къалай ийнаналды! Аллахны кесини да барлыгъына! Эшшиги, жерде тарыгъыр адамы къалмагъан эди да! Хамзат кёпюрню тот темирин, къолун ачыта, къысы, тобукъларына оюла, тиледи: «Аллах, бар эсенг сен, бар эсенг, бир мадар эт бу жарлы халкъгъа! Элт кёкге да, андан сора барыр жери къалмагъанды! Бу гууулдай тургъан, аны келмезге алып кетерик жоллада эгетле сюеледиле; ала бары бу кёпюрге ушагъан килри, хар жанларындан жел ургъан жыртыкъ вагонла келип, бу къара тырмыны ары къуйгъунчу турлукъдула; андан сора уа бу жерлеге киши да къайтмаз...» Хамзат кёлек жагъасыны тоймесин тешиди, аны кёзюне тейри эшиклери ачылгъанча кёрюнюп, андан ауаз келгенча болду: «Сен былайдан халкъгъа сёлеширге керексе! Кычырыгъынг бла кёзю кёргенлени, къулагъы эшитгенлени, жүреклеринде къан ургъанланы барын сангырау этерге керексе!» Алай Хамзат алыкъа билмей эди не айтып кычырлыгъын. Билмесе да, эринлери кызып башладыла, жүрек теренинде аны эсине кёкден келген изми салгъан сёзле кюч аладыла... Ол ангылай эди: бусагъатда халкъына бек керек, бек магъаналы сёзю айтып, былайдан кычырмаса, сора аны жолу бютюнда къыйын, ажымлы боллукъду. Сора азап жолну бир жансыз къыланчында бу онгмагъан тукъумланы ахыр чирчиклери къуруп къаллыкъдыла. Алай кёрюндю: айтыллыкъ сёз, Хамзатны ичин жарытып келгенча, башында тюпсюз кёкден келгенча, аны себепли уа бек эрттегили, бек керти да болгъанча. Хау ол сёз аны адамлыкъ къудуретинден туугъан, бишген, энди уа бу азып, апчып тургъан жанлагъа, битимли жергеча, себиллик бир алтын урлукъ эди. Кеси да Хамзат къалыубаладан бери жашагъан, энди жарлы халкъына жол излеген фыйгамбар эди. Ол чакъда майданда тебиреннген халкъ да – Хамзатны ичин кыздыргъан сёзю сакълагъанча, огъесе Аллахдан тилек этипми – кёкге къарады. Хамзат ангыламады, ол такъыйкъада Аллах бла аны арасында башхалыкъ жокъ эди, ангыламады, – кёкню измисин бирсиле дамы эшите болурла? Ол тейри айтханни дагъыда бир эшитир эсем деп, къулакъ сала, кёпюр жаннга таянды; эринлери къата башлагъанларын сезди, алай а аманат сёзю айтталмай къалырма деп къоркъа, кёпюр тюбюнде темир жолланы гууулдагъанларын тыяргъа кюрешиди; бир такъыйкъагъа кёкюреги шош болгъанда, тюбюнде да тебирениу тохтагъанда, ол: «Тёзю!» – деп, жангыз бир сёз эшитди. Сёз тойюл эди, буйрукъ эди, кёкню буйругъу! Аны терк ангылап, Хамзат кычырырдан болду, «Эй-хе-ей!» – дерге башлады. Эшшиги, ол мажаргъынчы, тюбюнден анга кычырдыла; Хамзатны эси халкъны къутхарыу амалына кетип, кесине кычыргъанларын эшитмейди. Эшитмеди да, кычырыкъ таба къарамады. Тюбюнде автоматла чыкъырдадыла; Хамзат, жүрегин къоркъуу ала, энишге къарады да, кёпюр къулагъында эки солдатны кёрдю: бири аны илишаннга алыпды, бирси уа тюш деп, къолун огъурсуз булгъайды.

Жерге къалай тюшгени Хамзатны эсинде жокъ эди, алай а бир солдатны къансыз бети анга барыр жолун кёргюзтюп, экинчиси артындан ушкок къалагъы бла тюртгенде, ол мындан ары не кёп жашаса да, халкъы-

на бир сёз да айталмазлыгын ангылады. Дагъыда кесин сюрюп баргъан солдатлагъа аны бир тюрлю кёлкълдысы жокъ эди. Ала не, жашчыкъла, не айтсала, аны этедиле, кеси терсди, кёпюрге не атасыны башына чыгъа эди? Халкъны кесине къаратып, бир зат айтыргъа нек кюреше эди? Бласса къажау бир зат айтырыкъ сунган эселе уа? Алай сокъурана, биреуню жаулагъан къарамына туберме деп къоркъгъанча, эки солдатны аллында башын энишге ийгенлей барады; аркъасында, ушкок буруну аны эски жара табына тийген жерде, бир аман къалтырауукъ башланганды да, битеу санларын алып, ол жыгъылып къалырма деп къоркъады. Киши жукъ айтмай эсе да, адамладан уяла эди, аны себепли ол аман къалтырауукъ къоркъгъандан угъай, уялгъандан болгъанча, Хамзатны битеу санларына жетип, ичин да кюйдореди. Къоллары кеслери алларына жумдурукъ боладыла. Адамланы акъылларына не келе болур эди? Хамзат, не этерин билмегенлей, тели болуп, айыплы иш этгенди; ол, керти эсе, Жамауатны эсли адамларындан бири, къыйынлыкъ келген сагъатда адамлагъа сабырлыкъ сёзюн айтып, кёл этдирип орунуна башын алып къачаргъа кюрешгенди... Огъесе бир зат айтып, анданмы сюрген суна болурла? Бусагъатда, халкъ къарап тургъанлай, майданда илишаннга салып ёлтюрселе, бирсилеге не кюн келликди?

Энди солдатла угъай, ауур сагъышла сюрюп, Хамзат алаша къалын туман жатхан къула тюзде баргъаннга ушайды; анда уа, къула тюзню къыйырында, аны эм ахыр чегинде бир таш ырхы гюрюлдейди. Эриген къызыгу ташны ичинден Хорасанны: «Оу кюнюм!» – деп къычыргъанын эшитди. Аны бла тенг Музафарны кёрдю, ол аны къаптал этегине жабышып тохтагъанды. Солдат аны аркъасындан ушкокну кетергеннге ушай эди. Хамзат анга къууангынчы, бирси солдат Музафарны тартып, андан айырыргъа къалгъанды. Ол чакъда Хамзатны къурушдуруп, сангырау, сокъур да этип тургъан къоркъуу-уялыу кетди; сора ол, бир къолу бла туудугъун кесине къыса, бирси къолу бла солдатны артха тюртдю. «Жалдат!» – деп ачыуланды ол анга кеси тилинде. Солдат, аны не айтханын ангыламай, «солдат» деген сунуп, кёлоне тийди. «Мен солдат туйюлме, старшинама», – деди ол. Алай Хамзат туудугъуна къоркъгъандан кесини сёзюн экинчи да къайтарды. Бу жол старшина Хамзат кесине чамланганын билип, сагъайды, алай а Хамзат да, кёкюрегин аны ушкогуна буруп, таукел сёлешди:

– Ат мени, ат, сен жалдат эсенг! Жашчыкъгъа тийме!

Энди солдат да бу жахил халкъны тилинде «жалдат» деген «фашист» дегенча болгъанын ангылады; палахха къалмаз ючюн, туудугъун, аппасын да тюртюр, бир жанына сюрюпдюре: «Болду, болду!» – дегенни айтды. Жилий тургъан жашчыкъны Хамзатны юсюне тюртюр кетди. Олсагъатдан окъуна Хамзат, биягъыча, къалтырап башлады. Хорасан аны юсюне тонун атды. Аны да машинагъа ол къара шинли арыкъсуу солдатчыкъ мажарып салгъан эди. Алай а Хамзатны къалтырагъаны тохтамай, ол къурушуп къалмазгъа кюрешгенча, Музафарны кесине къысады. Алай турду безгеги тутханлай, сора жюкле юсюне таянды да, олсагъат окъуна жукълап къалды. Хорасан къоркъгъан окъуна этди, тийип, силкиндирип кёрдю; Хамзат кёзлерин ачды, алай а кишини да кёрмей: «Жалан юч атлаууч къалгъан эди», – деп, шош шыбырдады. Хорасан ангыламады, аны бегирек силкин-

дирип, сорду: «Не атлауучла хапар айтаса?» Алай Хамзат орунун табыракъ эте, кёзлерин жапды.

Аны жууукълаша келген жюк поездни даууру уятды. Жукълап угъай, тынгылап, поездни сакълап тургъанча, секирип турду. Майданны аягъында къалын къара тютюн кётюрюледи, жел аны бугъаны ызындан созады. Хамзат, акъылдан шашхан адамлай, поездни аллына чыкъды. Эски жырткъкъ вагонланы суйреп, паровоз анга жууукълаша келгени къадар, ол да темир жол агъачлагъа абына, арты бла кетеди. Бугъаны мангылайында Сталинни суратын кёрдю. Бачама мыйыкъ тюрбюнден ышарады. Ким эсе да кет деп кыгычырды. Хорасан гузаба этеди. Солдатла, тюз да телиге этгенча, анга тынгылашып къарайдыла. Ол а, бугъаны аллында бачаманы суратындан кёз алмай, бары акъылы анга битип къалгъанча, арты бла чегинеди. Аны юсюнде къапталыча, темир жолну башы бла ётген кёпюрча, жырткъкылы, жамаулу вагонланы суйреген бугъаны кертилигине тангсынып, сейирден не этгенин да билмегенча, алай тажал эди Хамзат. Поезд а жете келгени къадар къарыулу, деменгили болады; адам толанны кёре, аны барын кесини къарынына сыйындырлыгъына, аз да къыйналмай, жутуп, алып кетеригине ийнандырады. Хау, бу ауузсуз-тилсиз адамланы барын жюклерин, жарсыулары, тарыгъыулары, ташлы жерлерине тели суймекликлерин бла толусунлай жутуп, алып кетерикди, сора аланы жерлери-юйлери мадул къалыр, атлары унутулур. Ахырында Хамзат, темир жолдан чыгып, къолларын узатып кыгычыра тургъан Хорасанны къатына келди. Вагон тизиу, тыхырдай, энтта да барады; хар вагон, аны бурунуна узакъ жерледен келген арба жау, чюгюндюр, чириген салам, тонгуз эт, ушкок от ийисле урдура, ётеди. Майданнга къуюлгъан халкъ, аны келишине кёре, бир бирге кысылып, дылгам болуп сюеледи. Поезд тохтады, жыйын-жыйын болуп, анда-мында тютюн иче, лахор эте тургъан солдатла терк чачылдыла, жерлерине бардыла. Къара къабыргъалы къара вагонланы гуу деп тургъан къуру ичлери Хамзатны эсине Нальчик аягъында танкётмез индекни тюшюрдюле. Анга да, ол уругъа, халкъны былай къуйгъан эдиле эр кишилени, тиширыулары, жети сабийни... Алай анда, ол ары къуюлгъанлада, гюржюлюле, чюйютлюле, къабартылыла, малкъарлыла, оруслула да бар эдиле, мында уа, былайда, бу къара вагонлагъа жаланда малкъарлыла къуюлдукъдула; аланы уа гюржюлюле, чюйютлюле, къабартылыла, оруслула къуярыкъ эдиле. Алай салынган эди жорукъ! Хамзат кеси къазгъан эди танкётмез индекни, артда уа анда саулай басдырылгъан эллилерин излей эди. Эшшиги, ол заманда жанлары саулай жерге сугъулгъанланы жияуларын эте, ол бу къан тёлеу бошуна болмагъанын, ол кюнню чекдирген душман уугатылгъанын, жерибизден кери къысталгъанын эсгере, кёл эте эди. Да нек ушады бу жюк улоу танкётмез индекге? Ай, ажымлы дуня, къара вагонланы ичлери да хазыр эдиле, сюрюлюп, жерлеринден тентиреп баргъан адамланы жанлары саулай басдырыргъа! Ол заманда танкётмез индекни къатында анда жанлары саулай басдырылгъанланы жияуларын этерик, ызларындан къарарыкъ адамла бар эдиле, да бизни жияуубузну уа ким этерикди? Ызыбыздан ким къарар?

Алай сюеле эди ол, жан чыгъара, майданны башы бла: «Вагонлагъа!» – деп, ачы буйрукъ айтылгъанда. Солдатла халкъны вагонлагъа ыхтырады-

ла, майданны теркирек бошатыргъа кюрешедиле; да адамла кеслери да вагонланы ачыкъ эшиклерине жан атадыла, тюртюледиле; къара къатышлыкьда бир бирлерин малтай, сюрюшедиле, ачыуланьп, бир бирге боладыла, жюклерин бир бири юслери бла атадыла... Ким не излегенин, къайры ашыкъгъанын да билген къыйынды. Хамзатны жюрегинде сейирсиниу бла къоркъуу алышынадыла: ёмюрюнде сынамагъан иши – къоркъуу – бусагъатда къалай эсе да бир ачы жангызлыкьны, айырылып, баштакъ болуп къалыуну сезимин келтиредиле. Алай сезим бир кере келген эди анга – 19-чу жылда, Екатеринослав къаланы тийресинде. Хамзат бир ненча атлы нёгери бла къуршоугъа тюшген эди. Алай ол кюн Хамзат ат юсюнде эди, атына ышана эди бек! Артда уа адамны хорланмаз кючюне, таукеллигине баш ура, эр кишини иги аты болса, кетмез ийнаныуу жюрегинде турса, аны къолундан келмезлик жокьду деп, шукур эте эди. Энди аты да жокь, ийнаныуу да жокь, темир жолда сюеледи, ары озгъан абындыра, бери озгъан тюрте... Ауур къарамын кётюрюп, адамла къарангы вагонлагъа къалай къуолгъанларын кёрдю; биягъында юйюрюн, хапчукларын да къоюп кетген жерге къарады, адам кёрмедиле. Ала башха вагоннга тюшерге боллукь эдиле, ол угъай эсенг, башха составха окьуна. Алай бла Хамзат энди Къушжетерланы жангыз умутлары, тукьум тереклерини жангыз чирчиги Музафарны ажашдырып къояргъа боллукьду. Къоркъуу этип, ёрге-энишге чапды. Къыз кибик, бир сыйдамбет солдатчыкъ ызындан жетип, не эсе да бирле айтады, арлакьда адамдан тыкъ толу вагонну кёргюзтеди. Хамзат аны ызындан бара, вагонну эшик юсюнде Музафарны кёрдю. Туудукь-чугьуну жарыкьлыгьына сейир этди. Эшелон, макъа жутуп керилген жиянлай, тартыла-созула, жолгъа хазырланады. Жаш солдатчыкъ, болушуп, Хамзатны вагоннга миндирди, кеси да минди.

– Келин да, мен да жюклерибизни бери ташыгъанбыз, – деп, жарыкъ айтды Музафар. – Нартюх тулукьну кётюрюрге уа бизге ма бу солдат болушханды, – ол анга къолу бла окьуна тийди.

– Игиди, жашым, игиди, – деди Хамзат, эшикни эки жанында сюелген эки аскерчини ортасында.

Сержант алгъадан окьуна мында болур эди, кишите да эс бурмай, олтурлукь жерин тап этеди. Анга, баям, отуз жыл бола болур эди, бирси уа, жаш солдатчыкъ, къалай тохтарыгъын билмегенча, жунчугъанды. «Была, баям, бизни къалауурларыбыздыла», – деди Хамзат ичинден. Болсада, бир жерде орун табаргъа, тохтаргъа керек эди. Аны себепли не айтырыкъ болурла деп, алгъа сержантха, ызы бла жаш солдатчыкъгъа къарады. Ол да тюз эди, нек дегенде вагонну ичинде аякъ басар жер кёрюнемейди: нарла толудула, аланы арт жанларына тюшгенле кёрюнген да этмейдиле. Тюп нарны теренинде жюкле ичинден Хорасанны башы кёрюнеди, келини кёрюнген да этмейди. «Адамларынгъа къайда эселе да, ары ёт», – деди сержант. Алай Хамзат барама десе, жалаанда адамланы юслери бла барыргъа боллукь эди. Аны себепли тургъан жеринде чёгюп къалды. Музафар, вагоннга мингенине къууаньп, кесин уллу жолоучулукьгъа чыкъгъан суна, къууанчлыды. Бир къолу бла аппасыны къапталындан тутханлай, бирси къолу бла уа сержантны автоматына тиерге кюрешеди: жаш солдатчыкъны ёшонюнде майдалгъа сукьланып къарайды. Алай а айтыргъа боллукь эди

ол да: «Артыкъ махтанмагъыз, бизни Мухтарны да барды майдалы. Энди уа ордени окъуна болур! Ёзге уа! Ол Гитлерни ууата турады». «Алайды! Ма алайды!» – дегенни Музафар эшитдирип окъуна айтды. Сержант а, аны акъылын билгенча, сур къарады да, аны ыннасы бла анасы тургъан жерни кёргюзтюп: «Марш!» – деди. Музафар, аппасына кысыла, кеси ичинде тауусум этди: сержант аманды, жаш солдатчыкъ игиди.

Хамзат энди къуру майданнга къарай эди; биягъында адамдан, жюкден, даурдан, къаргъышдан, табыныудан, жилиудан толгъан жер алай терк сыпхарылып, шош болуп къалгъанына ийнанган кыйынды; бары къалабалыкъны бу кирли, ийисли вагонла жутуп къойгъандыла дегеннге уа бютюнда. Алай майданда энди солдатладан сора киши да жокъду. Андамында къабар зат излеген хауле итле айланадыла, ала да жукъ тапмай, вагон алларына келип, сынсыйдыла. Хамзат къалауурлагъа ыразы эди – эшик аллындан кыстамагъандыла! Аны себепли бутларын чалдиш салып олтура, вокзал юйню башы бла Минги тауну кёреді. Бийик сыртлада алыкъа къар жатады; кюн таякъла чачырагъандан болур, бугъейле къалай эсе да бир кызылсуу чарс къайнатадыла. Энди Хамзат аланы кёрюрмю-кёрмезми, Аллах билсин! Къымылдаргъа къоркъа, тынгылайды. Да таула да тынгылай эдиле, кызылсуу нюрле чачыратхан къар таула. Ёмюрлюк тынгылауда къалыгъыз, бизни ёмюрлюк тынгылауубузну биле... Хамзатны шыбырдап сёлешгени ынчагъаннга ушады. Бир чакъда Тонгуз-Орун жанындан жауун булутла чыгъып, бери бу жерлеге, жол алдыла. Алай а майданнга жауундан алгъа жангыз ат жегилген арба жетди. Анда – тёрт-бешжыллыкъ кыызчыкъны да къоюнуна алып къарт къатын, бутларын арбадан энишге ийип къарт киши, аскер кёлегини ёшюнюнде Кызыл Жулдузну ордени, майдаллары бла да – аскерчи жаш, сора бир жаш тиширыу олтура эдиле. Арба тохтагъанда, андан бек алгъа, таякъгъа таяна, аскерчи жаш тюшдю. Ол аскерден сакъат болуп къайтханын вагон эшикледен къараялгъанла бары да кёрдюле. Аны онг буту ёрге тагъылып эди. «Бек ахыр таулу юйюр, баям, къабарты элде тапхандыла», – деп келди Хамзатны кёлуне. Сакъат жаш, къарт къатынны арбадан тюшюре, къабартыча сёлешеди. Къарт къатын, кыызчыкъны кёкюрегине кысып, жилигъанмы этеди, жашхамы урушады, – ангылашынмайды. Эгет аны арбадан тюшмезине, бирси къарт киши да анда къалырына угъай демей эди, ол жаланда жаш тиширыуну ашыкъдырады, ачыуланып, анга сёлешеди. Къарт киши сабыр тийип, эгетни бир жанына этди да, жаш тиширыугъа ариу айтды. Бийик бойлу, чырайлы тиширыу, арбадан тюшюп, къолунда уллу туюмчеги бла сюелди. Аны уллу ариу кёзлери кёп жилигъандан кёпгендиле. «Сэлам фэсхыжын хуейш»¹, – деди сакъат жаш. Къарт къатын жилиу къатыш айтды: «Хэт и ф1эщ хъун ар»². Болсада ийнаныргъа керек эди, бугъа къонгуроу уруп башлагъанды. Арбадан къарт къатын да тюшдю. Аны эки жанындан эки кюч жырта эди: къоюнунда кыызчыкъ, боюнуна чулгъанып: «Нана, нана», – деп, къазауат

¹ Саламлашыргъа заманды.

² Ким ийнанырыкъды быллайгъа.

этеди, инбашларына уа жаш тиширыуну кызыу кёз жашлары саркъадыла. Ангыча, ачылуу эгет Хамзатлары болгъан вагонну юсуне келди да:

– Бери сабийи бла бир тиширыуну сыйындырыргъа боллукъмуду? – деп сорду. Арба къатында бир бирге таянып, азаплы айырылыша тургъан юйюрню кёргюзтюп: – Эри да биргесине барыргъа сюеди, къабартылы болур дейме, – деп къошду. – Алай аны кёчюрюрге жарарыкъ туююлдо, кёчюрюлорге жаланда къатыны тийишлиди. Ол тели айырылыргъа сыймейди, къатынчыгъы ариуду да.

– Ол бутсузму? – деп, сержант сансыз этип сорду.

– Хау, – деди эгет. – Бек жарсыйма, алай мен не этерикме?

– Сюр аланы бери! – деди сержант.

Эгет артха кетди да, къол булгъап, поездге тиширыуну кесин чакъырды. Алай а юйюр бир бирден айырылмай, вагон аллына бирге келди. Къарт киши Хамзатха салам берди, Хамзат, салам алып, ёрге турду.

– Мен тюзлюк табарыкъма, атам. Биз терк окъуна къайтырыкъбыз, – деди жаш.

Къарт киши анга къабартыча айтды:

– Аскерден сау-эсен къайтхан эдинг, энди уа... – Къартны ауазы къалтырады, юйюрюне эсде болмай тюшген палах аны бек жунчутханы кёрюнюп турады. Болсада, кёлсюзлюк этмейди.

– Болду, бошагъыз, – деди эгет.

– Басир... – деп, къарт къатын артха сюрюшдю. Таякъгъа таянып секире, Басир анасын тутду. Жаш тиширыу, туююмчегин вагоннга сызып, аны къоюнундан кызычыкъны алыргъа кюрешеди. Алай кызычыкъ ыннасыны боюнуна чёргелгенди да, анга бир амал эталмайдыла. Ол заманда эгет, жетип, къарт къатынны къоюнундан кызычыкъны тюз да юзюп алгъанча алды да, ол формасында вагоннга сызды. Жаш тиширыу, баласына жан атып, жаш солдатчыкъны болушлугъу бла вагоннга мине тургъунчу, кызычыкъ, кычырыкъ этип, кесин ыннасына ата эди. Басир, жилай тургъан анасын жапсарыргъа болуп, эгет аны кызычыгъын жулккуп алып, бияры сызганын эслеген да этмеди. Адамла суюген да ол эди, эслесе, къаугъа чыгъарыгъы баям эди. Аны себепли кызычыкъны къайсы эсе да сермеди да, аны да, анасын да тегерекден алып, жапсарырдан болдула.

– Малкъаргъа келген палах Къабартыгъа жетмей бир заманда да къалмагъанды, – деди къарт киши, кёчгюнчюлени халаллыкъларына ыразы бола. – Малкъаргъа жууукъ болдум да, ма энди айыра турадыла, – ол, кёлю толуп, жерге къарады.

Хамзат, баш къагъа, сёз къошмады.

Вагоннга минерге, Басирни, баям, кёлю толгъан болур эди, башын аны темир босагъасына салып тохтады. Къарт киши, тартып, жашын кесине айландырды да, сур къарады, аны кёлсюзлюгюн жаратмагъанын билдирди. Сора Басир, саламлаша, аны къучакълардан болгъанда, ол аны унамады, – келишмей эди быллай къыйынлыкъда къучакълаша тургъан. Ол къолу бла жашыны аркъасына къакъды да, ёрге чыгъаргъа болушду, кеси артха кетди. Энди къарт къатын, тюбюнде тохтап, жилайды, къабартыча бир затла айтады – азап сёзюмю, къаргъышмы – баям, экисин да. Къарт киши

уа, анга да жукъ айтмай, дылгам болуп сюеледи: ким билмей эди аны ичи бургъанын, алай тѳзе эди кыйынлыкъгъа.

Басир, Хамзатны къатында тохтап, атасына бла анасына къарайды, къатыны сабийчигин тыяргъа кюрешеди. Къызчыкъ, шошуракъ болгъанда, ол да, эс жыйып, нарлагъа къарады: аны жилимукъ кюйдюрген бети жандауурлукъ, ышыкълыкъ излей эди, атта не асыу, къарангы, терен нарладан анга азаплы къарагъан адамланы жарсыгъаннга женгилик берирча, ышыкъ болурча кючлери, онглары жокъ эди. Аны себебли аны кыйынлыкъын да кеслерини кыйынлыкъларына къоша, ажымлы къарайдыла. Ангыча, огъары нарда тохтагъан тиширыуладан бири аны таныды. «Ариужанмыса, сен жарлы?» – деп сѳлешди ол. Ариужан ары къарады, алай кѳп адамны арасында анга сѳлешгенни айырып танымады. Танымады да, жукъ айтмады, къарамын энишге ийди. Огъары нардан ол тиширыу дагъыда сѳлешди:

– Ариужан, сора Къабартыны да кѳчюредиле?

Ариужан, акылын жыйып, анга жууап бергинчи, Хажи-Бекир сѳлешди:

– Ёзге не сунаса! Малкъарны кѳчюрюп, Къабартыны къалай къоярла?! Битеу да Шимал Кавказны кѳчюрюрге дегендиле сора... Урушха уллу тиежеги болгъан жерди жерибиз, нек унутабыз.

Хажи-Бекирни аскер насийхатын Хамзат ангыласа да, бирсиле хазна ангыламай, Ариужанны не айтыргъын сакълай эдиле.

– Угъай, Къабартыны кѳчюре болмазла, – деди ол.

– Сора сен нек келгенсе бери?

– Къуркъужинде малкъарлыла излей эдиле, эр киши, тиширыу болса да. Мени тапхандыла.

– Ол не сѳздю, «мени тапхандыла» деген? – деп, тиширыула кеси къайгъыларын унута, аны юсюне болдула. – Сен киши юйюне чыкъгъан ушай эдинг да?

Ариужан баш ийип, жукъ айтмады. «Аны юйюрюнден суууруп, халкъы бла бирге кѳчюрюрге дегендиле, – деп баямлады болушун Хамзат. – Болсада юйюр башха оноу этгенди, кыйынлыкъ эр бла къатынны бир бирден айыралмагъанды». Сора ол къабартылы къартха ичинден ыразы болуп къарады. Ол энтта тургъаныча тура эди: къарт – арыкъ, алай а не къарыу бар эди анда! Не тѳзюм! Кюнле кетерикдиле, жолда кыйынлыкъ келликди, кѳп кыйынлыкълардан бири, алай Хамзатны эсинде ол сурат алайлай къаллыкъды: башын энишге ийип сюелген къарт, аны къатында жаулукъ къанатына жилия тургъан юйдегиси...

Эшелонла уа кете эдиле, бир бирлерин къууа...

Кюн ортадан сора кѳкню жауун туманла тумалай башладыла. Сууукъ жел урду: ол бугъейледен къар ийисин келтиреди. Солдатла вагонланы терезелерине аз-аз жепиле къоя, къангала урадыла, энди ангылашынады – бу эшелон да тебирейди.

Поэздни жеринден тепгени да, жауунну жетгени да тенг болду. Биринчи тамычыла Хамзатны сакъалына тамдыла. Алыкъа жарыкъ эди, ол алгъа талпыды да, жаш солдатчыкъ сермемесе, жыгъылып кетерге окъуна аздан къалды. Кючейе баргъан жауун бла бирге аны кѳз жашлары да ба-

рып башладыла. Хамзат эр киши болгъанын унутуп жилий эди! «Граждан урушда санга “бёрю сингир” деучю эдиле, энди уа сени да жилир кюнюнг келди», – деп сёлешди анга Бияслан огъары нардан. Алай аны Хамзат эшитген да этмеди.

Эшелон кызыуланады. Кючейе баргъан жауун аны кыбыргъаларын шибиля таууш этдирип тюеди; тешиклеринден ичине ургъан жауун жаш солдатчыкны, Басирланы, Хамзатны да юслерин жибитеди, алай кетер жер жокъду, тёзюп туругъа тюшеди. Сержант, адамла угъай, малла элтип баргъанча, эшик юсюне жууукъ тохтагъан юйюрлени ичгери тюртюп, жер бошатдырды да, жаш солдатчыкны, анасына да аман айтып, жауундан бир жанына турурча этди. Алай а жаш солдатчык, унамай, жеринде кыалды. Басир андан-мындан эски-бусху мажарып, тешиклени битерге кюрешеди. Кыаппа-кыарангыда ёксюген, хатху тауушла эшитиледи. Ким эсе да дууа окъуйду, табынады, ким эсе да кыаргъыш этеди...

– Тёзерге керекди, – деди Хамзат. – Энди бизни юлюшюбюз – тёзюм-дю. Палах келди, кыая оюлду юсюбюзге, тёмесек, амал жокъду.

Анга киши жууап этмеди. Эшелонну белгисиз жерлеге элтип баргъан бугъаны кычыргъан тауушу эшитилди. Апчыгъан халкъ, жилий, кыаргъай, табына жукълайды; нарланы шошлукъ алады.

Энди Хамзат кыуру жерде олтурады; кыатында, башын аны тобукларына салып, Музафар тынгылайды. Аны кёп сорууу бар эди, алай а аппасы тели болуп айланнганын кёре, сорургъа базынмайды. Адамла тынчайып, нарлада шош болгъанын кёре, ол сорлугъун сорургъа деди.

– Биз кыайры барабыз, аппа? – Музафарны бек биринчи уллу сорууу ол эди.

Хамзат тынгылап турду. Аны кыоллары Музафарны башында азчык кыалтырай эдиле; болушлукъ, таянчакылыкъ излегенча кёрюнедиле. Сора Музафар анга кёл этдиреди:

– Биз кыайры барсакъ да, аппа, мен санга таянчакъ боллукъма! Алай сен айтхан эт, биз кыайры барабыз?

– Не дейсе? Кыайры барабызмы? – Хамзат туудугъуну тилегин шо бусагъатчыкыда эшитгенча болду. Бир кесек сагъыш этип, айтды: – Андан эсе, мен санга жомакъ айтайым. Жол кыысхартыр заман келгенди, тана-чыгъым... Келгенди...

Жауун тохтагъанча кёрюнеди. Огъесе эшелон жауун жаугъан жерледен чыгъыпмы кетгенди? Бирде вагон ичине жарык да урады. Басирлары аланы кыатларында тохтагъандыла. Музафар тешикден ургъан аз жарыкыда анасы бла кызы бир бирге кыалай кыысылып тургъанларын кёрдю. Бир кесекден Хамзат турду да, аланы юслерине кесини тонун атды. Жерине кыайтып, биягъыча жерге олтурду, Музафарны башын тобугъуна кыысды...

ТЕРЕНЛИК

(«Терек да алай ёседи» деген китабындан юзюк)

Давид Кугультиновну чыгъармачылыгыны теренлиги дагыда бир кере шарт ачыклай турады битеу миллетле да фахмалу болгъанларын. Ол гитче халкъны тилинде жазгъан назмучу битеу кыралгъа, аны тышында да белгилиди. Аны кишиликте, адамлыкъгъа жораланнган назмуларына тюшюнюр ючюн, сёзсюз, Давид Кугультиновну жашау жолун игирек билирге керекди...

Анга къадар ийнаялагъанладанды деп айталлыкъ туююлсе. Ол битеу кёрген кыйынлыкъларындан – уруш жылланы сынауладан, башха жарсыуладан – намысы бла ётгенди. Къалай иги болгъанды аны жүреги къатмагъаны анга багъалы затлагъа: Ату журтуна, кыйырсыз тюзлеге, халаллыкъгъа, кертиликте, таукелликте, адамланы араларында шуёхлукъгъа, тишируу ариулукъгъа, поэзиягъа, искусствогъа, къаргъа, жаууннга, тереклеге, танг атханына, жол башында жулдузла жарыгъанларына. Аланы барысына да Давид Кугультинов сүймеклигин тас этмегенди. Ол аланы юслеринден кишилик жырла такъгъанды. Алай бла мингле бла окъуучуларыны ыразылыкъларына, кёз къарамларына, излемлерине тийишли да болгъанды. Поэтни сёзю игиликте бла жарыкълыкъгъа бурулупду. Ол адамланы насыплы этер, Ага журтну жашнатыр умутха аталгъанды. Аны кючю, акъылманлыгы, магъанасы да андады.

Сёзю тин кёз къарамы бла туугъанды. Аны назмуларында жашау да, акъыл да, фахму да кёпдю оюмлау теренлиги бла.

Бек сейри уа, къадары тюбетген кыйынлыкъ дерследен ол бир жорукъгъа юйренгенди – жашаугъа, адамлагъа да огъурлу кёзден къараргъа. Бу шартны чыгъармачылыкъ отуну чырахтанын жандыргъанды. Аны юсю бла жаратылгъанды кертчилик, адамлыкъ поэзиясы да. Ёз жазыуундан кишилик гыллыуун жарата, жашауундан кесине, башхалагъа да дерс ала. Бурунладан келген сорууланы теренлигине элтиуюу бла багъалыды чынг алгъа Давид Кугультиновну поэзиясы.

Иги рифмалай билген кёпдю бюгюнлюкде. Назмучулукъда тыш кёрюмдюзюн напчалауда усталыкъ бек уллуду. Кугультиновну назмулары, поэмалары да бек кыйматлыдыла. Аны жашаууну ара жоругъу чынтты адамлыкъ бла бирликде болууду. Ма, халкъ чыгъармачылыкъгъа кёре жазылгъан назму тизгинле:

*Кёрдюм тюшюмде кърч асланланы,
Масхаратды аланы бош кёрюмдюм...
Айтдыла, бере тиш-къылычланы:
«Жырт онгсузну, табарса бизден суйдюм!».*

*Алай унамадым тишле алыргъа
Мен, ашыгъа, адамлай къалыргъа.*

От аламатды кыш кюн адамлагъа жылыуун берген чакъда, анда сабийлеге ётмек бишген ууахтыда. Алай ол юйлени, бешиклени кюйдюрген сагъатда уа бек аман эришиди. Тюз алайды сёз да. Ол аламатды, огъурлулукъгъа, насыпшылыкъгъа къуллукъ этсе. Алай анга кёп кере аманлыкъгъа баш уругъа да тюшгенди.

Ол заманда сёз къоркъуулу болады, тюз да юй, журт кюйдюрген ёргенча. Къалай кенгдедиле бу бушуулу ууахтыда кызны суйгенине аталгъан шыбырдауукъ сёзлери, сабийине къапланган ананы бешик жыр сёзлери, къалай кенгдедиле бу бушуулу ууахтыда хуначыны, сабанчыны акъыл сёзлери...

Къалай насыпсыздыла сёзле, алагъа аманлыкъгъа, ёломге къуллукъ этерге тюшсе. Аланы кудурет жашаргъа жаратханды! Прометей адамлагъа отну юйле кюйдюрюге деп келтирмегенди. Халкъла да тиллерин жаулукъ, аманлыкъ ючюн жаратмагъандыла.

Совет назмучу Давид Кугультиновну сёзю игиликге, жарыкълукъгъа жораланганды. Ол сёз адамланы насыпшылыкъларына, Ата журтуну монглугъуна бойсунады. Аны сёзю уллу ийнаныулукъдан жаратылгъанды. Давид Кугультинов иш кёллюле бла бирге барады, жашаууну ахыр кюнне дери аланы араларында, ала бла бир сатырда баргъанлай да турлукъду...

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

ДАВИД ТАУ

Къалмукъ Республиканы башчысы Бату Хасиков

2022 жылда 13 мартда киногруппа бла бирге Элистагъа барып къайтханма. Къалмукъ Республика деменгили халкъ поэти, СССР-ни эмда Россейни къырал саугъаларыны лауреаты, Социалист Урунууну Жигити Давид Никитич Кугультинов туугъанлы 100 жыл толгъанын белгилегенди. Биринчи 12 мартда поэтни туугъан элинде, Эсто-Алтайда, доммакъдан къуюлгъан эсертмесин орнатхандыла, экинчи кюн а Элистада Пушкинни аллеясында Давид Никитичге эсертме ачхандыла. Жер-жерледен къонакъла келгендиле, поэтни назмуларын, аны юсюнден эсериулерин да айтхандыла. Россейни халкъ художниги Салават Щербаков ишлеген эсертмени автор бла бирге Къалмукъну башчысы Бату Хасиков ачхандыла.

Давид Кугультинов битеу жашауун литературагъа бергенди, халкъын жаны бла тенг кёргенди. Андан керти, къыйын да жол болмайды. Аны бла байламлы Михаил Салтыковну быллай сёзлери келедиле эсеме: «Литература чириуню жорукъларындан сыйырылгъанды. Жаланда ол кесиди женгдирмеген ёлюмге». Бу сёзлени тюзлюгюне мында Къалмукъда биз энтта да бир кере тюшюннгенбиз.

Къайсы жыйылыу болса да, не кино кёргюзтселе да эм алгъа Къайсын бла Давидни айта эдиле, сора Расулну, Кешоковну, Каримни, Чингизни эм башхаланы кёргюзте эдиле. Кёп жыйылыуда эшитгенме Къайсыныбызны Давидибизге айтханын:

Пашанов Эрдне бла Додулары Аскер

*Урушладан да – сур, кыйын заманыбыз.
Азап кёрдюк, алай ариу адетлени
Тас этмей сермешдик, биле эдик да биз:
Таза эсе бетинг, жанынг да – тынч сени.*

*Хар не игиди энди – сый ётдю төрге,
Антыбызгга квалгъанбыз энтта кертилей.
Толу мююзлени кётюрейик ёрге,
Сенде тюзге, менде таугъа тынчлыкъ тилей.*

Бизни Къалмукъда, Къабарты-Малкъарда адамларыбыз энтта да кёп ёмюрлени бу алгъыш ючюн чагъырдан толу аякъланы кёлгъа алып, тюрюн башына айландырырла. Анга бир деп бир ишек да жокъду, уллу Аллах барыбызгга да мамыр, ырахат жашау буюрса. Кугультиновну юсюнден кёп жазычула кёп сейир, бийик сёзле айтхандыла. Эм алгъа Михаил Дудинни бу айтханы келеди эсима: «Давид Кугультинов! Бу атны айтхан заманымда, мени кёз аллыма аны бурунгулу диабазасы, заман желлери жонуп, желден аз кысылгъан кёзлери бла огъурдан толу бети сюеледи. Желле бла жылла кётюрген букъуну ичи бла кюннге къараргга юйренген бети. Аны бети уа – аны халкыны бетиди. Ёмюрлени теренинден бююнню кюннге жол салалгъан чыдамлы халкыны».

Бир жол Давид Никитичге алай сорады Москвачы жазычуладан бирлери: «Сен Москвада жашаяллыкъмы эдинг?» – деп. Кугультинов а: «Угъай, тюзлени кёюп, мен бир жерде да жа-

шаялмама», – деп, кесгин жууап берген эди. Бу хапарны эшитгенимде, кёлүмө А.С. Пушкинни «Эсгертме» деген назмусу келди. Гитче заманыбыздан бери барыбыз да билген «Эсгертме» деген назмусу бла:

*Уллу Русьда эсгерирле узакъ-жууукъ да,
Хар ким даражамы алай иги билир.
Кийик тунгус, тюзле досу къалмукъ да,
Ёхтем славян да, фин да сый берир...*

Хау, тюзле досу къалмукъ, Давид Кугультинов туугъан журтун, жаны бла тенг кёрген тюзлерин кёюп, не хазна башха жерге барып жашар эди. Алай къадарны буйругъу адам сагъыш этгенча болмайды. 1944 жылда майны 19-чу кюнюнде къалмукъ халкъны туугъан жеринден, суйген тюзлеринден айырып, Алтайгъа кёчюрөдиле. Бизни Малкъаргъа келген къара кюн Къалмукъгъа да келеди. Уллу Ата журт урушда къазауат этген мингле бла къалмукъ аскерчилени, фронтдан сууруп алып, Сибирьге ашырадыла. Аланы санында политрук Давид Кугультинов да бар эди.

Аны бла да къалмай, Кугультиновну дагъыда башха сынаула сакълай эдиле алда. Къалмукъ халкъгъа келген кыйынлыкъны кётюралмай, Давид Никитич И.В. Сталиннге къагъыт жазады, къаллай кыйлыкъсыз терслик болгъанын айтып. Тюз да бизни халкъыбызны кишилигин кёл аязында элте билген керти уланыбыз Сотталаны Адилгерийге келген кыйынлыкъ Кугультиновха да жетеди. Адилгерийни Колымагъа ашыргъан эдиле ол заманда, Давидни уа – Норильскге. Эки башха адам – бир ачы къадар. Эки башха миллет, алай къадар а – бир. Адилгерий да, Давид да Уллу Хорламны кюнюн зинданда тубеген эдиле: бири Норильскде бузлай, бири уа Колымада юшуй... Жаланда кыйынлы халкъларыны юсюнден сагъышлары бере эдиле алагъа юшюмезча жылыуну. Къайсын бла Давидни юслеринден айтып тургъанлыгъынга сёз тауусула билмейди. Алай аланы байлагъан туююмчек ёмюрде да тешиллик туююлдю. Аны мен мында Элистада терен сезгенме. Нек тешиллик туююлдю дегенлеге айтырыгъым: бушуу бла кыйынлыкъ байлагъан шухлукъдан къаты болмайды дуняда, бир азап байлагъан эсе уа, ол шухлукъ ёлюмсюздю.

Былайда мен дагъыда бир зат эслей кетерге сюеме. Давид Кугультинов нени юсюнден айтса да, тутумлу айта билгенди. 1978 жылда Чингиз Айтматовха 50 жыл болгъанда, Фрунзеде уллу байрамда СССР-ни менме деген жазыгучулары жыйылгъанда, Кугультиновха сёз берөдиле. Аны аллында Къайсын, сёз да айтып, Чингизге сыйлы кюмюш къама береди. Къайсындан

сора энди бу а не дерикди деп сау зал сакълагъанда, Давид айтхан а былай болгъанды: «Битеу дуня жангыз да эки Чингизни биледи: бири Чингизханды, бирси уа Чингиз Айтматовду, келбетли жазычу. Онгум болса эди, мен, Къайсынча къама угъай, сау дуняны битеу атом сауутун саугъа этер эдим Чингизге, эм ышаннгылы адамгъа ышана эм ышаннгылы къолларына».

1989 жылда Москвада ЦДЛ-де, Къайсынны 70-жыллыгъына аталып, уллу адабият ингир бардырылгъан эди. Ары мен да телевидения бла келген эдим. «Я жил как мог» деген аты бла кино да этгенме. Ары битеу СССР-ни белгили поэтлери, жазычулары да жыйылгъан эдиле: Давид Кугультинов, Михаил Дудин, Эрменде жер тебип, сау къырал бушуу этгеннге да къарамай келген Сильва Капутикян эмда кёп башхала. Жыйылыуну 1-чи, 2-чи эмда энди къуралгъан НТВ каналла да ала эдиле. Ол жыйылыуда Давид Кугультиновну айтханы бюгюнча эсимдеди. Битеу ЦДЛ-ни аузуна къарата, сагъатха жууукъ Къайсынны юсюнден айта эди.

Бир жол, дейди, Л. И. Брежнев бла тубешиу болады. Иги кесек жазычу, артист, культурада ишлеген адамла да бар. Ызы бла сый къангагъа чакъырадыла. Ким эсе да, Л. И. Брежнев ючюн алгъыш айтып, барыбызны да аягъы юсюбюзге салады. Къайсын бла СССР-ни жазычуларыны Союзуну председатели Сергей Михалков къоншуда биргедиле. Михалковну не аракъы, не коньяк ичип, бир киши да эслемегенди, аны рюмкасына, хар жолдача, татлы суу къуюлуп тура эди. «Бизни багъалы Леонид Ильични саулугъу ючюн!» – дегенлеринде, Къайсын а: «Мен ичерик туюлме. Къачан бошаллыкъды бу очковтирательство?» – дегенни айтады. Зал шум болады, шопшлукъ бийлейди, бары да абызырайдыла. Сора биягъы Къайсын айтады, Сергей Михалковну рюмкасына ситро къуюлупду деп. Алайда хар ким да эс жыяды, Михалковха да жарагъан аракъыдан къуядыла, ол да ичеди. Ойнайдыла, кюледиле. Алай, дейди андан ары Давид, ол кюнден сора, сый къаннга болса, Сергей Михалков Къайсындан аз арлакъда олтурургъа суюе эди...

Давид Кугультинов оюмлу, терен, узакъ къарагъан да поэтди. Аз назмучу жазмагъанды суюмекликни юсюнден. Уллу Пушкинден, Байрондан неда, не билейим, Бёрнсдан башлап:

Бёрнсда быллай тизгинле бардыла:

*Къадар мюлкюча бергенде
Жерни саулай,
Жерни саулай,
Къалай насып болур менде
Сени сайлай,
Сени сайлай.*

Мында не сюеме, не ёлеме деген бир сёз да жокъду, алай къаллай бир суймеклик къайнайды бу тизгинледе.

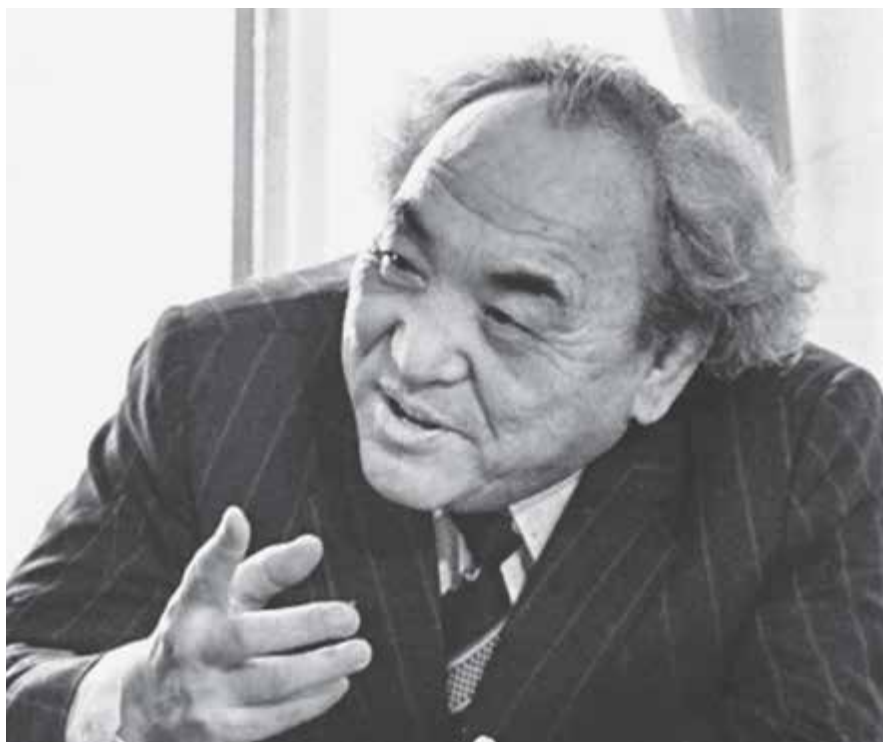
Энди уа Давид Никитични ма бу назмусуна къарайыкъ:

*Сен не этсем сюесе,
Къаллай игилик,
БШаргъанынг
Кенгден да эленирча,
Алгъынча
Бетинге къайтырча игилик?
Мен хар кюнден да
Бир санга борчлума,
Аны ючюн
Хар бир чакъдан къоркъама.*

Поэзияны поэзия этген быллай назмуладыла, быллай тизгинлени къатлап-къатлап эшитгенлей турлугъунг келеди. Алай а оюм бла сезим, суймеклик бла тазалыкъ бирикселе болады.

Расул Гамзатовну бир айтханы келеди дагъыда эсиме: «Кугультинов Давид ол менме деген уллу къаяды, биз а, аны тегерегиндегиле, жаланда къаячылабыз», – дегени. Андан ары неге сейир этерге боллукъду, тюздю. Биз а, жаланда ол Давид таугъа къарап, аны тюбюнден чыкъгъан, таза тагылача, назмулагъа, поэмалагъа тынгылап, бизни бу хатерсиз дуниябызда, огъурсуз заманыбызда бир кесек адамлыкъ, сабырлыкъ да ала, журтубузгъа жарайыкъ, сора унутмайыкъ Давид Никитични ма бу сёзлерин: «Халкъ адам саны бла бай туююлдю, ол жюрек жарыгы бла, маданиятны жаннган оту бла байды. Аланы тепмез мурдору уа бизни тилибизди. Анга уллу кёллю болгъандан ачы ачыу жокъду».

ДОДУЛАНЫ Аскер

* * *

Оюнчакъ аязчыкъ чабышады тангда,
Терезе жабыуну учурады кюннге.
Не къууанч келтиргенди ол бюгюн манга:
Кечеде арбазда чакъдыргъанды гюлле!

Къууанчлы къарылгъач чюйюлдеу жырында
Сюйюнчюмю айтады манга, ашыгъып?
Кечеги жашауум жангыдан жангыра,
Алтынкёз кюнюме эшигим ачылып.

О, жангы кюн, ма энтта мени бласа сен!
Эрттенлик салкъыны, чууакълыкъ да – бирге.
Бузлауукъ суунгу бетиме тийирсем,
Тюш кетеди, къачады, булутча, ёрге.

Биргенге сен келесе нени келтирип?
Бу кюнню жарыгъынмы? Чарсынмы аны?
Не хапар эштдирликсе, къууанч этдирип?
Мен сюеме келген кюн сени. Сен – жангы.

* * *

Эсимдеди эртте кюн мени
Ачлыкъдан кыйналып тургъаным.
Бир орус ынначыкъ, келтирип,
Къолума гыржынчыкъ сукъгъаны.

Жашырын къач этип ол манга,
Ол гыржын кесекге да бирден,
Ашыкъды жолуна атларгъа:
«Сакъласын, – дей, – Аллах ёлюмден!»

Ол танымай этди хатерин,
Тюз керти да ыннамча мени.
Не къууанч, не насып келтирди,
Къолума сугъуп акъ ётмегин!

* * *

Эсде туйюлдю келгени,
Ахыр кюнюн да жокъ билген.
Эки жашау бети, чеги,
Эки чагъы – къадар этген.

Аралары уа – къаугъалы,
Кечелени къууа тангла.
Философ билмейми айтды:
«Заман – жашау», – деди анга.

Аны уа жокъду ахыры,
Оюбузда – кеси жолу.
Ёллюкме дерча, къайгъырып,
Туйюлдю, билмесенг толу.

Биреу тууады бу жерде,
Биреу кетеди кёклеге.
Адам а, билмейин тергей,
Жашап турады ёмюрге.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

ЗАМАН ЭМ МУРАТ

«Тик-так, тик-так...» – тохтай билмеген таууш.
Кёрюнеди соруу этгенча биреу:
«Сен эталгъанмыса бюгюн бир зат иш?»
«Тик-так, тик-так...» Бир кюнюнг озду кери.

Биягъы кюн кесини акъ ажирин
 Орунуна элтеди къара байталны.
 Заман а сорады манга, сакъ жюрюй:
 «Эталдынгмы жазгъанынгы байтамал?»

«Тик-так, тик-так...» Жылла, сюре бир бирни,
 Кюнлерими жулдузлайдыла таза.
 Адамны ишлерине энчи тергеу
 Этген заман тауусумун тюз жаза.

Тырманча болады «тик-так» бир-бирде,
 Тёшекде жетген кибик танг эртеним.
 Бек аз эталдым мен бу къысха ёмюрге,
 Этерге кереклиси уа – тау тенгли.

Ичер сууумдан къалса да бир къашыкъ,
 Кюн бла кече, тохтамай, озарла.
 «Тик-так, тик-так...» – Ашыкъ, шуёхум, ашыкъ.
 «Тик-так, тик-так...» – Солургъа жокъду заман.

КЪОЛУМДАН КЕЛСЕ...

Болсам эди, алауганча, къарыулу,
 Кётюрюп жонулгъан гыйы ташланы.
 Ишлер эдим, арымай, элде уллу
 Мекямла, къызыл кёшундан – башлары;

Болуп къалсам эди мен жылы жауун,
 Усхарыр эдим Къалмукъда сабанны,
 Жерни къандырып, кырдыкланы жуууп,
 Ёзеним къууандырырча сауланы;

Дурус билеме: аллай муратлары
 Бардыла къалмукъ халкъны хар биринде, –
 Игилик бла айтдырып атларын,
 Туугъан журтларына хайыр берликле.

ЭКИТИЗГИНЛЕ

1

Этмеген эсенг игилик инсаннга,
 Хата этмейме деп, излеме саугъа.

2

Долайны толкъунлар ючюн, боран керек,
Борансыз да толкъунланышды тау черек...

3

Тюзлюгюнге ийнансанг, къоркъма даудан,
Угъай эсе уа, кери бол махтаудан.

4

Кёзбау сёз ётюрюкден къуру туююл,
Эринчеклиг а жукъгъан ауруу туююл.

5

Къой жилияны суюдю кёрюрге макъа,
Жилиян ол жигитликге бичди багъа.

6

Сууну, уруп тургъанлыкъгъа, жау чыкъмаз,
Тангкыбаш – ушакъ нёгерге жарамаз.

7

Сюрюу, юркюп, чачылмазча боранда,
Къойчу желге къаршы сюреди андан.

8

Поездден къол булгъадынг да сен манга,
Сени къолунг туура болду дуниягъа.

9

Жел, дарий жыйрыкъгъа ушاپ, жайралыр,
Тюшген чапыракъ жашлыкъны жангыртыр.

10

Парий, жел ургъан жары тутуп бурнун,
Жолунда иесинден алгъа болур.

11

Жауунг сюер ючюн сени, сермешде
Арбасын атаргъа керексе тёшден.

12

«Неси барды кълмукъ тюзлени?» – дерсе,
Анда дайым жай болгъанын кёрюрсе.

13

Ол таматасына «атам» деучю эди,
Таматасы уа андан кичи эди.

14

Кирпиге ийнеси не?
Ачитмайды кирпичи.

15

Бугъачыкъ ач эди да, ачыусунуп,
Чайнайды ол къуйругъун къоншусуну.

16

Къалын тюгюне махтанады къанчыкъ,
Тонгуз да – уллу къарнына, ачып.

17

Оюмлайды тели, тёппеде бола:
«Бошдан озмайды кюн да къатым бла».

18

Нёгерин табанлай эди бир къутсуз,
Чуругъуну кири кетерик сунуп.

19

Тау – бийикге, суу а жагъагъа элтир,
Уллу мурат а дуниянгы кенгертир.

20

Сокъурну акъылы дунияны кёрюр,
Изаркёз а кюннге да къол кётюрюр.

21

Адамына жигитлик халкъ этдирир,
Сёзге уа къууатны кертилик берир.

22

Жангылычынгы элингден жашырма,
Аурумайма деп, хахимни ашырма.

24

Кечеги ай кёкню омакъ этеди,
Адамны иши жерни кётюреди.

25

Мырды юсюне сюелип жубуран,
Айтады: «Битеу дуния да – бир орам».

26

Кётюралгъанынг – ол сени гёренгкенг,
Адамны танырса, тасхангы берсенг.

27

Къылычны жютюлюгюн сермеш сынар,
Акъылынгы теренлигин иш сынар.

28

Тойчугъа аякъ шаугютю болушур,
Фахмугъа уа ана сютю болушур.

29

Тау сынжырны амал жокъду юзерге,
Ёхтем халкъны амал жокъду эзерге.

30

Сабанчыны этген иши туурада,
Ёрющю керек туююдю арада.

31

Жер башыны халкъларын мамыр ишге
Орус тилди, жалкъымагъанлай, тизген.

32

Юзmezде жаратылады алтын да,
Жютю сёзню жаратхан а халкъымды.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННГА

Кёрдюм туюшюмде къалын агъачны,
Къанатлыла ачы-ачы къычыра...
Манга узатдыла къанатланы,
Мындан узакъгъа учаргъа чакъыра...

Алай унамадым къанат алыргъа
Мен, ашыгъа, адамлай къалыргъа.
Кёрдюм туюшюмде къурч асланланы,
Масхаратды аланы бош кёрюмдюм!

Айтдыла, бере тиш къылычланы:
«Жырт онгсузну, табарса бизден суюдюм!..»
Алай унамадым тишле алыргъа
Мен, ашыгъа, адамлай къалыргъа.

БЕППАЙЛАНЫ Муталип кёчюргенди.

АНТАЛИЯНЫ ИЛХАМЫ

Бир бирни танымагъан адамла тюбеселе, аланы араларында жангы байламлыкъла тууадыла, шуёхлукъ къуралады. Къыралланы келечилери тюбеселе, къыралланы арасында шуёхлукъ жюрютюр ючюн, мурдор къуралады. Анга кёре журналлада, газетледе да ишлегенле жолукъсала да, эштада, алай бола болур. Шуёху болгъан СМИ-ни бетлеринде чыкыгъан чыгъармаланы кёчюрюп, не журналда, не газетде басмалагъан юлгюле кёпдюле. «Минги-Тау» журналыбыз мындан алгъа аллай шуёхлукъну, мени да, аз болсада, къошумчулугъум бла, Уфада башкир тилде чыкыгъан «Агидель» журнал бла жюрютгенди. «Агидель», бир номерин толусунлай малкъар адабиятха жоралап, бизни жазычуланы бла шайырланы чыгъармаларын башкир тилде басмалап, окъуучула бла шагъырей этген эди. «Минги-Тау» да, бизни къарындаш адабиятыбызгъа хурмет этип, бир номеринде малкъар тилде башкир адабиятчыланы чыгъармаларын берген эди. Быллай номер чуваш, къалмукъ, къыргыз эм башха адабият бла да болгъан эди.

2–3 жыл мындан алгъа Уфада башкирли Давлетбердина Танзиляны юбилейинде Додуланы Аскер бла тюбейбиз. Мен 40 жылдан артыкъ заманны ичинде Тюрк бла байламлы ишлейме, жерлешлерими, шуёхларымы тюркюле бла танышдырама, алай бу жол а Аскер мени Уфада тюрклю жазычу «Гюнжел Санат» (Бюгюнню Санат) журналны иеси Арслан Байыр бла танышдыргъаны сейир тойюлмюдо?! Тюбешиуню сейирлиги аны бла да чекленип къалмайды. Арслан Уфада Мустай Каримни атына аталгъан адабият эришиуде биринчи жерге тийишли болады. Сёлеше келгенибизде, ол эришиуню уа Стамбулда Мустайны ол мен басмалагъан «Жюрегимдеги Башкъортостан» китабы бла хорлагъанды, алай а биз бир бирибиз бла биринчи кере Уфада жолугъабыз. Кертиди, андан сора мен Арслан жашагъан Анталияда кёп кере болгъанма. Ол тюбешиуледе биз Арслан бла Уфада Аскер бла бирге ючюбюз этген муратыбызны толтурур ючюн къорешгенбиз. Ол оноу а – «Минги-Тау» бла «Гюнжел Санатны» шуёхлукъларын къурау эди.

Арслан «Гюнжел Санатны» номерлерини биринде журналны бетлерин бизни бла ачады: малкъар жазычуланы, поэтлени чыгъармалары бла. Алай бла шуёхлукъ башланады. Энди уа кезиу «Минги-Таудады». Мен да журналыбызны бу китабында: «Хош келигиз, тюрклю шуёхларыбыз! Ызы къалын болсун да дейме!»

Арслан «Гюнжел Санатны» номерлерини биринде журналны бетлерин бизни бла ачады: малкъар жазычуланы, поэтлени чыгъармалары бла. Алай бла шуёхлукъ башланады. Энди уа кезиу «Минги-Таудады». Мен да журналыбызны бу китабында: «Хош келигиз, тюрклю шуёхларыбыз! Ызы къалын болсун да дейме!»

МЫЗЫЛАНЫ Къаншаубий

Арслан БАЙЫР

АЙЫУ БЛА БАЛАЛАРЫ

Тюрк жомакъ

Эртте-эртте, ташдан тегене, агъачдан элек болгъанда, тауланы къалын агъач басханда, суула ариу, таза болгъанда, чыпчыкъла, кёгетле да кёп, дуня да кирли болмагъан бир заманда, бийик тауланы биринде жыл саны келген айыу жашап болгъанды.

Бу айыугъа бири биринден ариу, бири биринден суюдюмлю төрт айыу бала туудула. Аланы тойдуруп уллу этер ючюн, хар кюнден ашарыкъ келтирир ючюн, ана айыу таулагъа кетеди. Балалары акъырын-акъырын ёсюп, ойнап башладыла. Аналары бла анда-мында жууукъ жерлеге бара тебиредиле. Ана айыу балаларын, бираз уллула болсунла деп, хар кюнден биргесине элтмейди. Алай балаларындан экиси, бир кюн къайтып келе тургъанлай, тас боладыла. Ана айыу бек къаты къоркъду, бир уучу уруп къояр деп. Алай бла аланы излерге кетди. Аланы бир тауну тёппесинде тапды. Балалары ары чыгып, андан энишге уа тюшалмай тура эдиле. Тас болуп иш къалырла деп къоркъгъандан, айыу балаларын биргесине алып айланыргъа оноу этди.

Экисине да, уучу тюбеп къалса, къалай боллукъларын ангылатды, къаллай ашар затла къалайлада кёп болгъанларын кёргюзтюр заман да жетди. Жай бла кюзню арасында жюзюмлени татлылыкъларын, агъач кертмелени бал киби болгъанларын, бал чибинлени къышха хазырланган заманларында бал батманлагъа бал жыйгъанларын да кёрдюле. Тауланы этеклеринде, бурундача, къалын агъачны ичинде ашар заты кёп болмагъанындан, ала, бара барып, тауну тюз башына жетдиле.

Ахырында къалын агъачы болгъан бир таугъа ёрледиле. Ол тауланы арасында, агъачны ичинде, уучуладан да узакъ бир жер эди. Алгъа бираз жюзюм жыйып ашадыла. Ана айыу къалай этерге кереклисин юйретди алагъа. Къап-къара жюзюмню юзгенлей, аууз суулары келдиле. Жюзюмле алай татлы, алай хычыуун эдиле, тойгъандан сора да, андан да кёп ашарыкълары келди.

Къарынлары дауурбас киби кёпдю, тургъан жерлеринде жатып, жукъугъа кетдиле. Тюшде къалкъыу бек татлы болады. Уянгандан сора, ингирге дери заман барды деп, бираз ашап, дагъыда кёгетледен жыйып, юйлерине къайтыргъа оноу этдиле.

Айыу ана да къууанды. Балаларын да аз-аз хар затха юйрете башлады. Айыу балала да къалай уугъа барлыкъларын, нени къайдан табарыкъларын юйренип башладыла.

Юйлерине къайтып келе тургъанлай, ала агъач кертмеси кѣп болгъан бир къалын агъачха жетдиле. Барысы да бек къууандыла. Ингирде юйлерине элтирик эм къарынларын тойдурлукъ чакълы бир кертме бар эди. Кертмелени жерге тюшгенлерин къабып кѣрдюле. Бек татлыладыла. Айыу балала асыры къууаннгандан тегерек айланадыла, аунайдыла. Ана айыу, балаларын тегерегине жыйып, алагъа не этериклерин ангылатып башлады.

«Мен терекге минейим да, кертмелени сизге атайым. Сиз да аланы жерден бирге жыйыгъыз. Мен тюшгенден сора, бирге ашарбыз да, къалгъанларын а юйге элтирбиз, ол бизге эки кюннге жетер», – деди.

Балалары барысы да бир аууздан:

«Охо, аначыгъыбыз, сен жарсыма, жыярбыз», – дедиле.

Муну эшитген ана айыу бек къууанды. Терекге ѳрледи. Балалары, башларын ѳрге бийикге кѣтюрюп, аналарына къарайдыла. Бир кесекден сора аналары атхан кертмелени татыуларын кѣрюр ючюн, ашап тебиредиле. Аналары: «Ашамагъыз деп!» – деп, терекден не бек къычырды эсе да, кертмелени татыуларын кѣрген айыу балала, аналарыны айтханына тынгыламай, тюшген кертмелени ашадыла. Аналары, ахыр кере ауазын да кѣтюрюп: «Эшитемисиз, ашамагъыз, жыйгъан этигиз, мен энишге тюшсем, аланы сизге юлеширме», – деди. Балалары: «Охо, ашамазбыз», – дедиле, алай айтхан сѣзлеринде турмадыла. Кертмеле асыры татлыдан суулары агъа эдиле, аны себепли бал кибик татлы кертмелени ашамай туралмадыла.

Балала бу кюннге дери кертме жыя билмегенлери себепли, зат да жыялмадыла.

Ана айыу, мурулдай-мурулдай, терекден тюше, бир дерс берирге суюдю. Алагъа дерс бергенден сора, кертме тюшюрюме деген акъыл бла жангыдан артха ѳрлеп, терекден алай тюшдю.

Балаларын, бирем-бирем тутуп, жерге жатдырды, юслерине да бирер уллу таш салды. Былай этсем, терекден тюшгюнчю къопмазла деп. Жангыдан терекге ѳрледи, битеу кертмелени бирем-бирем жерге атды. Арада балаларына да бир къарай эди, туруп ашаймыдыла деп, алай балаладан ахырда тепген жокъ эди. Бир жаны бла, ана айыу къууанды, бу балалагъа иги дерс болду деп. Аланы тепмегенлерине жукълапмы болурла деп да сагъыш эте эди. Кертмелени жерге атып бошагъандан сора, жерге тюшдю. Тюшген кертмелени жыйып башлады. Жыйып арыгъандан сора, тырман этип башлады.

«Мен ол къадар кертмени тюшюрдюм, энди жерден жыяма, ахырда болушлукъ этмейсиз манга. Туругъуз!» – деди.

Балалары таууш чыгъармагъанларындан сора, къатларына барып, къобарыргъа умут этди. Хар бирине барып тийди, алай бири да солумай эди. Ол заманда ангылады уллу ташланы тюбюнде балаларыны ёлюп тургъанларын.

Не этерге билмей, шашды. Кёз жашларын тыялмады. Алай къаты жилияды, алай къаты жилияды, дуния аллай къычырыкъны эшитмегенди. Аны къычырыгъандан таула, ташла да титиредиле.

– Ай кертме... Ай кертме... Сен отса. Ёлюр отса.

Ай кертме... Ай кертме... – дей, кесин жерге-жерге урду. Жангыз кесинлей таулада къалды. Билгенле айтханнга кёре, таулада ол жарлы айыуну жилиягъан тауушу бир-бир кечеледе бюгюн-бюгече да эшитиледи.

Багъалы сабийле, бу жомакъдан барыгъыз да дерс алыргъа керексиз. Сакъ болугъуз, анагъызны, атагъызны, таматаланы айтханларындан чыкмагъыз.

*Тюрк тилден
ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
кёчюргенди.*

БЕЛГИСИЗЛИК

Кече сайын жюрюйме орамлада,
Ай тюшгенди жол ташларына.
Жибиген, татыулу,
Сюйдюмлю бир жарыкъса сен акъылымда.
Кёре турмагъан кечелеримде
Ариу ийисли жаз башы къайгъыла бардыла муратымда.
Алай а атлап башлагъанымлай,
Жокъ болуп къаладыла умутларым.
Сен билмеген, аллын эшитмеген шошлукъда
Бир жыр жырлайса,
Къолларынг бла миялагъа таянып.
Кёкле кибик жулдузланы тюбюнде
Таза жюрекден эм да жангы бир уппачыкъ бла
Ангылатыргъа сюеме.
Хар кече сайын жангызлыгъымы
Бетим кёкню суратында кёрюнюр.
Жюрюрге шошлукъда
Бир жыр да мурулдарма
Кечени кёюнуна.
Умутлары сени табар,
Жангызлыгъы уа – мени.

Зюхтю УЛУКАПЫ**СУУДА СЕКИРГЕН КЪАРАМПИЛ**

Акъ тенгизден бир эшик ачылды,
ёлюмню жагъасында айлана туруп,
къанатлы болуп учду жашау,
тауушла, бетле сыйпалып кетдилеми да
энди?

Ачыу ачыуну букъдуруп
къая тешилди,
жилямукъла тегюлдюле,
тегюлген эселе, къурудуму энди?

Къарындаш жырла жырланырла,
кёпден-кёп кетер,
азалдыкъмы да биз сора?

Гюл ундурукъда
апельсин чакъгъанда,
гранат чакъгъанда, алагъа чулгъандынг,
узакъгъа кетсенг, унутуллукъмуса энди?

Сен салгъан къарт тут терекни ауанасында олтурдукъ
жандыкъ, жандыкъ,
кюл болдукъ энди.

Фисун ЯША**СЕНИ ЖЕРИНГ ЖАНЫМДАДЫ**

Сени жеринг жанымдады,
Кел, биз бирге къарт болайыкъ.
Башынгы салчы къоюнума,
Кел, биз бирге къарт болайыкъ.

Жылтырасын сырма чачынг,
Бал тегюлген эринлеринг.
Эсгериуле жокълар бизни
Кел, биз бирге къарт болайыкъ

Кюндюз бизни, кече бизни,
Жылтырагъан жұлдуз бизни.
Кел, биз бирге къарт болайыкъ,
Кел, мени жанымда болсун жеринг.

Жаннет болду – ма, төрт жаным,
Ёмюрюм узар, къайнар къаным.
Кел, биз бирге къарт болайыкъ,
Мында хар не – экибизни.

Джелалеттин ТУТКУН

БИР ТЮРЛЮ ЮЙРЕНАЛМАДЫМ СЮЕРГЕ

Эй, суйгеним, суймеклигингден манга насып жокъ!
Не этериксе, сенден да юйреналмадым сюерге,
Ачыуланы алып къоюнума, санга бердим суймеклигими,
Бир ийнаннган кёз къарамынгдан сюерге юйреналмадым.

Бир гюлню суйдюм мен, гюл бахчада
Суймеклигиме масхара этген булбулланы окъуна суйдюм,
Лейлаланы ичинде Лейлам сен эсенг да,
Мен Межнун эсем да, сюерге юйреналмадым.

Жанынг асыры ауруса да, санлым жибимез,
Жилямукъларынгда бир тамычы болургъа сюер эдим.
Кёзлеринг мылы болуп, жаягъынг жибисе да
Бир жилямукъ тамычыдан сюерге юйреналмадым.

Алдандым гюллени къызыл тюрсюнюне,
Тутама дегенде къанады къолларым.
Суймеклик къанына боялгъан суймеклик китапны
Къаллай бир окъусам да, сюерге юйреналмадым.

Къама бла кесилгенча солууум,
Соруула жан тёммегиме туюмчек болду, жанчыгъым.
Бир тамычы суймеклигинг тюшсе да жюрегиме,
Ёртенин сезип, сюерге юйреналмадым.

Ибрахим кибик ётгенледе чулгъапмыса бушууунга?
Жарыгъынг болмаса, кече узуну не этерикме,
Минг бир гюл болуп келейим санга дедим.
Къаллай бир чакъсам да, сюерге юйреналмадым.

Суйген адамны къарамындагъы ол суйген чакъда
Мени кюзгюм болурунгу къалай сюер эдим?
Ачыуланнган кесиме этеме, санга угъай.
Къадарым кёре эдим – сюерге юйреналмадым.

Акъ ётюрюкле жасады суймекликни накъыш-накъыш
Эм татлы тилим бла ётюрюклени тёкдюм.
Гюняхла къююнунда жукълап, уянмагъанлай,
Тюшлеримде окъуна сюерге юйреналмадым.

Жаралы жүрекледе изле мени
Кечигиз, неда мен кетеме.
Сокъуранып, бир кесиме атап, мен жыр жазсам да,
Шайыраны сёзюнден сюерге юйреналмадым.

Таш жүрекли, бир къара шинли суйгенимди кече,
Суймеклик бир тасхамыды шуёхлукъда
Биреуню суйген заманында ариуду, дейдиле, жашау,
Бир солуу жашап, сюерге юйреналмадым.

Бусагъатда ненча жүрекде жорта болур суймеклик?
Букъдурдула менден, бир ышарыу да кёралмадым.
Къаллай бир излесем да мен суйген бетледе,
Мен суйген инсанладан сюерге юйреналмадым.

Али КОЧА

КЪЫШДАН СОРА

Башха бир жаз башында
Суймеклигим энтта да жарты-къурту къалгъан эди.
Эм да жарты-къурту эсгериуледе
Къоркъуу ала эди мени.

Аурууларымы кёбейтди мылы юй башны тубюнде,
Къайгъыларымы кёбейтди жүрегими сындырды
Жашлай ёлгенлени орамында.

Жанып бошады,
Кюл болуп тауусулду,
Къара тышны китапха атын жаздырды.
Бир жаз башында, эрттенликде
Жаппа-жангыз, жаланаякълай

Чыкьды, кетди.
Алыкъа эсимдеди ол къарылгъачны тауушу.
Эшик жызылдагъанда,
Къар тюбюнде тюшюме окъуна кирди.

Ол аякъ тауушу
Таууш туйюлдо,
Жангызлыкъ
Эртте бошалгъанды.

Бу ахыры келмез хауа болуму?
Бир башха китапда ачылмазми?
Бу шош, бу сагъышлы тенгиз
Тюшмезми жангыдан жерге?
Бу кёр суймеклик
Эшигинге келип тирелмезликми сундунг?
Тау тау, таш таш болмазми?
Наным, эрттенлик келмезми?
Ачыула тарыхда жазылмазми,
Ёлюмню окъуна ёлтюрген сагъатда?

Энтта танг атарса,
Атарлыкъса да – андан.
Энтта да жаз башындагъы суймеклик
Жюрегинге тиерсе
Кел да ал,
Жюрегинги башынга ал,
Башлансын,
Битди деген суймеклик.

Хасан ЮНАЛ

СУУНУ ИЧИНЕ КЕЧЕДИ ШАХАР

Кёчгюнчюлюкден эрикселе булутла,
Жаз башы айлада келип,
Анталияны инбашына къонады.

Сибиртги болуп бир сермесе,
Шангыр! – деп.
Жетишдиралмай кеси ишин,
Жауун энтта да кезиу-кезиу!
Сыннган бир ваза кибик,
Гокка ханслары бла,
Суу ичинде къалады Анталия!
Аякъ тюбюнде айланырла,
Толу-толу тамычыла.

Апельсин ийис жайылыр;
Кёкдеги ол жыртыч а
Жыртылыр кенгден-кенг!

Жолну жапсала да салкынлыкъла,
Булутла сюзгючдюле!
Унутурла топуракъны бир къауум ай,
Сууну ичине кёчеди сахар.

Гюл Айше ТАШЛЫ

БИР КЮН ЧЫГЪЫП КЕЛСЕМ САНГА!

Бир кюн чыгъып келсем санга,
Арталлыда тюшюнмединг
Сакъламадынг бираз заман.
Сен билмей тургъанлай, эшигинги къакъсам,
Бетингде бошалмаз ышарыуунг бла
Эшикни манга ачсанг,
Алайлайын сын болуп къалсанг,
Мени кёргенинглеи...
Бир кюн чыгъып келсем санга
Эрттенликде,
Алыкъа кюн агъаргъынчы,
Хар ким да татлы жукълап тургъанлай,
Эрттен кюн таякълары бла
Кюн бла бирге сюзюлюп кирсем отоуунга,
Жылы къолларым учхаласала санларынгда
Саламымы алсанг,
Къучакъласанг эди...

Бир кюн чыгъып келсем санга,
Сёз ючюн, сентябрьде
Кюзню тюрсюнлю суратлары бла:
Бир жаным – кызгъылдым-мор,
Бирси жаным – сап-сары.
Кюз чапыракълача төгюлсем,
Аязчыкъ бла бёленсем белинге,
Къолумдан тутуп,
Кёкюрегинге къыссанг эди ...
Бир кюн чыгъып келсем санга,
Узакъ хауаланы желлери бла,
Жаз башы жууукълаша келгенде,
Терекле чагъып башлагъанда,
Апрель жауун болуп орамынга жаусам,
Сабийле кибик босагъангда жибисем,

Билмей тургъанлай тубесенг манга,
Юйню ичине алсанг мени,
Инбашында жукъларгъа къойсанг эди...

Бир кюн чыгъып келсем санга,
Желлени къанатларында,
Чаукаланы кычырыгъында,
Жангы бишген къалачны ийисинде сезсенг мени,
Ол жашырын ичген чайны
Тылпыууна чулгъанып сюзюлсем,
Хар урлагъанында, мени ичинге тартсанг эди...

Мухсин САЛМАН

ЧАПЫРАКЪЛАРЫМА АУРУУ ТИЙДИ

Къарамагъыз къорууланнганыма,
Азалды жуммакларым,
Кёрюп турама аны.
Жюзюмлерими да ашамайдыла,
сууун да ичмейдиле,
Нек дегенде чапыракъларыма ауруу тийди.

Чагъырымдан сирке окъуна болмаз,
Аракъы да чыкъмаз.
Чапыракъларымдан сарма ¹ да
Эталмазсыз,
Салмагъыз чыккыргъа.
Башдан айтып къояйым,
Чапыракъларыма ауруу тийди.

Да гыржын да бузулгъан эди да
Себеби уа – не ун, не да мая.
Инсанны тылысы букъу бла топуракъды.
Маясы менден туююлдю.
«Бек алгъа гыржын бузулду», – демедими
Октай Акбал ².
Алай а гыржын биширген этсанды,
Аны себепли, ким билир,
Чапыракъларыма аурууму тийди?

Назмлада не ушашла, не кепле жокъдула, анга бизде «верлибр» деп айтадыла.

¹ Сарма – жюзюм чапырагъына чулгъап этилген тюрк аш (долма).

² Октай Акбал – белгили тюрк шайыр.

АЙЛА

Арыгъыракъ, орта бойлу, 35–40 жыллы тиширыу. Тёгерегинде адамла аны бир билимсизирек адамча биле эдиле. Анга алай нек айтханларын ол заманда ангыламай эдим.

Анама сорама да, анам: «Ол бизнича тюйюлдю, алай аны жюреги бизникинден эсе, ачыкъ бола билир. Сен аны алай ангыла», – деди.

Андан сора Айла эгечибизни бек ачыкъ жюрекден суйгенме. Асыры тютюн ичгенден тишлери саргъалгъандыла.

Сёлеше туруп, тишлеринден тютюн ийис ура эди. Эрге чыкъмагъанды, къарт анасы бла бирге жашап тургъанды. Къоллары хна бла боялып, къуруда минчакъланы тутуп, башында да тигилген гыранчасы бла олтуруучу эди аны анасы Эмине. Кишиге хаталарын тийдирмей, тынч жашап тургъандыла. Элни мюйюшюнде бир эски гитче юйчюклери бар эди. Юйню бир эшиги гюллеге айланып, башхасы да юйню артына чыгъа эди. Тюз жылыу киргенлей, эшикге чыгъып, юй алда олтура эдиле. Юч атлаууч бар эди: баш жанындагъына анасын олтуртуп, экинчисине кеси олтура эди, ючюнчюсю уа бош къалыучу эди. Атлауучха къанга шинтик салып, анга олтуруп, адамла бла алай сёлеше эдиле.

Эмине: «Юй ичинде эрикдим, эшикге чыгъып, адамла бла хапар айтайым, бираз эрикгеним кетсин», – дей эди. Айла да: «Охо, аначыгъым, мен да сени бла келеме», – деучю эди. Эмине шинтигин атлауучха салып, жерине олтурду. Атлауучну башха къыйырында бир иллеу бар эди. Сора, ол иллеуге къарап, Эмине: «Не къадар ариуса, къып-къызыл, адамны жаш заманы кибики. Жаш заманыбызны багъасын да билмедик биз», – деди. Айла юйню ичинден къычырады: «Не зат айтаса, анам?»

«Къартлыгъымы сатарыкъ эдим, киши алмайды ансы», – деп кюлдю.

Тютюнюн ичип, аш юйде багушха атып, анасына келди. Бираздан орамда адамла айланып башларыкъдыла. Энди ала бла сёлеширикдиле. Юйню башха эшиги юй артха чыгъып, алайда да межгит бар эди, аны ючюн алайда олтуралмай эдиле. Аланы юйлерини къатында Чакир деп бир баш къыркъуучуну жери бар эди. Бираз узагъыракъда уа – къоншуларыны аш юйлери. Бу аш юйге орта жыллы адамла жюрой эдиле, тёгерегинде да Мустафа бла Кемаль деген къоншуларыбызны тюкенлери бар эди. Мени анам къуруда Мустафаны тюкенине ийиучю эди. Ол Кемальдан жарыкъ адам эди. Кемаль кишиге да ышармаучу эди, аны себепли мен андан къоркъгъан этиучю эдим.

Биз жашагъан жер къызыу жер болгъанды. Барыбыз да, эшикге чыгъып, иги-аман кюнлерибизде да бир бирге хапар айтып, бир бирибизге ачыкъ жүреккли болуп жашагъанбыз.

Юйлери къатындан ётсем, Айла бла Эмине бла саламлашып тургъанма. «Къалайсыз, игимисиз? – деп сорсам: – Сау бол, игибиз, сен да иги бол», – деп айтычу эдиле. Бир кюн байрам кюнню аллында, биягъы юйлери къатындан ёте туруп саламлашдым. «Не ишлейсиз?» – деп сордум. Айла да: «Байрамгъа татлыла этерге хазырланып турабыз», – деди.

Байрам татлылагъа къозланы ариулай, кеси да аладан ашай-ашай олтура эди. Мени атымы, эркетип, тапсызыракъ айтычу эди, мен анга аны ючюн ачыуланмагъанма бир заманда да.

Бир кюн Айланы тилеп келедиле да, ол эрге чыгъады. Аны эри анга келишмей эди, жарлы адам болгъанды, анасы да, атасы да ёлгендиле. Гитче эгечлери бла къарындашлыры анга къалгъандыла. Не юю, не арбазы жокъ. Алай кеси уа бек иги адам эди. Къол къыйыны бла, суратла ишлеп, ахча мадара эди. Къоншубуз Айсель, Айланы тилерге келгенлеринде, гюлле бла татлы ашла келтиргенлерин керген эди. Айла да ол кюн, ариу жыйрыкъ кийип, кесини тизгинин жыйгъан эди. Эринлерин окъуна боягъан эди.

Айсель къоншубуз айтханнга кере, ол адамгъа төрт жыйырмадан артыкъ жыл бола эди, чачлары агъара башлагъан эдиле. Кеси да бираз семизирек эди. Алай кеси уа иги адамды деп айта эдиле.

Элде къуру аны хапары айтыла эди, билимсизирек Айла бла иги адам Сами деп. Къоншула алгъа ийнанмай тургъандыла. Эрге алса да Айланы, артда айырылып къаллыкъды деп, сёзюм этип тургъандыла. Айла эрге чыкъгъынчы, сёзю тохтамагъанды.

Бек ариу той этгендиле, къобуз да тартып, дауурбас да уруп. Айланы сары тишлери окъуна ол ариу жыйрыкъны кийгенинде агъаргъан эдиле. Эри да жангы кийимле бла жарлыгъа да ушамай эди. Экиси да, бир бирлерине тийишли болуп, юйдегили болдула.

Айланы къарындашлары бла эгечлери окъуна ийнанмай эдиле аланы бир юйюр болгъанларына. Алай къууанган а эте эдиле. Бир кюн эки къарындашы да селеше туруп, мен аланы эшитип къойгъанма.

«Охо, иги эди, чыкъсын эрге. Мен анга къараяллыкъ туйюлма», – деди бир къарындашы. Башхасы да: «Хау-хау. Алай болмаса, бизге къалып къаллыкъды», – деди.

Мен алагъа тынгылаялмай эдим. Кеси кесиме да: «Къалай эте болурла алай, ол аланы эгечлери туююлмюдю?» – деп, айып этген эдим алагъа.

Ахырында юйдегили болдула Айла бла Сами. Сами ишлеп, Айла да, юйде аш этип, юйлени жыйып турду. Кесини да тизгинин жыйып турду, ол энди юйдегили бир къатын эди.

Бир кюн биягъы юйлерини къатындан ёте туруп, Айладан: «Не ишлейсе?» – деп сордум. «Аш эте турама, бироздан Сами ишден келликди», – деди. Энди аны да бир эри бар, этерик ишлери да барды. Хар эрттенликден Самини ишине ашырып: «Ахшы жолгъа бар, акъырын бар», – деучю эди. Жанында адам болмаса, Айлагъа ышарып, алай кетиучю эди Сами ишге. Ол Айланы бек сую эди.

Бир кюн жастыкъны быдырына салып: «Мени да сабийим боллукъду», – деп, къычырып айланды элде. Сора Сами, келип, аны кючден юйге элтгенди.

Элдегиле энди аланы сёзлерин этмейдиле, нек дегенде алагъа юйреннгендиле.

Алгъа Айланы анасы Эмине ёлген эди. Айла аны ючюн къарындашларындан да, эгечлеринден да кёп жилигъанды, бек жарсыгъанды анасыны ёлгенине.

Эри болгъаны тап тюшгенди. Сами болмаса, Айла кеси тураллыкъ туююл эди, бютюнда анасы ёлгенден сора.

Бир кюн биягъы Сами ишге тебирей тура эди. Айла биягъы: «Акъырын бар», – деди, алай бу жол Сами анга тынгыламады. Самини машина уруп, ол да ёлюп къалды. Айла Самиге тансыкъ болуп, ызындан кёп жилигъанды. Хар кимге да: «Сами алай этиучю эди, былай этиучю эди», – деп айта эди. Энди анасы да, эри да болмагъанлай, кеси жангъызлай къалды.

Аны юйюню къатындан ёте туруп, ашдан эсе, тютюн ийис бек ура эди. Энди юйню аллына чыгъып олтурмаучу эди.

Бир кюн къарасам, жерден бир зат ала тура эди. Ким эсе да тютюнюн атып кетип, ол да ёчюлмей тургъанлай, Айла аны, алып, ичип башлады. Алгъа быллай затла этмеучу эди, энди уа жангъызлыгъы ючюн алай этип да башлады.

Артда эрини жууукълары, Айланы табып, кеслерине келин этип, юйлеринде анга ол ёлгюнчюге дери къарагъандыла.

Эски бир шуюхуму тас этген кибик болгъанма. Мени эге-риулерим аны бла кетген кибик кёрюннгенди. Жылла ётгенден сора, мен биягъы ол орамдан ётюп бара эдим. Сабий заманында чабып айланнган орам...

Эски орамдан бир зат къалмагъанды: не гитче юйчюкле, не адамла.

Сора элни къыйырына, биягъы ол юй туруучу жерге барама. Кёзюме суратда кибик Айла бла Эмине кёрюннгендиле: бия-

гъыча олтуруп, адамла бла сёлешгенча. Сами да кёрюннгенди кёзюме. Барысы да сау, къууанып тура эдиле... Мен алагъа биягъыча салам бердим. Мени сабийликден шүехларым, мен сизни бек тансыкълайма...

Тюрк тилден
ТЕБЕРДИЛАНЫ Фериде
кёчюргенди.

Мержан ЖИВАН

ЖАНГЫЗЛЫКЪ – ИЧИМДЕ БИР ЖАРА...

Кече жел андан да бек уруп башлагъанды. Эшикден сейир тауушла чыгъадыла. Ингирден бери къарт Назиф жукълаялмай турады. Къымылдамай жеринде жатып, бу желге тынгылайды. Байрым айда жел бек суукъ болуучуду. Жел юйню төрт жанындан да ура эди. Жюрегинде болгъан жарсыуу бек уллуду Назифни. Жаз келлиги окъуна къууандырмай эди аны. Къарт киши эрттеден бери жангызды, бу кече да анга шагъатды. Жангызлыкъ кёп жылланы ичинде хар кече сайын жанын аурутуп тургъанды. Бу жангызлыкъ, ачыу болуп, жюрегине жилимукълача тюшедиле. Ичинден къычырылыгъы келеди, алай бир сёз да айталмайды.

Ингирде этилген от кече узуну ёчюлмеди. Ол, отну ауанасына къарай, эрттенликге дери булжуду, от ёчюлгюнчюге дери. Эрттен атханлай, жюрегине да бир жарашыулукъ, тынчлыкъ да келгенди.

«Тюшден ингирге кафеге барып, шүехларыма тюбеп, адамла бла да бир сёлешейим. Заман да теркирек кетер, мен да жангызлыгъымы унутурма», – деди кеси кесине.

Жырылдау къаргъа баса, кафеге келди. Кемаль андан да эртте келип тура эди. Отну къатына барып, жылына тура эди.

Саламлашып, бир бирлерине: «Къалайса?» – деп олтурдула.

Бираздан, юслеринден да тюшген къарны къагъа, Эмин бла Ниязи да келдиле. Бирер шинтик алып, аланы къатларына чёкдюле. Кофе ичип, хапар айтып, кёп олтурдула.

Сора уручу Рушти, эринчек Нуршиттин, оюнчу Нежат, дауурбасчы Шевкет, саякъ Исмет бла къоркъакъ Рамазан да келдиле. Ала да хапаргъа къошулгъандыла. Барысы да, бир бирлеринден артха къалмагъанлай, къазауат хапар айтадыла.

Оюнчу Нешат тохтамагъанлай уручу Руштите: «Айтчы, санга уручу деп нек атагъандыла. Биз сени керти адам болуп билебиз», – деди.

Рушти Нежатны оюнларын суймеучюдю, алай хапарны уа башлады: «Эх, шуёхум, биз энди къарт адамла болгъанбыз, жетмиш жылдан озгъанбыз, бир аягъыбыз – къабырда, сен а бюгюн да манга кюлюп тураса. Охо, айтайым манга алай нек атагъанларын».

Къарт кишиле сагъайдыла.

«Алты жыл бола эди, къоншулагъа болушургъа бара туруп, анам мени да кеси бла алды. Барысы да тирлик жыяргъа кетгендиле, мен а аланы юйлеринде кесим кългъанма. Эшикге чыкългъанымда, кълйима кёреме. Тогъуз кълйима санайма. Уруш заман, ашаргъа кёп зат жокъл, кълйима десенг а, – кишиде да жокъл. Асыры ашарыгълым келгенден, бирин алып, арбазда айлана, ашайма. «Бирчигин ашагъланлыкългъа не боллукълду», – дейме кеси кесиме.

Ингирден эрттенликге дери асыры уялгъландан жукълаялмадым. Не анама, не атама айталмайма. Тюз кюн чыкългъланлай, элибизде бир устазгъла барама. Этгенлерими ангылатама, бек уялгъланым да. Ол а манга гюнях не болгъланын ангылатады. Энди алай этерик тюйюлме деп, ант этеме. Жашауда бир кереге окълуна ол антны бузмагъланма.

Алай мени ол кълйиманы алгъланым уа ангылагъландыла, андан бери манга гудучу дейдиле. Бюгюн окълуна уялама алай этгениме. Энтта да кюллюкмюсюз манга? Ненча суйсегиз да кюлюгюз», – деп, хапарын бошады.

Бири да ауузундан сёз чыгълармады, бир бирлерини кёзлерине да кълараялмай, тынчайдыла.

Оюнчу Нежат: «Кечерсе, шуёхум, биз тапсыз этгенбиз», – деди.

Кълоркълакъл Рамазан да хапар айтып башлагъланды.

«Рушти, сен адамланы айтханларына тынгылама. Адамла бош сёлеширге бек сюедиле. Мен бир чычхандан кълоркългъланма деп, атыма кълоркълакъл атагъландыла. Ол да кълалай болгъланды. Энди кълатын алгълан заманым, юй бийчем аш этип, мени юйде сакъллап тура эди. Ол заман тепси тубюне бир чычхан киреди. Ол аны кёрюп кълоркълады, кълычырып башлайды. Эри бла бийчеси бир бирлерине ушайдыла деучюдюле. Биз ма алай бирге кълоркълуп, кълычырып олтургъланбыз кълоншула келгинчиге дери. Андан сора манга да кълоркълакъл атагъландыла. Мен а бюгюн да кълоркълама чычханладан, кесиме бир зат да эталмайма».

«Да санга бир киштик алайыкъл. Алай эринчек киштик болмасын, ансы чычхан аны кълабып да кълояр, ол жукъллап тургъланлай», – деп, барысы да кюлюп башладыла. Алай саякъл киши уа мудах болуп олтурду.

«Не болгъланды санга уа? Кёрюп турама, мудах болгъланынгы. Адамгъла адам керек. Сен кесинги адамынгы бир табалмай

къалдынг бу дунияда. Сен бек ариу жаш болуучу эдинг, битеу кызыла санга къарап тургъандыла», – деди Нежат.

«Хау, жанымы кыйнагъан затны айтханса», – деп башлады хапарын.

Барысы да, анга тынгылап, шумсуз болдула.

«Элде жаз байрамы болгъанды, барыбыз да анда жыйылгъанбыз. Бюгюн кибик кёрюнеди кёзюме ол кюн. Жаш кызыны жаратса, анга ариу сёз айта эди, кызы да жашны жаратса, къол жаулукъ бере эди. Мен бир кызыны бир бек жаратама, ол да манга къол жаулугъун береди. Сора башха бир кызыны кёреме. Аны да бек жаратама, ол да манга къол жаулугъун береди.

Алгъа биринчи кызыны тубешиуге чакъырама, таша бир жерде кёрюшебиз. Мени жүрегими алып кетгенди ол кюн», – деп тохтады Исмет.

Къарт кишиле, анга тынгылап: «Сора уа, артда уа не болду?» – деп, жомакыгъа тынгылагъанча, шош олтура эдиле.

«Сора башха кюн экинчи кызыны да чакъырама. Энди хар затны да ангылатырыкъ эдим, алай кызы асыры ариудан, бир сёз да айталмадым. Къара чачларына, ариу чыммакъ бетине къарап, къалай ариу болгъанын айтханма жангыз. Экисинден бирин а сайлаялмагъанма. Алай заман кете, экиси да эрге чыгъадыла, башха кыраллагъа кетедиле. Андан бери бир сёз эшитмегенме экисинден да. Алай бюгюн да экиси да башымдан чыкмайдыла».

«Атлары уа къалай эди, биз таный болурбузму?» – деди оюнчу Нежат.

«Атларын а айтырыкъ туюлме», – деди Исмет.

«Энди мени жашауумда киши да жокъ. Сизге байрамлагъа сабийлеригиз, туудукларыгъыз келедиле. «Къалайсыз, игимисиз, керегигиз бармыды?» – деп сорадыла. Мени эшигими уа киши да къакмайды».

Барысы да тохтап, жукъ да айтмагъанлай олтурдула. Аны сёзлери бек хайран этгендиле аланы. Оюнчу, анга къарап: «Биз да сенден башха туюлбюз. Барыбыз да бир бирге ушайбыз. Ингирде юйюбюзге келип, тёрт къабыргъагъа къарап, кеси кеси бла селешебиз. Алай бу ачы затланы юсюнденми селешип турлукъбюз? Алай узун жашауубуз къалмагъанды, ачы затланы эсибизге тюшюрюп, кыйналып, андан да азмы жашайыкъ? Чам айтып, жүрегибизни бираз жылытып, къууандырып жашайыкъ, андан эсе», – деди.

Барысы да аны тюз айтханына ийгандыла. Ингирде намазларын этип, юйлерине кетгендиле, биягъы жангызлыкъ бла юйде къалыр ючюн.

Къарт Назиф да юйюне къайтханды. Тюз киргенлей, унутуп тургъанланы эсине тюшюрдю. Отха отун атды. Сора жерин

хазырлап, жукъларгъа жатды. Бу жангызлыкъда аны жангыз къууандыргъан бир жан – киштиги эди. Назиф жаш кюнлерин эсине тюшюрдю. Фатмагюль деп бир къыз бар эди. Биягъы жаз байрамында къызла ойнай-кюле, айлана турадыла. Ала-ны ичинде – ариу Фатмагюль да, сары чачлы, ариу кёк кёзлю. Уялып, къоркъуп, аны жаратханын ангылатады Назиф. Фатмагюль да бек уялды, алай къол жаулугъун а берди. Ол къол жаулукъну ийисгей, Фатмагюльню эсине тюшюре, къуруда кеси бла жюрютгенди Назиф.

Бир ненча заман ётеди, тойлары да болады. Той бошалгъандан сора, шуёхлары аны къыз болгъан юйге элтедиле. Асыры къоркъгъандан, жарсыгъандан, аягъы-къолу къалтырай киреди. Отоуда Фатмагюльню кёреди, юй да аны бернесинден – ариу жаулукъладан, саугъаладан – толу эди. Фатмагюль да ариу жыйрыкъ кийип олтура эди. Асыры ариудан, анга къарагъан окъуна эталмай эди Назиф. Сёлеширге къоркъуп, олтуруп, кёз къакъмай къарады. Анга тийсе, ол жокъ болуп къалыр деп, къоркъа, керти болмаз, бир мёлек болур деп, сагъыш эте эди. Бираз сакълап, солууу айланмагъанлай, къоркъа-къоркъа, бетинде болгъан жаулукъну акъырын кетерип, ол ариу бетин къоллары бла сылагъанды. Ариу кёк кёзлерине къарап, сагъышлагъа кетди. Муратларында бу кюнню къаллай бир кере умут этгенди. Энди уа, бир ай жарыгъы кибик, аллында Фатмагюль турады. Бир зат айтсам, къоркъурукъ болурму? Тийсем, ачытырмамы? Бу кызыны ёлгюнчюге дери сакълармамы? Башы сагъышдан толду Назифни.

Къалтырагъан къоллары бла Фатмагюльню бетин сылады. Фатмагюль да ариу бармакълары бла аны боюнуна тийгенде, заман аны кёк кёзлеринде тохтады. Жюреги Фатмагюльню ариу кёзлеринде, анга къарагъан кёзлеринде тас болду.

Аны ариу ийиси, чачлары: бютюн кечени аны сагъышын этип, отунлагъа къарап жатды. Бу къая башында тургъан юй-чюкде жаппа-жангызлай, кёзюнден да жилимукъ келе жатды Назиф. Эрттенликге дери биягъы жукълаялмады. Алай аны ачы жилимукъларын а биягъы киши да кёрмеди.

*Тюрк тилден
ТЕБЕРДИЛАНЫ Фериде
кёчюргенди.*

*«Тюрк дуниясы» деген рубриканы басмагъа
ДОДУЛАНЫ Жамиля
хазырлагъанды.*

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

КЪАРГЪЫШ

Бизни халкъыбызны тили сейир этерча байды, шатыкды. Малкъар тилде адам не иничке, не таша сезимин да айтып ангылатыргъа боллугъу шартды. Тойну таматасы алгъыш этип тебиресе: «Ала, бу адам быллай бир ариу, терен магъаналы сёзлени къайсы хуржунундан чыгъара болур?» – деп тамашаланаса. Алай мен бюгюн алгъыш хазнабызны юсюнден угъай, аны бирси жаны – къаргъыш сёз байлыгъыбызны юсюнден айтырыкъма. Айхайда, элли къатынла туююшгенде, бир бирин «саугъалагъан» къаргъышланы юсюнден туююлдю сёз. Алгъадан тилейме хурметли окъуучуладан: бу муратым къужур кёрюнмесин алагъа, нек дегенде къаргъыш сёзле (ала басмада келтирилмезча сантла туююлдюле), бир башха болмай, алгъыш сёзлеча, миллетибизни ата-бабаларындан къалгъан тин байлыгъыбызды. Аны окъургъа да, билирге да, тинтирге да тийишлиди. Болсада ол тил жаны бла алимлени ишиди, мен кесиме ол борчну алмайма.

Мен айтырыгъ а къаргъышланы юсю бла малкъар эллене биринде болгъан, тюз жомакъдача, сейир-тамаша болумну юсюнденди. Иги да алгъаракълада миллетибизде тойла бусагъатладача магнитофонла бла, микрофонла бла, шахардан чакъырылгъан жырчы, тепсеучю артистле бла къуралмай эдиле. Жырчыла, къобузчула элледен да табылгъандыла. Бек сейир кёрюннген а – кишиле бир бири юслеринден жырланы олсагъатчыкъда тагъып жырлагъанлары, аш къангада олтургъаланы уа ариу макъам бла эжиу этгенлери болгъанды. Бу жырлада чамла, къаргъышла да болгъандыла. Адамны кёлюне тиерча угъай, – оюн-чам халда.

Мурадин бла Мухадинни бир бирин кёрюп болмагъанларын элде билмеген жокъ эди. Аланы не ючюн жау болгъанларын киши да айталлыкъ болмаз. Бир бирни кёрюп болмаулукъ неден башланнганын бу эки адам кеслери да эсге тюшюраллыкъ туююлдюле, алай къаршылыкълары уа бирда тохтамайды. Тойлада бир къангагъа да бир заманда олтурмаучудула, алай бир жол а...

Къалай-алай болса да, кишиле, ойнап, оноу этдиле да, была бир къангагъа тюшдюле. Къайнагъан бозадан сора жыр кезиуню бу экисине бердиле. Аш къанганы таматасы Жарахмат: «Биз жырладыкъ. Сиз сау болугъуз. Ариу этдигиз эжиуюн. Энди Мурадиннге бла Мухадиннге барады жырны кезиую», – дегенинде, олтургъанла бары да къарс урдула да, энди не боллукъ болур дегенча, шош болдула. Ала уа, алгъышмы этерик эдиле, къаргъыш жырланы башладыла.

Мурадин: «Хатам болмайын, хылим болмайын, тураса, мени ёнгелеп. Элни башында бийикден кетгин, аягъынг учуп, тёнгереп».

Мухадин: «Санга бир ариу ушап турады боза гоппанынг къолунгда. Ол тели башынг чайкъала барсын кёпюр тюбюнде толкъунда».

Былай эте, экиси да кёп жыр айтдыла. Сора Мухадин Мурадиннге былай деп сёлешди: «Къояйыкъ. Тынмасанг а, дуняда болмагъанча ачы къаргъыш айтырыкъма». Ол а тохтагъанмы этерик эди?! Бозадан къызаргъан бетин тюрлендирип: «Айтчы, не айтырыкъ эсенг да!» – деп къычырды.

Мухадин: «Къангада ариу бишген шишликле, бозадан толу адырынг. Шо, тюз да сени жанынга тюшсюн (туруп кетмезча, кёчюп кетмезча, къачып къутулмазча) къанлы жауунгу къабыры», – деп, олтургъан жеринден турду. Тюз ол кюн окъуна элде «Мухадинни къаргъышы» деген сёз чыкъды. Алай бу хапарны бек тамашасы уа артдан, кёп жыл озгъандан сора ачыкъланды. Оруслулада «Пути Господни неисповедимы» деген сёз жюрюйдю. Аны таучагъа кёчурсе, «Уллу Аллахны жоллары белгисиздиле» дерге боллукъ болур. Кертиси да алайды!..

Мурадин бла Мухадин экиси да ёлюр ауруу тийип жатадыла. Орта кюнню эрттенлигинде Мухадинни ауушханыны хапары жайылды. Жашла къабыр къазып, аны шериатда, динде болгъаныча асырадыла. Юч кюн эрттен дууасын да этдиле. Мурадинни халы да бек осалгъа кетипди. Кюню, сагъаты къалгъанды ансы, башха онгу арталлыда жокъду. Жаш бла къартны арасында бир башхалыкъ барды: биринчиси кесин ёлмезлик сунады, экинчиси, ёлмей къалмазлыгъын ангылап, ёлюмден къоркъмайды, аны сакълап окъуна турады. Мурадин, нёгери дунясын алышханын эшитгенлей, бек тынгысыз болгъанды, тохтаусуз бир затны шыбырдагъанлай турады: «Я Уллу да, Сыйлы да Аллах! Мени аны къатына тюшюрме! Мени да болур бир сууашларым, аланы даражалары ючюн мени аны къатына тюшюрме!» Алай Уллу Аллахны оноуу башха болду.

Къабырла бир тизмеде къазыладыла, ортада жер къалдырыргъа жарамайды деп, оноу этди да эфенди, Мурадинни къа-

быры тюз да Мухадинни обасыны жанына тюшдю. Ма алай бла къууанч тойда ойнай-кюле этилген «алгъыш» жашауда керти болуп чыкъды. Андан сора мен бир къаргъышны да къабыл болуп кёрмегенме. Элде уа, къабырлагъа барыргъа тюшгенде, адамла чам халда былай айтып тургъандыла: «Была мында жарашхан болурла ансы, къаугъалары чыкъмайды».

АФГАН

Къурманни танымагъан элде адам жокъду. Орта школну айырмалы бошاپ, бийик окъуу юйге кирирге деген муратын да толтуруп, сайлагъан усталыгъына юйренеди. Болсада, окъууну чырмаусуз бардырыргъа, ууахтысында жетишимли бошаргъа уа тюшмеди. Ол жыллада аскерге алыргъа бийик окъуу юйледе иш усталыкъ ала тургъан жашланы да аямай эдиле. Баям, адам жетишимсизликден этиле эди алай. Аскерге чакъырылгъан жашла, андан къайтханлай, къойгъан жерлеринден окъууну андан ары бардыра эдиле. Къурманни экинчи курсну ахырында Ата журтуна борчун толтурургъа чакъырдыла. Ол а 1981 жыл эди. Совет аскер, Афганистанда кесини интернационал борчун толтура, моджахедле бла уруш этген заман. Алты ай толу да озгъунчу, Къурманни бир ротаны санында Афганистанга жибердиле...

Мен жазмаларымда политиканы сагъынмаучума, нек дегенде ол ауур ишди, анда ангылауум жокъду. Эштада, политиканы политиклеге къояргъа керекди. Ол себепден урушну кёрмеген, уруш эте билмеген сабий жашчыкъланы элтип, къанлы урушну ёртенине атхан тюзмю эди, терсми эди – анга менде жууап жокъду. Кертисин айтханда, бу хапар арталлыда башха затны юсюнденди: бош инсан – халкъдан бири, жерчилик бла кюреше, жолла, илипинле ишлей, бек къыйналып жашагъан адам – ачы къыйынлыкъгъа тюшгенде, кесини адамлыгъын, ниетин, динин алжаусуз сакълаялгъанынданды.

Ким да биледи, урушну баш жоругъу – кюйсюзлюкдю. Аны болмагъанча ачысын Къурман мында кёрдю. Кёп да турмай, аны БТР-де таматагъа салдыла да, аскер техникагъа отлукъ ташыгъан машиналаны колоннасыны аллында барып, аланы душманланы гранатомётларындан, жолда жер-жерледе салынган миналадан сакъларгъа буюрдула. Аскер командованияны ол борчун таулу жаш тынгылы толтуруп турду. Бир кюн алай бара тургъанлай, Къурманни таджикли негери алда, узакъда бир адамны жол юсюнде кюрешгенин эследи. Ол адам Къурманни колоннасыны жолунда атдырыучу мина орната тура

эди. Оруслу жаш Андрей душманны, пулемётдан атдырып, элек этерге дегенде, БТР-ни таматасы кьоймай, саулай алыргъа буюрду. Жетер жерлерине келгенде, Къурман, тилманчха таджикли жашны тутуп (аланы тиллери бирге ушашлыдыла), душманнга соруу этип, аны аты Рахим, кеси да Гундарак кьышлыкъдан (кишлакдан) болгъанын, урушха чыгъаргъа эсине-бусуна да келмегенин, артда уа не ючюн таукелленнгенин букъ-дурмай айтды.

– Мен юйюрюм бла Гундарак кьышлыкъда жашагъанма – атам-анам, атамы къарындашы, юй бийчем, юч сабийим. Элибизни илишаннга салып, уллу халеклик келтиргендиле бир кюн, вертолётла келип, ракетала атып. Атамы ёлтюргендиле, атамы къарындашыны кьолун юздюргендиле. Экинчи кюн эмир Хассан, келип: «Шурави, кел, атангы жойгъанла, ата къарындашынгы кьолсуз кьойгъанла бла уруш этерге. Мен санга кёп ахча да берликме», – дегенинде да, унамадым. Дагъыда келди Хассан. Аны элде болгъанын билгенлей, биягъы вертолётла учуп, кьышлыгъыбызны кюл этдиле: анам, юй бийчем, юч сабийим да кьырылдыла. Эмир Хассан дагъыда тубеди манга: «Шурави Рахим, энди уа кимни сакълайса тюрп болгъан юйюнде, чыгъамыса мынафыкъла бла къазауатха?» – деди да, мен арсарсыз чыкъдым. Мен кишини жерине бармагъанма, кишини жеринде уруш этмегенме, кишини адамын угъай, тауугъун да ёлтюрмегенме, кесими жерими, кесими юйюрюмю жаудан сакълап, къазауат этгенме. Мендемиди терслик?

Жасыкъсынырча эди бу факъырны хали. Алай башында айтханыбызча, уруш кюйсюзлюкню ишиди, анда жумушакъ жюреклилеге жер жокъду. Терлегени сууча бара бетинде, башха жерлеринде да жараларындан къан агъа, ичи жанып, отча кюе...

– Манга бир суу беригиз, – деп тиледи Рахим. Къурман анга суу берирге буюрду да, чыгъып кетди. Алайда болгъан солдатла муну суусапдан инжилгенине кёл кенгдирип къарап турдула, сора не болса да, суу бердиле, къалай жутлап ичери гине къарап. Андан ары болгъан а сейир-тамашагъа къалдырды солдатланы: Рахим жерге олтурду, бетинде, кьолларында, аякъларында къанларын жуууп, абидез алды. Суудан ауузунбурунун чайкъагъандан сора, ичине тамычы да кетмеди. Сора хуржунундан бир кьолан быстырны чыгъарып, аллына жайды да, намаз кьылып башлады. «Бу къаллай адамды, ташданмы, темирденми ишленнгенди?!» – деп, тамашагъа къала эдиле жашла. Къурман къайтханда, Рахим, намазын бошап, дууа тута, Уллу Аллахдан не эсе да тилей тура эди.

Таджикли жаш, аны айтханына тынгылап, Къурманнга кёчюрдю:

– Уллу да, Сыйлы да Аллах! Мен сенден тынч жашау тилеучю эдим. Бюгюн а тынч ёлюм тилейме, къызгъанма аны манга. Таулу жаш аппасыны бла ыннасыны намазларын эсине тюшюрдю. Ала Уллу Аллахдан башха зат тилей эдиле: туугъанларыбыз, туудукъларыбыз насыплы болсунла, уруш отун кёрмей, энди туугъан жерлеринден кёчмекликни сынамай, зауукълу жашасынла!

Къурман толу ангылады: быллай чыдамлыгъы, ийнанмакълыгъы, терен ийманы болгъан халкъны бир киши хорлаяллыкъ туююлду.

Бу хапарны манга элибизден Афганистанда урушха къатышып, сау къайтхан жаш айтханды. Огъары Малкъарны эки алаамат уланы уа – Гадийланы Рамазанны жашы Руслан бла Хасауланы Мухтарны жашы Магомет, – артда белгили болгъаныча, керексиз, магъанасыз къазауатлада жоюлгъандыла. Жаннетли болсунла!

БЕРТ КЁЧГЮНЧЮЛЮКДЕ

(Къысхартылып бериледи)

Берт жаралы болуп, лазаретге тышген эди. Андан чыгъарыгъына: «Сен алыкъын тамам иги болмагъанса. Не сайлайса, дагъыда кюнле къошайыкъ, огъесе отпускга он кюннгеми бараса?» – дедиле.

Берт отпусканы сайлады. Аны элинде немислиле туруп кетгенлерин биле эди. Элге не зарауат этген болурла деген къайгъыла тынчайтмай эдиле аны.

Акъ-Суугъа жетгенлей, Берт экинчи кюн Уяналаны Къанаматха тубеди. Ала болгъан ишлени юсюнден сёлешдиле. Бертни отпускасы бошала тура эди да, Къанамат Бертге: «Кетме, отпусканга къошдурайыкъ. Бизни кёчюрюрге боллукъдула», – деди. Берт ийнанмады. Къанамат аны эсине къарачайлыланы кёчюргенлерин салды. Къанамат тюз оюм этген эди.

Энди аскерге къайтама деп тургъан Берт битеу миллети бла бирге 8-чи мартда танг аласында кёчгюнчюлюкге тышдю. Ол кюнню аллында, халны толуракъ билейим деп, шахаргъа барып, айыртлап билдирейим миллетими терслиги болмагъанын дей, иги умут эте, Нальчикге кетди. Элде уа къурмач ийис жайылып, адамла да къайгъылы болуп тургъанлары билинип эди.

Нальчикде Берт бир жары да киралмады, жолну бирси жанына окъуна ёталмады: къайры къараса да, башларында къызыл белли фуражкалары бла аскерчиле, ары-бери ётерге онг бермей, алайлай юйге къайтып келди. Анабыз абызырап тура эди.

– Сен къайда айланаса, хар ким хазырлана тургъанда? – деди. Юйде уа эки сабий жукълап, ючюнчюсю да – бешикде.

Оруслу устаз Э. Полуэктов келгенлей, кёз жашлары агъа, олсагъатдан юйге кирип кетди да, ашыкъ-бушукъ халда узала, сабий быстырчыкъла жыйып берди. Атам бла анам а коридор къыйырындагъы гумучукъдан жарым къапчыкъ нартюхню келтирдиле, ызындан а атамы хром чурукъларын, анамы акъ тюклю жарым тончугъун, гитче кюйюзчюкге салып, къысым этдиле. Аш-суу деген а жокъ.

Эки солдат, биргелерине уа чыны бла аладан тамата аскерчи танг аласында кирип келдиле. Ол тамата Бертни керохун сыйыра эди. Берт бермезден, ол да къоймаздан даулашдыла. Заман

да къорай. Берт кеси справка жазады: «...Бу номерли керохну бу адамгъа бердим», – деп. Ол справкагъа тамата аскерчи къол салады. Тукъуму – Шапошников.

Эки солдатдан бири арбазда тешек тышны къагъып кирди. Экиси да тигиучю машинканы ары сугъуп башлагъанларында, Шапошников къоймады. «Чыгъаргъа заман келди!» – деп къойду. Солдатладан бири, гедешден эки тауукъну чыгъарып, башларын юздю, анабызны ызындан жетип: «Сабийчиклеринге жолда ашатырса», – деп узатды. Анам: «Харам этни ашамаучубуз!» – деп алыргъа унамады.

Элни адамларын Хачаланы уллу бахчагъа жыйдыла. Анамы анасы (биз анга Анай деучю эдик), къызлары эм келини бла бизден алгъа келип тура эдиле. Тилеп, алагъа кшошулургъа эркинлик алды атабыз. Аны себепли бир вагоннга, бир жерге тюшген эдик. Элни адамларын машиналагъа жыйгъандан сора, эл ичи бла артха айландыкъ.

Энди бош къалгъан юлерибизни да, къайгъыны ангылап ёкюрген малларыбызны, итлерибизни да кёрдюк. Олсагъатха жетип, ийнеклерибизни сюрюп баргъан къабартылы кишини кёрдюк. «Ма алайда мени юйюм. Энди ол да санга къалады. Ал аны да», – деди атабыз, гурушха этип. Киши къым-тым эте къалды. Баш тахтада къабырла ачыкъ кёрюндюле. Тиширыула, ары къарап жиядыла. «Охо, бизден эсе, сиз насыплысыз, туугъан жеригизде къаласыз, биз а кетип барабыз. Аллахха аманатсыз», – деп жияй эдиле.

Машина барады тохтамай. Долинскге жете турады. Хасания тийрени ариулугъун жасагъан терекле, баргъан сууу кёрюндюле. Тиширыула тилек эте, жарлы халкъны эслеринден кетермезге тилей эдиле табийгъатдан, ала кеслери да ариу журтларын унутмазгъа. Тёгерекде тазалыкъ, ариулукъ. «Студебеккер» а барады, тохтамай. Кёп жылланы бирге тургъан таулу бла табийгъат бир бирлеринден айырыладыла. Машинаны чархлары аланы арасын кенгден-кенгнге узата барадыла. Ма энди ала бир бирлерин кёрмей къалдыла. «Сау къал, Ата журтубуз. Сенден айырылып барабыз...» – дей, кёз жашлары агъа, барадыла къартла, анала, юлерин, малларын, ырысхыларын къоюп, тохтар жерлери къайда болгъанын да билмей. Жаннет кибик жерлерин, Ата журтларын къоюп барадыла...

Келе тургъан машинала темир жолгъа жетип тохтадыла. Кёчгюнчюлени эшелонну вагонларына жыядыла, тууарла ташыучу вагонлагъа.

Бизни юйюр – Анай, келини, къызлары – барыбызда бир жерде орналдыкъ. Поездни бугъасы ёкюрдю. Вагонланы ичинде – жияу-сыйыт, тыхсыу. Кёкге айланып, адамла Аллахдан болушлукъ тилейдиле, зикир айтадыла. Бияслан эфенди, Бер-

тни ана къарындашы, юй бийчеси Ньюра бла къысымларыны юсюне олтуруп барадыла. Жолну жол узуну паровоз къысха заманнга, бир кесекчикге да тохтамайды, вагонладан бир-бирде кеси кереклерине барып, терк окъуна сиренаны эшитгенлей, ашыгъышлы жерлерине къайтадыла. Кечигип, ёзенде къалгъан болса уа, – аман сагъатлы болады. Бютюнда сабийни тышына чыгъарып, сора вагоннга къайтаргъан къыйынды. Саналгъан такъыйкъда, паровозну сызгъырыуун эшитип, ол-сагъатдан вагоннга кирмегенни, кечикгенни машинистле бир да сакъламайдыла. Барып башлагъан вагоннга къолунгу жетдирип тагъылсанг, Аллах биледи, уллу хатадан къутулургъа болурса.

Кюн ортада кухнялыкъ этген вагондан солдатлагъа бериучю шорпа кибики, челеклеге къуюп, поезд тохтагъан кезиуде вагонлагъа юлешедиле.

Берт, адамланы списогун кёргюзтюп, челеклени анга болушхан эки жашха береди – Мухталим бла Хадисге. Жашла ашны тургъан вагонубузгъа чапдырадыла. Бугъа тютюн тамагъы бла къычыргъанлай, Берт вагоннга чабып жетеди. Вагонла да узуну, къысхасы да бардыла. Къысха вагонланы осаллыгъы – адамланы бек чайкъагъаны. Алада баргъанла бек тарыгъа эдиле, элекча элейди деп. Берт, аргъы-берги вагонлагъа чабып, Кязимни излей эди. Ол да узакъ болмай, силкиндирген вагонланы биринде болгъанды.

Узакъ жолну хапарын соза турмай, келген жерибизни суратлайыкъ.

Бизни юйюр, дагъыда къауум юйюрледен, бары да Акъ-Суудан, энди Къыргъызстанны Къара-Суу атлы районуна келдик, андан ары уа андагъы Киров атлы колхозуна кирдик. Адамланы жашар жерлери – гыйыла. Эшиклери да болмагъанла. Къызыу жер. Къумлу жер. Кирли сарыгъа тартхан суу. Кёкден тамычы таммагъан жер. Гыйы топуракъ гыстыладан къаланнганды. Кирген жерде эшиги жокъ. Жилиян, макъа, акъырап кирсе да, жол – ачыкъ. Гыйыны жолгъа айланган жанында бир гитче төртгюл терезчик. Гысты къургъакъсыгъанды. Мияласыз терезчик кече хауа кирир эсе деп этилгенди. Ол балчыкъ бла бирге тохташдырылгъанды. Аны тютюнде топуракъдан кётюртмечик, бир адам анда узатылыныр тенгли. Огъесе адырла салыныр жермиди? Юйге киргенлей, онг жанында, от жагъада – кесеу, къургъакъ къамиш болса да, – отлукъ. От жакъгъанда, тютюню юйчукге, тышына да чыгъады. Ожакъ тютюден башына дери ачыкъды. Ол да бир жапысызды, тютю жаны бла ёрге къарасанг, кёк кёрюнеди. Тютюн бирден эшиксиз тешикден, ожакъдан да чыгъады. Жер башлы, ол да гытыны тышындан башы. Биз, сабийле, ары чыгъып, анда ой-

научу эдик. Анда жел келтирген урлукъчукъладан шарх-шарх гюлчюкле тамырлана эдиле. Топуракъ юй башында –къызыл гюлле. Тут да гюл тахта де!

Топуракъ – гытыбызны ичинде-тышында да, бирде акъырап да кёрюне эди. Ол, биз, сабийле, юй башында ойнай тургъаны-бызлай, экиге айланган эгешчигибизни аягъыны юсю бла ётюп кетди. Ызындан болдукъ. Аслан жетип, аны керки бла уруп, эки бёлдю. Башы болгъан жарымында – аякъчыкъла. Ала жар-ты акъырапны биразгъа элтдиле, къарыны болмагъанлыкъгъа. Къарын а энчиленингенден сора, кеси атылып къалды, тепмеди. Бир жол а акъырап гытыны тыш къабыргъасы бла ёрге чыгып бара эди. Аслан аны эслеп, мени да къараргъа чакъырды. Жерден къаты чёпню алып, аны бла акъырапха тиерге тебиредим. Акъырап тохтап, къыйыры эки айры болгъан къуйрукъчугъун тогъай кётюрюп, уругъа хазыр болду. Аслан къолуму терк окъуна артха тартды. Акъырапны къоюп, алайдан кетдик. Аны ууу бек кючлюдю. Алай кечеде жукълагъан адамланы юслери бла айлансала да, къабылгъан адам жокъ эди. Тепмей, тынчайып жукълагъанланы къапмай эдиле – къысхасы, тиймегеннге тиймей эдиле. Аналарыбыз бек къоркъа эдиле, акъырапла сабийле жуклагъан заманларында хата этерле деп. Алай, гитчуллу болса да, тепмегеннге акъырап заран этмейди, ол да табийгъатны бир жоругъу болур.

Терезелик этген тешикден энишледе – топуракъ тебе. Кётюртме. Жерден бираз ёрге айырылыпды. Ол кётюртмеде, келе келгенлей, жангы хауагъа тюзелялмай ауруп къалгъан, Беш да Тау элге айтылгъан Жаболаны Жамме жатады. Ауругъанны ауузундан сёзю къыйын чыгъады. Ол сезеди ёллюгюн. Фронтдагъы жашларын – Тауланни, Къумукъну, Назирни – эсинде тутханлай жатады жангы жеринде Жаболаны Жамме. Анга къарагъан, къатындан таймай тургъан – кичи къызы Апаш. Аны эри да фронтдады. Жашы Къайсын алыкъа жумушха жарамайды, гитчеди. Апаш, жашчыгъына тынгысыз болуп, бир такъыйкъагъа атасыны къатындан кетсе, аны орунуна Тата сюеледи. Тата деп анга сабийлери атагъан эдиле, тюз аты уа – Дайха. Таулула Ата журтларына къайтханда, къабартылы жууукълары арба бла келген эдиле аны кёрюрге. Элчиле уа анга Дайха атагъан эдиле. Алаша Дайхачыкъ жёбелей жете эди ёлюмге жууукълашхан Жаммени къатына. Жамме анга кючден жетдиреди сёзлерин: «Жашларыбыз урушдан къайтсала, къабырыма аны къычырып эшитдиригиз...»

Жаммени къабырына Дайха мени да кесине нёгер этип баргъанында, къабырыны юсю бла къолларын узатып, сарнай эди: «...Оу мен факъыр, оу мен такъыр...» – Бу сейирлик рифма мени журегиме тагъылып къалды: кеси – къысха, магъанасы – те-

рен. Назму жазгъанда, бу Татаны рифмасы эсиме юлгю болуп келиучюдю. Рифмалагъа малкъар фольклор шыякы тебеди.

Бири Алма-Атадан, бирси Джамбулдан Жаммени тамата бла ортанчы кызылары жетдиле. Кичи къарындашларыны юй-юрюн бек осал халда кёрдюле. Аталарыны къабырына барып, артха кетдиле. Болсада экинчи кере къайтыргъа тюшдю. Назирни юйюрю бек уллу къыйынлыкъгъа тюшюп эди – ортанчы жашы ёлдю, тамата жашы уа ачдан къыйнала. Мадар этерге келинчикни онгу ахырда жокъ – кичи жашчыгъы ёлюм жолгъа чыгып. Аны жиятхан, сынсытхан – къуру ачлыкъ угъай, къууукъчугъунда гитче ташчыкълары. Ала тепгенлей, жашчыкъ алагъа, адамлагъача: «Аман окъ тийсин сизге...» – деп, къаргъыш эте эди, жияй. Анасы, кёлю жарсыугъа кетип, кесини тобукъларындан тюшюрмей эди аны. Жашчыкъдан алгъа жарсыулу ана ёледди. Жаммени кызылары экинчи кере келдиле. Татаны, Апашны, Къайсынны, Назирни кичи жашчыгъын да алып кетдиле. Назирни бир эгечи жашчыкъгъа операция этдирди, сабий да аны бла игиге айланады. Тамата жашы Махмутну тамата эгеч айнытды. Заман да бара, Махмут да Бабаланы юйде школну да бошайды, бийик окъуу юйден инженер болуп чыгъады. Алай бла жууукъла бир бирлерине сакъ бола эдиле. Назир а урушда ёлдю.

Акъыраплы гытыда уа энди Бертни юйюрю, Анай кызылары бла, аланы ичинде Анайны тамата кызы юч сабийи бла къалдыла. Сабийле энди алты болабыз, эки юйюрге – ючюшер сабий.

Ариу кызыла, жаш кызыла колхоз сабаннга къыргъыз гетменле бла чыгъадыла. Жерчиликден сора колхозда башха иш жокъ. Бирси гытыладан да чыгъа эдиле кызыла жер ишлеге. Гетменле бла жер къаза эдиле. Гетмен дегенлери уа – бир ауур. Ёрге кётюралсанг, артха уа бошлап къойсанг, жер къазыла эди, билек кюч бла урмасанг да.

Эмда анда ишлегенлени башлары бла къамичи ойнатхан төре бар эди. Атха да минип, бизни кызыланы къатына раис жетди. Аланы башларында къамичисин ойнатды. Аны эслеп къойгъан Бертни къаны кызыды. Ёнключге кирип, Къара-Суу центрден бир къозучукъ алып, Аппайланы Хадисни да болушдуртуп, аны соя тура эдиле. Хадисни къозуну къатында кююп, къаннга боялгъан бичагъын сол кёлуу бла сыртына къаты кысып, Берт раис таба чапды. Жетгенлей, ёрге секирип, раисни къамичиси къатыш кёлуна жетип, кесини онг кёлуу бла кишини атдан сюрюшдюрдю. Ол жерге тюшдю. Аны кёлуун жибермей, Берт, раисни кёлуун къаты кысханлай, төгерегине айландыра кетип, бошлады. Раис топуракъ юсюнде тёнгереди. Аты да къачды. Бир кюн Бертен дерс алгъан раис биз тургъан

жерге харбызла алып келди. Андан сора кыызлагъа къамичи бла керилиуюн да къойду. Артдаракъ юй бийчеси сабийлери-бизни жауда бишген гитче тегерек лекъумчукъла бла да сыйлагъан эди. Ары дери сабийле къайда эсе да татлы суулу къа-мишле табып, аланы эмгенлей айланыучу эдиле. Мен а, Апаш-ланы Шахрина бла Алма-Атагъа кетгинчи, Апаш букъдуруп тургъан кастрюльну башын жашыртын ачып, къолуму сары жаугъа сугъуп (къызыуда жау эрип къалыучу эди), бармакъларымы жалаучу эдим.

Анай кыозу этден шорпа этип, анга ётмекден бирер туурам да кыошуп, сабийлени тойдурду. Бизни, сабийлени, къайгъы этиуден сабийлигибиз кыутхара эди. Ач болсанг да, ойнай кетип, ашарыгъынгы унутуп да кыоя эдинг.

Анай берген ётмек туурагъанны бирлерибиз терк ашап, бошап кыоя эдик, бирлерибиз а терк бошалмасын дей, андан бурхучукъла юзе, ашай эдик. Гитче Фазиятчыкъ ётмекчигим тауусулуп къалмасын дегенден, ётмекчигинден чимдий да бурхучукъла юзе, ауузуна элте, алай ашай эди. Гыржыны жерге тюшсе уа, тамата эгечи бла менден кёре эди: «Ма-а-а, сиз кыарап тургъансыз да, андан тюшгенди», – деп, бизни терслей эди.

Биз тургъан жерден кыоншу арбазгъа ётерча жолчукъ кыоюлуп эди. Ол арбазгъа бизни адамларыбыз бармаучу эдиле, кыыргъыз тилге иги тюшюнмегенлерини сылтауу бла. Сабийле да школда кыыргъыз сабийле бла ойнамаучу эдиле, тиллерин билмегенден. Болсада, аз-маз сёзлерин ангылап башладыкъ. Ангылардан алгъа, кюле-кюле, ол сёзлени, ойнап, кыайтарып айта башладыкъ. Ол «кюле-кюле» кёп сакъланырыкъ туююл эди, жангы сёзле тилибизге кирдиле.

Бир жол биз кыоншу арбазда сёз оюн кыурадыкъ – таучагъа биз билген кыыргъыз тилден, оюнчакъланырча, кеси тилибизге келтире да кюле. Алайлай арт жаныбыздан бизге Шахидат жууукълашды, кесин билдирмей турду. Къолунда уа – чычхын. Биз аны, жаякъ жаныбыз бла чычхын узатылгъынчы, эслемей турдукъ. Бирибизни да урмады, алай ариулукъ бла юйретди: «Кыыргъыз сёзлеге юйренсек, кеси тилибизни унута барлыкъбыз. Тилибизни унутсагъ а, Кавказгъа кыайталмай къаллыкъбыз. Аны эсигизде тутугъуз», – деп кетди. Биз ол айтханны этерге кюреше эдик. Болсада, тура кетип Фрунзеге кёчгенибизде, радио кыыргъыз тилде бериулери бла кыыргъыз тилге алай иги юйретди, барыбыз да эркин сёлеширча, жырларын окъуна жырларча.

Шахидат ол кыоншу арбаздагъы ичи-башы сюртюлюп тургъан сарайгъа кёз жетдирген эди. Ичинде хапчук жокъ, жерге уа сары дарманла себилип. Ол дарманланы патапачдан ауругъанлагъа бере эдиле.

Шахидат да сынады патапачны. «Ы-ы-ы, ы-ы-ы...» – денгенлей, к'валтырауукъ тийип жатды. Бек к'быйналды. Ол юч сабийни анасына Аллах болушду. Аны ызындан а ол халда Берт да ауруду. Бек к'быйналды, кючден к'утулду азиялы безгекден. Халине кёре, барыбыз да анга бек к'боркыг'анлай турдукъ. Намазлыкъ юсюнде Анай аямай тилей эди Аллахдан Бертни жаны сау к'валырыг'ын. Берт да патапачны сынауларындан сау-саламат ётдю.

К'бара-Суу райцентр эди. Берт, излей кетип, анда орта школда иш тапды. Тамата класслада военный делодан дерсле бере эди. Таракчинский орамда, юч корпус болг'ан жерде, Бертге фатар бердиле. Жанындагы корпусда уа Анай бла к'бызларына да фатар берилди. Уллу отоуну тюбю топуракъдан эди. Анай жюню бояп, к'бызларына таулу кийиз этдирди. Энди сабийле топуракъ жерде айланмай, кийизде ойнап, аяк'чык'ларын да жылы тутдула. Бизге берилген фатар эки отоулу эди. Алай к'бышхыда, к'бар эрисе, башындан жерге суу аг'ыгучу эди. Юй башы тик эди, к'бауум к'башунлары да жарылып. Тамычыла тюплерине тазла, челекле, кастрюльле салып кюрешиучю эдик.

К'бара-Сууда Анайны к'бызлары ишге жюрюй эдиле: Мариям ётмек сатылыучу тюкеннге, Налжан к'боншу элде школг'а, Фатимат мамукъ титген фабрикаг'а, Шахидат а юй жумушланы тындыра эди.

К'бара-Суу, кертисин айтсакъ, сары эди, Сыр-Дарьяны сууларыча. К'бара-Сууг'а кёчдюк. Ингирде ушхуур этип, сабийлени тынчайтхандан сора, Анайны к'бызлары гитче табак'чыкыг'а чёплеу жау к'буюп, мамукъдан бурулг'ан тартмачык'ны бир к'быйырын тышына чоелтип, жарыкъ келтире эдиле. Ол жарык'ны тегерегине жыйылып, ким жюн халыдан, ким мамукъ халыдан жаулукъ, жакет, чындайла эше эдиле. Битген ишлерин танг эртте базарчык'да сатып к'айта эдиле. Ол ахчачыкыг'а уа айран (к'бырг'ызча «к'батык'»), нанла (тандырда бишген тегерек, жук'а гыржынла, ариу ийислери битеу базарг'а жайылып) алып к'айта эдиле. Жунчуг'ан адамла масхара да этиучю эдиле. Анайланы к'боншусу жюн тарак'ла ишлей эди. Корпусла уа Таракчинская орамда ишленип. «Илияс, сени хунеринги жарата, орамг'а ат аны хыйсабы бла бергендиле», – деп кюле эдиле к'боншулары.

Кюз артында Аслан бла Эльдар школг'а жюрюп башладыла. Устазлары Аппайланы Хадис эди.

Кюнлени биринде Берт темир жолну станциясыны аллында Отарланы Керимни юйдегиси Назираг'а тубеди. Фрунзеде жашаг'анларын билдирди Назира. Берт анга билет мажарды, алалмай тура эди да. Бир кесекден а, жууук'ларындан к'айта, Керим бизни да жок'лап к'айтды. К'бара-Сууда болг'аныбыз-

ны эшитип келген эди. Берт бек кѳууаннган эди аны келгенине. Кѳайсынны да Фрунзеде жашагъанын билдирди Керим. Кѳчгюнчю офицерлеге уа Фрунзеде паѳккла бериучюлерин, сахарны хауасын тазалагъан, жууукъдагъы Тянь-Шань тауладан ургъан сериуюнню юсюнден да айтды. Алай бла Керим Бертни Фрунзеге чакъыра эди. Берт Фрунзеге кѳчерге, Кѳайсын бла Керим бла да тюбеше, бирге ойлаша турургъа кѳл алды. Берт Ошха барлыкъ эди да, заманы жетип, кѳонакъны станциягъа ашырыуну манга буюрду. Жолда Керим эки жанына тенг кѳарай келеди. Станциягъа жетгенлей, манга: «Ары-бери кѳарамай, юйюгюзге кѳайт энди», – деп кетди.

Жууукълагъа, айырылып, башха-башха тюшгенлеге бирге кѳошулур эркинлик берилди. Берт Фрунзеге кесини юйюрюне Налжанны да кѳошуп кетерге хыйсап этди. Фрунзеде уа аны, юйюрюнден айырып, башха элге ѳтдюрюп орнатыргъа эм анда пропискасын ѳтерге, ызы бла уа Анайны андагъы юйюрю бла бирге Налжанны жашагъан жерине вызов бла келтирирге. Иш былай эди: ана бла балалары бирге болургъа керекдиле. Ол ишни терк толтуралмай, Берт бек кѳыйналгъан эди, мени уа Налжан кеси турмасын деп, бир жылгъа школдан айыргъандыла. Алай бла экибиз Фрунзеге жууукъ Кант элде жашадыкъ. Сау жыл ѳтдю, Кѳара-Сууда кѳалгъанларыбызны Кантха кѳчюралгъынчы.

Армиядан Кѳара-Суугъа келген Бертни кѳарындашын Анайлары фатарларына жаздырдыла. Кѳоншулукъда уа Гуртуланы Науруз да жашай эди. Аны хайыры бла кѳарыусуз юйюр жыл чыдады, сора Кантха Налжаннга кетерге эркинлик алды. Налжаннга Кантдагъы кѳарачайлыла (ала анда кѳп эдиле), атын алышдырып, «конторда ишлеген ариу кѳыз» деучю эдиле. Налжан башы алыннган сютно совхозда карточкала бла адамлагъа да бериучю эди. Берирге карточкала бошалгъанда келгенле: «Кѳрдюгюзмю «конторда ишлеген ариу кѳыз» меннге сют алыргъа карточка бермей кѳойду...» – деп ачыулана эдиле.

Совхозну директору Исак Борисович таулуланы, кѳарачайлыланы жигер ишлегенлери ючюн, бек ариу кѳре эди. «Бу жигер, иги халкъны не ючюн кѳчюрген эселе да, бирда билалмайма», – деп жарсый эди. Анга ыразы болгъан кѳчгюнчюле да: «Исак Борисович – гуррой!» – дегендиле.

Фронтдан Анайны жангыз жашы Мухаммат да кѳайтады. Юйдегиси да Кѳара-Суудан бери келди, эгечи Хадижат а анда кѳалды. Энди юйюрле бирлешдиле. Алай бла жууукъла жууукълашдыла былайда да. Атам-анам, мени кеслерине кѳайтарып, сентябрь айда уа сахардагъы орта школгъа бердиле.

Мухаммат урушдан кѳайтхандан сора, кѳамиш башлы энчи арбазы бла, сарайы, аллында бахчасы да болгъан орам узуну

юйледен экисин берген эдиле: энчи юй Мухамматха, анасына, эгечлерине, Шахидатха да сабийлери бла тюз да аллай юй, Анайны къатында. Эки юйню арасында жангыз да бир юй бар эди. Ийнек къоллу да болгъан эдиле. Ала Къара-Суудан бери кечген жерни аты Кант эди, кеси да эл даражада эди эм район арасы. Берт да Фрунзеге кечдю. Ол иш тапмай, нефтебазада жашагъан ана къарындашыны сарайында кыйналып тура эди.

Иши, ырысхысы, жашар жери да болмай кългъан Берт, Къайсынны табып, жарсыуун айтады. Къайсын да бир алаша, эски юйчюкде жашай эди. Керимни жашау хали да хазна туйюл эди. Юй бийчеси ол келтирген трикотажа журунладан сабий кийимчикле тигип, аланы сатаргъа кюреше эди. Къайсын бла Берт Аалы Шокъомбаевха болушлукъ тилей бардыла. Бертни ким болгъанын билип, не кюннге кълып тургъанын эшитгенде, аны М. Горький къл салгъан жазыучу билетин кёргенде, кёзлерине жилиамукъла келген эдиле.

Аалы билим берген Министерствогъа сёлешгенде, Бертни устазланы билимлерин ёстюрген Институтунда военка кабинетине заведующий этип алдыла. Жашар жер а жокъ. Анда Мачульский деп бир адам Сибирьге кечерге тебиреп тура эди, къайтхынчы кесини отоуун Бертге кълоргъа оюм этеди. Ол да мычымай юйюрю бла бирге отоугъа жыйылады. Мачульский да ундуругъуну аллына жабыу тартып, алай жашайбыз. Бир талай замандан кесине тиширыу нёгер табып, гедешчигинде тауукъларын да бизге кълюп, саламлашып, Сибирьге кетеди.

Ишинде Бертни бек ариу кёре эдиле. Алай, не медет, хакъыз аз эди да, юйюрю, кеси да бек кыйнала эдиле. Бизден узакъ болмай, бир кёнденленчи юйюр жашай эди. Эри парикмахерскийде, юй бийчеси уа юйде тура эди гитче сабийчиги бла. Ол тиширыу бир-бирде бизге келип, мени ол сабийни къатында туруруму излей эди. Мен жюрюп турдум, кълызчыкълны, кесими да булжута. Артда уа ол тиширыу бизге бир челек ташкёмюр алып келген эди.

Бир кюн а Бертни ана къарындашы Бияслан эфенди келди. Амалсыз эди аны да жашауу. Элни сабийлерине кеси юйюнде дерсле бере, Кълуран окълута тургъан эл багъласы адам жунчуп жашай эди. Атам бла анам да жаш заманларында анда бир кезиуде окълугъан эдиле.

Фрунзеде Берт ишлеген жерде Сотта улу Адилгерийни кълулугъу бар эди – завхоз эди. Кълалай-алай болса да, Кълайсын – кълыргълызлы назмучуланы арасында, Берт бла Адилгерий да кеслерине тийишли жерлерин тапмадыла. Тил бла адабиятны школлада окълутууну методикасына къларай эдиле. Кесибизни ана тилибизден, адабиятыбыздан юсюнден бир зат да кёрмей, эшитмей тургъандыла, халкълыбызгъа эркинлик берилгинчи.

Бир затха жаратылып, андан ары керек болмай к'валг'ван затланы даг'гыда бир затха жаратырг'га к'юреше эди завхоз. Адилгерий юслеринде бояу харфла к'ватхан транспорант к'умачланы: «Сабийлеге бир затла тигерле аналары», – деп, Бертге береме десе, ол а кесини н'егеринден аны алырг'га базынмады, аны юсюнде с'ез чыг'ар деп. Газетледен, журналладан, эски подшивкаладан берсе уа, алып юйге келтире эди. Эльдар бла Мариям ол журналдан суратла кесип, юйчюкле ишлеп, гинжиле, к'ваг'ыт танкла этип, кеслерин булжута эдиле. К'валпак'гла этип, башларына кийип да ойнай эдиле.

Бир жол базарда оруслу киши башхасындан газет журунну алып, ичине махоркадан бир кесек салып, узунуна к'ваплап, бура-бура кетип, тютюн ичгенлерин к'ёрдюле. Арда уа юй толу подшивкаланы бир бири ызы бла сата башладык'.

Устазланы билимлерин айнытхан Институтдан да санлы бирден сауг'ачык'гла келе эдиле: бирде сабийлеге трикотаж, ич кийим, бирде кило печен'я, бирде уа жылы к'умачдан отрез... Школда да алай: жарлы юйледен ж'юрюген сабийлеге чурук'ланы список бла юлеше эдиле. Аллаи сабийлени жай лагерьге алайлай ала эдиле. Боллук' сабийни кетергенлеге тазир сала эдиле. Урушда к'еп адам к'вораг'анны эсде тутта, сабийлеге к'ырал иги к'варарг'га к'юреше эди. Орамда айлана тург'ан сабийлени жайда школг'га жыйып, аш ашата эдиле.

Бир жол Бертни ишлеген жеринде уллу к'вауг'га болду: институтну диреторуну орунбасарын, бизни бла бир арбазда жашаг'ан Фуниковну терслей эди. Нек? Выпускной экзаменни адабиятдан сочиненияларыны темаларын ачык' этгенди деп. Жак' басханла да бар эдиле. Фуников женгдирмей эди. Аны жанлыла бар эдиле. Берт да аны терслегенле бла даулашды. Бек к'ваты с'елешди ала бла. Керти да, бош с'ез к'етюрген эдиле. Фуников ишинде к'валды.

Артадарак' Фуников Бертге: «К'варайма да, кесинг да, юй-юрюнг да к'ыйналып жашайсыз. Хак'ынг азды. Не сахарда интернатха, не да эл школг'га директор болуп барырма эдинг?» – деди. Берт элни сайлады.

Анабыз институтдан келтирилген ташк'емюрню челек бла гедешге кийире ауруду, келип, ундурук'г'га жатды. Ары-бери айлана, амалсыз бола эди. Скорая помощь келди. Анабызны роддомг'га жетдирдиле. Ж'етиайлык' к'варачач к'ызчык' тууду. Жетмей тууг'ан сабий. Ана сютю жук'адан сабийчикни сюек системасы иги айнымай эди. «Артха беригиз, нормаг'га келтирип берирбиз к'волуг'узг'га», – деген эдиле врачла. Анабыз: «Сабий тас болуп к'валлык'ды», – деп бермеди.

Биз элге кетерге хазырлана эдик. Фрунзеге бек жууук' элни – Кириц'ёлкнү – сайладык'. Андаг'ы школ жетижыллык'

эди. Аны айырма бошап, Эльдар Фрунзедеги медучилищеге кирип, мен а ол школну бошай тура эдим. Андан ары уа экинчи номерли Кантдагъы школну юч жылгъа бошадым. Элибизде таулула, украинлиле да кёп эдиле. Къыргъызлыла уа жокъ эдиле. «Школа председателей колхозов» деп окъуу юй бар эди, ары курсантла болуп, келе-кете тургъан къыргъызлыладан башхала да бар эдиле. Мен школну бошаргъа, XX съезд болуп, анда культ личностьну сёкген эдиле. Ол кезиуге юйюрюбюз керегин таба жашап башлагъан эди. Комендантлагъа барып, къол салыуубуз тохтады. Жангы юйюбюзге кёчген эдик, иги ийнегибиз, юй къанатлыларыбыз да бар. Керегибизни таба эдик. Жюрегибиз а дагъыда Кавказгъа тарта эди.

ГУРТУЛАНЫ Мариям,
декабрь ай, Нальчик шахар, 2017 жыл.

Басмагъа
ДОДУЛАНЫ Жамиля
хазырлагъанды.

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ АТЛЫ МАЛКЪАР МАДАНИЯТ АРА

Халкъны тамбласы, умуту, насыбы, тарыхы, тили, дини, адети – аланы барысын да сакълау, байыкъландырыу жаш тёлню кьолундады. Туугъан кюнюнден башлап, халкъына, адамына, тилине багъа бере билселе жаш адамла, миллет ёмюрде да тас болмаз. Аланы ол низамда юйретирге хар кимни да эм баш борчуду. Ана тилинде сёлешген, адет-намысны, адамны жашаууну кыйматын билген, ата-бабаларына, халкъыны адетлерине сый бере, озгъан жылланы сынауларындан дерс ала келген сабий кьартлыгъында да башын энишге иймес, апчымаз, не заманда да даражалы кёрюнюр.

Бизни жаш тёлбюз жашауларыны эм ариу жылларын биринчи школда, ызы бла уа бийик билим берген юйде ётдюредиле, билим ала, жашаугъа юйрене, башха адамлагъа къатыша, ала бла келише, керти жашаугъа чыгъадыла. Алай миллетини энчи жорукълары, атасы-анасы юйретген адетле, къан бла келген хал – бу шартла адамны кыйлыгъына мурдор саладыла.

Къабарты-Малкъар кыйрал университетде окъуучулагъа не тюрлю жаны бла да амал бериледи: окъуулары тынч барырча, бийик билим алырча, аланы эм уста, эм сыйлы устазла окъутурча, соллу жерлери да болурча, сора окъуучула кеслерини ёз миллетлерини энчиликлерин иги билирча, ахшы адетлерин унутмазча, аланы башха миллетледен окъуучула да танырча деп, культура арала да кьуралгъандыла. Малкъар маданият ара 2008 жылда ачылгъан эди. Андан бери заман да кёп озгъанды, алай аны огъурлу иши бир кюн да тохтамагъанды.

Биринчи кюнлеринден башлап, бу маданият арада жашау къайнайды. Ары окъуучула, школчула, белгили адамла келгенлей, тюрлю-тюрлю байрамла, тюбешиуле, кёрмючле, алагъа кёре, дагъыда башха маданият ингирле кьуралгъанлай турадыла. Эм игиси уа – таулу сабийле, бир бирлери бла келишип, миллетибиз, тилибиз бла байламлы жангы затлагъа юйренип, заманларын да бошуна жибермегенлей кюрешгенлериди.

2010 жылдан бери малкъар маданият ара белгили жазуучубуз Отарланы Керимни атын жюрютеди, аны чыгъармачылыгъына, жашау жолуна да энчи кёз бла кьарайды. Окъуучула поэтни жашау жолун тынгылы тинтип, туугъан, жашагъан жерине барып, кеси кёзлери бла кёредиле. Аны жууукъларына тюбеп, Керимни жашауда къаллай адам болгъанын ангыларгъа амаллары да барды. Поэтни туугъан кюнюне жораланып, байрамла, конкурсла да кьураладыла.

Маданият ара окъуучулары саугъалагъан кезиу

Отарланы Керим атлы маданият ара школла бла да къысха байламлыкъ жюриютеди, сабийле бла бирге экскурсияла, эришиуле, адабият ингириле, сейир тюбешиуле да къураладыла. Ара ачхан адабият-илму конкурслагъа бек кёп окъуучула суйюп къатышадыла, саугъаланганла да иги кесек боладыла. Эм айырмалы ишлери уа «Минги-Тау» журналны бетлеринде да басмаланадыла.

Таулу халкъны эм ачы кюнлерин, кёчгюнчюлюк жылланы, сабийле билсинле, эслеринде тутсунла, унутмасынла деген акъыл бла жыл сайын тюрлю-тюрлю мадарла къураладыла. Сабийле бла бирге барып, азаплыкъ сынагъан, зарауатлыкъны кёрген къартлагъа тюбеп, аланы хапарларына тынгылагъан кюнле да боладыла. Кёчгюнчюлюкге жораланган тюбешиуледен биринде окъуучула юйлеринде эшитгенлерини, юйдегилерини сынагъанларыны юсю бла кеслери хапарчыкъла, бир-эки актлы пьесачыкъла къурап, кюйле да къошуп, «Тауланы кёз жашлары...» аты бла пьесаны сахнада кёргюзтгендиле. Кёчгюнчюлюкню къыйынлыгъы эсден кетмесин деп, хар жылдан документли фильмлеге университетни окъуучулары, устазлары эм къонакъланы да къарар амаллары барды. Эсде, къагъытда къалсын деп, хар жылдан кёчгюнчюлюкге жораланып, адабият конкурсла да ётдюрюледиле. Хар бир сабий ата-бабаларыны хапарларын къагъытха, аудио-видеогъа жазып, илму-излем ишле этип да ашырадыла. Была барысы да архивде къаладыла, сакъланадыла.

Жылдан-жылгъа миллет хазнабызны байлыгъын, бир кишиде да болмагъан къол усталыгъыбызны белгилеген, тёлуден-

Маданият арада тубешиу

төлүгө өтүп, эсде кыалырча көрмөчлө да салынадыла. Аллай көрмөчлөдө халкыбызны айтхылык усталарыны Бачиланы Хамзатны, Къарчаланы Мухадинни, Къудайланы Иссаны, Ахматланы Леуанны, Сарбашланы Азнорну, Шаханланы Фаризаны, дагыда атлары кеплеге белгили болмагъан къол усталаны эмда ДПИ факультетни, школ окъуучуланы айырма ишлери кёргюзтүлөдиле.

Ачылгъан кюнүнден бери маданият араны эм уллу шүёху – миллет хазнабызны иги билген, аны юсюндө да талай китап жазгъан – Таумырзаланы Далхат (ол дунясы жарык болсун), сабийлеге бек сейир затланы айта, сабий оюнланы юйретгенди, унутулуп баргъан халкъ жырланы, таурухланы да жырлай эди. Жашла къол таш атыу, скандырбек, тюртюшюу, ашык оюн, лянга оюн, алан билек, тартышыу, дагыда башха оюнлагъа юйренип, ол оюнлагъа керек затланы юйде кеси къоллары бла хазырлап, хар къуралгъан байрамда эришиулеге къатышхандыла.

Маданият ара ишлегенли, аны къабыргъаларында кеп тюрлю, терен магъаналы тубешиуле да өтгендиле. Белгили жазычуларыбыз, бийик билимли алимлерибиз, къол устала, суратчыла, дизайнерле, жырчыла, тыш кыыралладан келген къонакыла да болгъандыла – хар белгили адамла тубешиу сабийлени эслеринде, жюреклеринде да ахшы ыз къойгъанды.

Маданият араны отоуунда

Таулу халкъны баш ышанларындан бири – билеклик эте билгендеди, къыйналгъаннга болушхандады, жунчугъаннга эс жыйдыра билгендеди. Аны себепли маданият арада кѐп кере жандаууарлукъ акцияла къураладыла. Сабий юйлеге болушлукъ этилгенлей турады: аш-суу, кийим, оюнчакъла, техника. Жыл сайын ѳтдюрюлген «Таулу хычинни байрамында» жыйылгъан ачхагъа, кереклерине кѐре, анда тургъан сабийлени кѐллери жарыкъ этер умут бла, гитче байрамла да къураладыла. Къыйын ауругъан адамлагъа деп, жылгъа бир ненча кере къан берген акциялагъа да сабийле бек суюп къатышадыла, жюрекден жюрекке баргъан болушлукъ теркирек ийлешдирир, къысха заманны ичинде сау болурла деген ийнаныу хар бирини ичинден жылыта, жарсыргъа, ата-бабаларыбыздан къан бла келген жандауурлукъгъа юйретеди дерге боллукъду.

Отарланы Керим атлы маданият ара бла башха арала, кафедрала университет бла байламлыкъда къарачай-малкъар халкъны тарых хазнасын сакълар умут бла башха тюрлю-тюрлю магъаналы ишле къурайдыла.

Республикада, Россейде, халкъла аралы фестивалъла, конференцияла, миллет хазна кѐрмючле, байрамла, жандауурлукъ акцияла, форумла – маданият араны тѐлюсю къатышмай бири да ѳтмейди. Эришиулени кѐбюсюнде уа биринчи жерле алып, лауреатла болуп, саугъаланып къайтадыла.

Жылдан-жылгъа маданият араны жашларындан, къызларындан къуралгъан къауумла «Нарт оюнла», «Айранны байрамы» фестивалъада алчы жерлени аладыла. Ол байрамлагъа хазырлана, сабийле тойгъа керек затланы (къоз бёркню, юй байракъны, къыз къюбюрчекни, тукъум тамгъаланы) кеси къоллары бла этедиле, алгъышланы айта, жыр жырлай, тау адетлеге тынгылы юйренедиле.

Къазанда ётген «Золото тюрок» халкъла аралы фестивальгъа барып, иги хазырланып, хунерлери бла, усталыкълары бла сыйлы жерлеге тийишли болуп да къайтхандыла. Хар айдан бу арагъа жюриюген сабийле «Ана тил» деген телевикторинагъа къатышадыла, анда тиллерини байлыгъын ангылап, кеслерини билимлерин андан ары айнытадыла.

«Къайсыннга жюз атлам» проект башланганда, Тетууланы Хадис бла бирге бош къюлеринде жашла бла къызла Эл-Тюбю бла Булунгугъа барып, тегерек башны тазалап, ташла жыйып, хунаны къаларгъа, мурдорун салыргъа болушхандыла. Ол хуна Къулийланы Къайсын туугъан юйге дери барады, хар бир атламдан – Къайсынны назмусу. Аллай магъаналы ишге къууанып къатышхан жаш тёлю не тилин, не адетин унутмазлыгъы шартды.

Кертисин айтханда, ары жюриюген сабийле тюрюлю-тюрюлю фахмуланы кёргюзтедиле, аланы ичлеринде жырчыла, инженерле, назмучула, программистле, тарыхчыла, филологла, суратчыла, экономистле эмда кёп башха специализацияла бардыла. Малкъар маданият арагъа келген сабийле хар тюрюлю усталыкъны сайлагъандыла, алай барысын да таулу миллетибизге суймеклик бирикдиргенди. Бу сабийле барысы да, тамбла бирер иш табып, эм иги, эм ахшы жаны бла белгили боллукъдула, сыйларын тюшюрмей, таулу атлары бла ёхтемлене, жашауларын да таза бардырлыкъдыла. Анга биз толукъ ийнанабыз.

ДОДУЛАНЫ Жамиля

ЭКИ ЖАЗЫУ

(«Чал эрттенлик» деген китандан)

I
Манга деп туумагъанса, бил,
Эсге да бошму тюшюрдюм,
Алай кече да, сен да бир
Болуп киргенсиз тюшюме.

Алыкъа туумагъан айгъа
Салам берген кибик кече,
Башсыз тиширыуну алай
Кёреди тынмагъан киши.

Алай кёреди тюшюнде
Къанлы душманын жаралы,
Тюзге кетген окъ тешдирип,
Къоркъуу келген кюн жанына.

Да къачхынчы да тюз алай
Кюсейди юй от жагъасын,
Жерде жетген кибик анга
Азат кёкню бар жазасы.

Кемечини да шо тенгиз
Алай киреди тюшюне,
Анга къартлыкъ келип, тенгсиз
Къалып къалдынг деп тюшгенде.

Сюймекликни оту къызгъан
Кечесине къучакъ керип,
Эрге барлыкъ къыз да къызгъыл
Туманланы алай кёрюр...

Кече, жулдузладан тюшюп,
Учуп кетген кибик артха,
Башха эди мени тюшюм,
Къатлап къыйын эди айтхан.

Мен экинчи кёрсем аны,
Бузлап къалыр эдим, къалыр,
Жюрекеге къайтмайын, арып,
Тохтап къалыр эди къаным...

Кесим да билмейме, санга,
О, нек айтдым бу тюшюмю,
Алай назму сёзюн зая
Этдим деп, энди тюшюндюм.

II

Озгъан заман иги тюшлеримде
Шош къайтып келгенде жангыдан,
Мычымай, туруп тёшегимден,
Тартынады, къолум жазаргъа.

Адам айтып эшитмеген сёзню
Жазаргъа тартынады къолум,
Алай анга тюшлерими сюзген
Жангыз харф тартыргъа да
къоймам.

Къачларына жырны, кюзню, жазны
Мен китап ийиучюме жалан.
Ол китапда жүрек отум жансын,
Къуш къанат битдирирча жыргъа.

Жырла, мени жүрегимде туууп,
Учдула да кери кетдиле.
Мен аланы сие эдим. Туруп,
Тыяргъа уа – къайда кёкледе!

Учма къойдум жырларымы бийик
Аршлагъа. Алагъа шо къанат
Берген желле болгъанларын билип,
Кёл басдым, мен, жерге да къарап...

ЁРТЕН

Сууугъан печъге кёз туурадан да къарап,
Жилияргъа – не эртте ёчюлген
От жагъа аллында къыйматсыз къарс, къанат
Да къагъып, бир тепсер ючюннге

Деп санамадым мен кесими кишиге,
Юйюнгю-башынгы да алдап,
Да манга келип, сен да андан
Деп ашырмайса хар къарангы кеченги,

Не насып дегенинг ётюрюкдю, баям?
 Не мен къарт-къарыусузма керти?
 Не кече тюшюмде алданама былай?
 Не ахыр заманыммы келди?..

О! Алай сорургъа уа эрттеди, эртте! –
 От къалкъыйды алыкъа кюлде –
 Ышырып, юфгюрсем, бир кюнде
 Жюрекге от саллыкъма, саллыкъма ёртен!..

Сергей ЕСЕНИН

КАВКАЗДА

О, орус Парнас, хар заманда
 Тартындынг жашырын жерлеге,
 Алай, деу Кавказ, сен зынгырдап
 Турдунг дайым аны желинде.

Мында Пушкин, сезим отунда,
 Эсгереме, былай жазгъанын:
 «Къой, жырлама, ариу, къатымда
 Сен мудах Гюржюню жырларын»...

Мында Лермонтов да Азамат
 Эгечин Казбичге ол атха
 Алышып кетгенин аламат
 Хапарлайды, терен ахтына.

Алай ол, жюрекде – мудахлыкъ,
 Къанында сарыуу къайнагъан
 Поэтлей, ышырды мыдыхны,
 Жоюлду тенгини къолундан.

Грибоедов мында салынды
 Жерге, эл къажары тепгенде.
 Ол жатады зурна сарнагъан,
 Сур желле ургъан тау тюбюнде.

Бюгюн мен да келдим. Келгеним
 Жырларгъамы болур... Жырларгъа.
 Не болурму – ахыр кюнюме,
 Шо кеси обама жиляргъа!

Бары бирди манга! Тауушлукъ
Закыйле кетдиле аламгъа,
Бу бийик сууланы тауушу
Кюч бергенди мында алагъа.

Кеслери да ала, жауладан,
Тенгледен да къачып, дуниягъа
Къарайыкъ бу бийик жолладан
Деп келе эдиле таулагъа.

Кесими да ма аллай затла
Келтиргендиле бюгюн бери...
Да богемадан сен да сакъла,
Къадарым, кюч-къарыу да берип.

Да Россей назмуну отунда
Кюйгенле энтта бар болурла —
Маяковский кеси окъуна
Боллукъду бир борчха барыргъа.

Алай ол да шеша башланы,
Моссельпром ишлени юсюнден
Жырларыкъды... Андан башхала
Жазгъанны алмай къой эсинге.

Сазды, саз аланы кюнлери,
Жылыусузду жазгъан затлары:
Эшитдирип окъусанг, кёмюлюр
Бу булбул ёнлери садланы.

О, Кавказ! Кеч мени! Низамым
Жокъ кибик, аланы сагъындым.
Сен юйретчи мени назмуму
Къызыл чум суу болуп саркъыргъа.

Москвагъа къайтханда, жангыдан
Дос болмазча богемагъа мен,
Сен юйрет мени от жанаргъа,
Нюр тегерча поэмадан мен.

Да туугъан жериме къайтханда,
Да ахыр кюн айтырча жаным:
«Къой, жырлама, ариу, къатымда
Сен мудах Гюржюню жырларын»...

* * *

Шаганэ, сен мени Шаганэм!
 Шималдан болгъаным ючюннге,
 Хапарын айтайым ёзенни,
 Ай тийген будайны, жерими.
 Шаганэ, сен мени Шаганэм!

Шималдан болгъаным ючюннге,
 Не ариу да болсун Ширазынг,
 Шо андан кем тюйюлдю Рязань,
 Тюзлени айы – жер юсюнде.
 Шималдан болгъаным ючюннге.

Хапарын айтайым ёзенни:
 Будайданды чачым – будайны,
 Сюйсенг – ор, гюлте эт да байла,
 Ачитмазса, тартып юзгенде.
 Хапарын айтайым ёзенни.

Ай тийген будайны, жерими
 Сен билirse бурма чачымдан,
 Кюл, ойна, чыкъ къайгъы чарсындан,
 Эсге салма, жалан – жүрекге
 Ай тийген будайны, жерими.

Шаганэ, сен мени Шаганэм,
 Барды къыз Шималда да – сени
 Кесинге ушагъан – бир сейир.
 Унутмаз эсе уа ол мени...
 Шаганэ, сен мени Шаганэм.

* * *

Керексиз ышарма, уума къолланы,
 Башханы сюеме, сенсе къойгъаным.
 Сен кесинг билесе, бар эди заман,
 Башханы кёреме, келмедим санга.

Бош, андан тюберме, энтта тубесем,
 Да манга ачыкъды дайым терезенг.

БАБАЛАНЫ Ибрахим
кёчюргенди.

ОЙ, БУ ЖОЛЛА

Орус халкъ жыр

Ой, бу жолла...
Букъу бла туман,
Тюзде къуу азайла
Сууукъла бла боран.
Биле болмазса,
Жор а неди,
Къанатны жоярса
Бу кенг тюзледе.
Аякъ тюзде букъу ойнайды, тынны сыйыра,
Тийрени жалын алгъанды,
Окъла да сызгъыра.
Ой, бу жолла...
Букъу бла туман,
Тюзде къуу азайла,
Сууукъ бла боран.
Шкок атылды,
Къаргъа уа – кёкде,
Сау тыйюл, жатады
Шуёхунг къамишледе.

Жол андан ары барады, букъуну жутады.
Тийрени ёртен алгъанды –
Тыш, узакъ жерни.
Ой, бу жолла...
Букъу бла туман,
Тюзде къуу азайла,
Сууукъла бла боран.
Нарат ёсген,
Кюн да тийген
Бир арбазда ана
Жашын сакълайды...
Къыйырсыз-чексиз жолла, къолла юсю бла,
Сакъ болуп, къайыгъы этеди
Бир татлы къарам.
Ой, бу жолла...
Букъу бла туман,
Тюзде къуу азайла
Сууукъла бла боран.
Къармы, желми –
Эсди сау-эсен,
Жол унутма,
Сен бизден эсенг.

А. Доду улу кёчюргенди.

Алесь КАРЛЮКЕВИЧ

ШЫБЫРТЧЫКЪ БЛА АНЫ НЁГЕРПЕРИ

Шыбыртчыкъ черекге къайтады

Верониканы кюнделигине бир тюймечик тенгли бир кёзлю, аякълы, башлы къамыжакъчыкъ къутулгъанды да, шыхырт-шыхырты бла кесин тапдыра, ахыр-ауалда кесин суйдюрдю да, Вероника аны турма къойду анда, кесине да Шыбыртчыкъ атап. Халына кёре, ол суу боюнларында жашагъаннга ушайды.

Арт кезиуледе Шыбыртчыкъны жеринде тынч отуралмагъанын Вероника эследи. Ол окъуу кюнделикни ичинден чыкъмаучу эди. Кеси аллына тыншчыкъ олтуруп, жукъгъа эс бурмай эди. Алай къызчыкъ кюнделикни артмагъына салып башласа, ол кесини тасхачылыкъ ишин башлай эди. Тюйме кибик гитчечик, тегерек болуп, чюй чурачыгъы бла ол кюнделикни бир бетинде кёп айланып турду, хар жазылгъаннга къарап, дерслени эм ала ючюн салынган белгилени тинтип. Юйде уа Вероника, юйге берилген дерслерин этерге деп, дефтерлерин бла китапларын чыгъарса, Шыбыртчыкъ стол юсюне секире эди. Аны алай этгенинден Вероника Шыбыртчыкъны ачыуланнганын неда къууаннганын ангылай эди. Белгиле жетиден энишге болмасала, Шыбыртчыкъ къууаннгандан кёбюп, гитче тюймечикден уллу тегерек бола эди, кёзлерин да ыразы болуп къысып. Топчукъ кибик болуп ышарса, жютю бурунчугъу да, кёбюп, къызара эди. Алтыла, бешле, тёртле уа «тасхачыны» кёлюне жетмей эдиле. Тюклерин чюйре бола, кёзлери да чыгъаргъа жетип, хауаны да ауузу бла терен ала, кюнден былай айтды:

– Веро-веро-ни-ка! Адабиятны дерсине алай аман къалай хазырландынг?! Купаланы назмуларын суймеймисе?! – деп, къамыжакъчыкъ поэтни атын ёхтемленип айтды.

Аны алай айтханына Вероника уялды да, аны бу шарайыбын унутуругъун тиледи Шыбыртчыкъдан. Алай болгъанлыкъгъа, хар нени да билирге суйген тасхачы бу ишни юсюнден эки-юч кюнню да бир бири ызындан айта турду. Ол заманда Вероника, бары тёзюмюн жыйып, биргесине окъугъан нёгер къызлары сёлешселе да, алагъа жууап этмей турду. Кечеле бла компьютерни салмай турду. Кёлюн салып, математикадан битеу эсеплени этип турду. Назмуланы кёлден билди. 3–4 кере география атласны тинтди. Ингирге арыгъанлыкъгъа, жукъларгъа ыразы болуп бара эди, тамбла Шыбыртчыкъ бла ортада жарашыу да, жанашыу да боллугъуна ийнана: къызны белгилери къуру айырмалы боллукъдула.

Алай бир кюн Шыбыртчыкъ бла Вероника къаты сёз болдула. Бу иш экиге айланган эгечи Натальяны туугъан кюнюнде болгъанды. Ол жетинчи классда окъуй эди. Наталья нёгерлерин кесини туугъан кюнюне ыйыкъны ортасында окъуна чакъыргъанды. Жашчыкъла бла къызчыкъла, тюрлю-тюрлю затла ашап, ойнап-кюлюп, эрикгенлерин кетерип, ингирде киногъа кетедиле. Вероника, алыкъа дерслерими этмегенме дерге уялып, дефтерлерин бирге жыйып, кюнделик бла бирге артмакъгъа салып къояды. Шыбыртчыкъ эслеп иш къояр деп къоркъа эди. Аны бла да къалмай, артмакъны ундурукъ тюбюне атады. Эрттенликде кийингенден сора, аны ундурукъ тюбюнден кючден тартып чыгъарады. Шыбыртчыкъ таушун да чыгъармады.

Математиканы дерсинде къызчыкъны сормадыла, адабиятдан къызчыкъ төрт алды, географиядан да – алай, кытай тилден – юч. Физкультурадан бла къол ишден дерсле артыкъда бек болушдула. 100 метрни хар кимден да терк чапханы ючюн, устаз кюнделикге уллу 10 салды. Къол иш дерседе уа аш этдиле. Верониканы чырламалары сарычыкъла, алтын бетлиле болдула. Бир татыулула.

Юйде уа къызчыкъгъа уялыргъа тюшюп къалды. Шыбыртчыкъ Верониканы билимсиз деп къакъды. Кесин ариулап, бир-бир студентле бир кечеге кытай тилге юйренедиле деп башлагъанда, къамыжакъчыкъ ачыудан не этерге билмеди. Географияны юсюнден Вероника былай айтды:

– Манга атам саугъагъа бек иги ноутбук бергенди! Интернетде мен хар тюрлю къыралны да, хар тюрлю шахарны да табарыкъма!.. Мени юйретгенинг жетеди!..

– Ол компьютерде башынгы тас этме ансы, – деди Шыбыртчыкъ ёпкелеген ауаз бла. Дагъыда къошду: – Мен эски жериме къайтама!..

Татлы тенгини, ол анга школуну эм кесини тасхасын да айта эди, столдан шинтикге, ызы бла полгъа секирип, эшик таба баргъанына къарап, Вероника бираз сагъышха къалды. Къызчыкъны бир иги зат айтырыгъы келди, алай болалмады:

– Да бар черегинге!..

Ол Шыбыртчыкъны агъач къулакъны кыйырында, Болочанка суучукъну къатында тапхан эди. Тюзюн айтсакъ, Вероника суу жагъасында жыйгъан гюл кысымгъа ол кеси жалгъашды. Биринчи ол гитче къара тюймечикни эслемеген эди. Шыбыртчыкъ сёлешип башлагъанда уа, къоркъгъан окъуна этди, алай терк окъуна танышдыла, татлы нёгерле болдула.

...Шыбыртчыкъ Болочанкагъа къалай къайтырыгъын алыкъа билмей эди. Верониканы шахарда фатарына ол машинада келген эди, аны себепли жолну билмейди. Иги къызчыкъ болса да, эринчек къызчыкъны кюнделигинде жашаргъа онг жокуду. Ол, юйден тышына чыгып, тап мюйюш табып, узакъ жолгъа чыгъарны аллында солургъа, мындан ары жашаууну юсюнден

сагъыш этерге акъыл этди. Шыбыртчыкъны агъач бла, черек бла тубешириги, таза хауа бла солуругъу къууандыра эди. Бек башы уа – бу сууукъ, эрикдирген сахарны къояргъа. Вероника уа... Вероника уа алыкъа сокъураныр деп сагъыш этди Шыбыртчыкъ. Ол, къайтып: «Нёгерлени тапхандан эсе, тас этерге тынчыракъды», – дерге да бир тебиреди. Алай къайтмады...

Шыбыртчыкъ аякъ машинада учаргъа юйренеди

Вероникадан айырылгъандан сора, Шыбыртчыкъ босагъада кёп олтурду. Биринчиден, сахаргъа къайсы жол бла келгени эсине тюшюрюрге эм мындан къалай чыгъаргъа боллугъуну юсюнден сагъыш этерге керекди. Экинчиден, Вероникадан ёпкелеп кетип бара, бир керекли затны унутханды. Шыбыртчыкъ, Верониканы кесине да, устазларына да тынгылай, аны дерслеге хазырланган заманында кёп затлагъа юйренген эди. Бютюнда бек ол географияны жаратханды. Тюнене жукъ билмеген агъач къамыжакъчыкъ, бююн бир жангы затны билирге суююп, кесине атлас къуараргъа къаст этди. Вероника мынга жыйырма бла төрт бети болгъан дефтер бергенди, саугъагъа бир ариу къалам берген эди, бек ыразы болуп.

Алай Шыбыртчыкъ кесини бек биринчи, бек иги, чомарт устазыны, ол заманда анга алай кёрюне эди, саугъаларын алыргъа унамады. Ол Верониканы шакъы орунчукъну ачып, андан бир кесеги бир гитче орунчукъну башчыгъына къуйдуруп, аны ачылгъан дефтерни жанына салырыгъын тиледи. Гитче Шыбыртчыкъ къыралланы, тенгизлени, жерлени, сууланы эм тауланы суратларын ишлерикди деп, Верониканы эсинде да жокъ эди. Ол а хар этеригин да тергеди. Шакъы тургъан орунну къатына келип, ал аякъчыгъын шакъыгъа сугъуп, кеси этген атласны таза бетине секиреди. Анда уа шакъы жугъу аякъчыгъы бла тюрлю-тюрлю ызлыкъла этип, айрыкамлагъа ушатып, бир затла ишлерге кюрешеди. Кертисин айтханда, биринчиден хар зат да тап болуп бармагъанды. Бир-бирде стол да кир бола эди, Шыбыртчыкъны бу ишинден сора да ызындан къараргъа тюше эди. Алай бир кесек замандан тазалыкъгъа юйренип, аякъларын да таза тутта эди. Вероника столгъа дагъыда бир орун бла жылы суу салды. Дефтерни къатына да бир суу жутуучу къагъыт салды.

«...Мени анда битеу дуниям къалгъанды, – деп, Шыбыртчыкъ жарсыды, атласын эсине тюшюре. – Ансыз мен къалай турлукъма?!» Ол акъылын эшитдирип айтыргъа къоркъуп къыйнала эди. Верониканы бла, аны устазлары айтханнга кёре, Африканы, Азияны, Къаракъумну, Сахараны, Шош долайны, Антарктиданы эм дагъыда башха жерлени суратларын ишлей, ол суратларына болушлукълары бла керти жолоучулукъгъа чыгъаргъа мураты бар эди.

Шыбыртчыкъ алай жарсый, ынчхай тургъанлай, кёп болмай кесини юйюне санагъан фатарны эшиги терк ачылды. Фатардан

аякъ машинасы бла Мишка чартлап чыкъды, ол Верониканы уллу къарындашыды. Терк окъуна жюк ташыгучу лифтни чакъырды. Шыбыртчыкъны, желни толкъуну кётюрюп, аякъ машинаны чархына жабышдыргъанын ангылады. Ол биринчи кере болмай эди алай: аны бирде эшик ортада къысыдырып къояр эдиле, бирде юсюне минер эдиле неда басар эдиле. Энтта да бир кере бирле басып, сора юй тюбюнден, неда жол чайырдан кючден къобарлыкълары, неда чарх бла бирге бурулуп турлугъу эсине тюшюп, Шыбыртчыкъ манга аллай игилик керек туююлду деген оюмгъа келди. Мишка бла лифтде баргъан кезиуде ол аякъ машинаны чархы бла терк ёрге ёрледи. Къуру ёрлеп бармай, сагъыш этерге да керек эди. Эки ишни бирча иги бир заманда этерге боллукъмуду да?.. Шыбыртчыкъ атласны унутхан да этген эди. Бек башы энди – аякъ машинада жер табаргъа. Аллай жер – жыгъылгъан да этмезча, Миша да кёрмезча. «Насосха жабышып кълалсам а, не боллукъду? Ол водителъге керек болмаз жолда... Мишка узакъ жолгъа бара болмаз...» – былай сагъыш эте, Шыбыртчыкъ аякъ машинаны чархын хауа бла толтургъан насосну тешикчигине жабышды.

Ол аякъ машинаны жангыдан сюрюрге юйренирге деп тура эди да, энди башха акъыл келди башына. «Верониканы къарындашы кълайры барады? Шахарны ичинде кёпмю айланырыкъды?» Шыбыртчыкъ кесини тап жерчигин кълыйса, не этерге, кълайры барыргъа керекди, туугъан агъачына эм суйген сууу Болочанкагъа жетер ючюн?..

Биринчи жолоучулугъубуз Эркинликни проспектинде ётдю. Ботаника бостанны жаны бла ётдюк, Шыбыртчыкъ былайгъа Вероника бла аз келмегенди. Ызы бла Челюскинчилени паркларындан ётдюк, сабий темир жолну да. Жол айырылгъанда, Мишка онг жанына бурулду. Шыбыртчыкъ, кёзлерин жандырып, тегерегине къларайды, алай жолда кёргюзтюлюучюлени магъаналарын ангылаялмайды. Ол жаланда Верониканы кюнделигинде жазылгъан сёзлени окълуй биле эди. Харфладан алыкъа сёзле кълурай билмегенине Шыбыртчыкъ бусагъатда бек сокълуранды. «Дагълыда Верониканы аман белгиле аласа деп уялта эдим!» – гитче тегерекчик кесин былай терслей эди. Энди кесине жаны ауруду.

Машинала Мишканы озгъанлыкълыгъа, аны аякъ машинасыны чархлары да кълаты бурула эдиле. Кёп бармай Свислочъну юсю бла баргъан кёпюрге жетдик.

Былайда да бир башха сейирлик хапар башланады. Ол алаймыды, алай туююлмюдю, биз артдаракълда билирбиз.

Шыбыртчыкъны Свислочълда жолоучулугъу

Жашауда бир-бирде этген муратларынга да жетесе. Шыбыртчыкъ шахардан кълачханында да, алай болду...

Мишка жолда дагълыда бир бурулгъанлай, аякъ машинаны ал чархы, тарх-тарх деп, ташланы юслери бла баргъланча, ары бла

бери тентиреп, жашчыкъ жыгъылыргъа аздан къалды. Бир кесекден а, не болгъанын да ангыламай, терк окъуна тохтады да, тюшдю... Аякъ машинаны ал чархыны атылгъанын ангылады. Аллахха шукур, кишиге зат болмады.

Шыбыртчыкъ Верониканы къарындашыны ызындан къарап турду. Мишканы акъыллы эм алтын къоллу болгъанын биле эди. Алайда окъуна ол кесини хунерин кёргюзтдю. Миша къайишден этилген алгъадан хазырланылгъан жамауну бла аптюекден сатып алгъан резин желимни чыгъарды. Жашчыкъ ал чархын бери алды. Камерасын, созуп, чыгъарды. Тешикни олсагъат тапды. Шыбыртчыкъ, къууанып, Мишагъа къарай эди. «Аперим!.. Окъууда да, спортда да, баям, алчы болур. Ол санга Вероника туююдю!..» – деп, сагъыш этерге, Миша рамагъа тагъылып тургъан насосну алды.

Иш андан да терк барып башлады. Мишка насос бла чархны бир кере кепдюргенлей, Шыбыртчыкъны жел алып, къайры эсе да элтди. Кеси да ангылаялмай къалды. Ол жаланда, ёпкелеп: «Не этесе?!» – деди. Жел къамыжакъчыкъны ёргеден-ёрге кётюре бара эди...

Жерге къыйналып тюшдю. Шыбыртчыкъ, аякълары юсюне туруп, силкинди. Тюклеринден суула чачылдыла. Тёгерегине къарады. Кёзю сууну къыйырын кёргенде, бек сейирге къалды. Асыры къууаннгандан Шыбыртчыкъ, ёрге-ёрге секирип, жырлагъан иш да этди.

Кесини туугъан жерине жууукълашханын ангылап – Свислочь Болочанкагъа дери агъады – къууанып, кюч-къарыу келип, аны башы сагъышха къалды: жангы жолоучулукъгъа къалай чыгъаргъа деп. Энди – черек бла.

«Угъай, Вероникагъа да аперимлик, – деп, Шыбыртчыкъ кесини нёгерин эсине тюшюрдю. – Свислочьну юсюнден ол манга айтханды. Сабий паркда окъуна кёргюзтгенди ол сууну къайсы жанына баргъанын. Тюзюн айтыргъа керекди. Верониканы хайырындан мен жолоучулукъну суйгенме, кесим къурагъан атласымда жол салыргъа юйренмегенмеми?..» Къачхынчы, къызчыкъгъа урушханы ючюн, бир кесек уялды. Тюзюн айтханда, кеп да урушмагъанды... Алай этгенлей, аны эсине дагъыда къызчыкъны ариулагъаны тюшдю. Угъай, аны къыйналгъаны алыкъа кетмегенди...

Шыбыртчыкъ суу жагъада бир уллу нарат жаркъагъа эс бурду. Ол къайыкълыкъ этерик эди анга. Къалакъла табаргъа керек боллукъду ансы.

Къамыжакъчыкъ суу жагъада атылып тургъан затлагъа къарады. Аны кёзю назы бутакъла жыйылып тургъан тёбеге илинди. «Была жарарыкъ жаркъаладыла» дегенни айтып, эки бутакъны сайлап, кесини нарат къайыгъына келтирди. Шыбыртчыкъгъа тап къайыкъ тюшген эди: тюбю – кенг, терен. Жаркъадан аллайны ишлерге керек эди. Муну уа табийгъат кеси хазырлагъанды.

Жолоучубуз иги эс буруп къараса, ол къайыгъ а нарат гаганакны¹ бир чапыракъчыгъындан эди.

– Агъач хар заманда да болушады! – деп, Шыбыртчыкъ къууанды, къайыкъны эки жанына назы ийнечиклени тагъа.

Алай бу затла тамамлыкъ этериклерине ишекли болду. Узун нарат ийнени тапхынчы тынчаймады. «Энди жагъадан суугъа тюртюрча ылытхыным да бар», – деп, кеси кесин махтады. Алай бла «кемесин» суугъа тюртдю. Аны къарангыда тюртюрге къыйын эди, аллына ётюп, тартып башлады. Бир ненча кере сыгъынып кёргенден сора, Шыбыртчыкъ узакъ жолгъа эртгенликде чыкъмагъанына сокъуранды. Алай не да этип, суугъа жетдирди къайыгъын. Къарап-къарагъынчы аны къайыгъын сууну толкъунлары алып кетдиле.

Жагъадан узая баргъаны сайын, къайыкъ теркден-терк бара эди. Алгъа Шыбыртчыкъ къалакъланы хайырланып да кёрдю. Алай толкъунла къайыкъны аласыз да элтгенлерин кёрюп, къалакъланы къойду. Къамыжакъчыкъ къалакъланы суудан чыгъарып, жанына салды да, бир кесек жукъларгъа акъыл этди. Биягъы аны акъылына Вероника бла аны окъууу келдиле. Ол къызчыкъгъа игилик суймейми эди?!

Къайыкъда бир кесек салкъын болду. Шыбыртчыкъ кесин тап жарашдыры, жукълады да, тюш кёрдю...

Ол хайбат бапшаханнга ушагъан жылы ундурукъда жата эди. Шыбыртчыкъ юсюне къоз чапыракъдан жумушакъ жууургъанын тартды. Аны алай жатханы тегерек терезечик суугъа къараргъа чырмамайды. Алай хар зат да алгъынча туююл эди. Билмей тургъанлай, терезеден деубалыкъ² къарады. Аллайланы Шыбыртчыкъ Верониканы китапларында кёрген эди. Шыбыртчыкъ ангылагъан тилде былай айтды Деубалыкъ:

– Шыбыртчыкъ, къалайса! Сау кел, Кариб тенгизге! Сау-эсен тюбешейик, Шыбыртчыкъ!..

Кюн таякъла Шыбыртчыкъны юсюне тие эдиле. Жолоучу, татлы керилип, кёзлерин ачды. Суу кеси аллына акъыртын элте эди гитче къайыкъны. Деубалыкъ бла тюбешиую тюшюнде болгъанын сизди Шыбыртчыкъ. Бу жолоучулугъу уа Свислочъ сууда болгъанын ангылады.

Шыбыртчыкъ парашютчу болургъа хазырланады

Свислочъда Шыбыртчыкъ шорхагъа тюбеп калды да, ол аны кюн таякъларыны тюбюне тартды. Шыбыртчыкъ ангылагъаннга кёре, кюн аркъасындан тие эди. Черек барыуун тюрлендиргенден сора, кюн битеу жылыуун аны бетине ийди. Шыбыртчыкъ, кёзле-

¹ Нарат гаганак – шишка.

² Деубалыкъ – дельфин.

рин кысып, эркин керилип, кёлю уюп, юсюне жылыгу асламы-
ракъ тиерча, аякъларын алгъа узатды...

Ызы бла, кёзлерин кезиу-кезиу ачып, төгерегине къарай, суу-
да бла хауада кюн таякъланы ойнакълагъанларына эс бурады.
Шыбыртчыкъны кёзю бир къара затха илинеди. Ол зат не эсе да
бир къайыкъгъа жууукълаша, бир а жантая-жантая, къайры эсе
да ёрге кете эди. Зат да жокъча да бола эди бир-бирде уа. Бир ке-
секден а ол къара затчыкъ жангыдан чыгъа эди. Шыбыртчыкъ
тюрслеп къарай башлады анга.

«Губучукъду да бу!» – деп къууанды жолоучу.

– Эй, губучукъ, сен хауада къалай тураласа? – деп сорду анга
Шыбыртчыкъ.

Алай Шыбыртчыкъны айтханын, эштада, ол эшитген болмаз
эди.

Шыбыртчыкъны ёрге секирлиги келди, алай кесин тыйды.
«Алай секирсем, къайыкъдан суугъа кетерге боллукъма... Сейир-
ди, нени тутуп тура болур ол губучукъ хауада... Эй анасыны уа...
Верониканы биргеме болмагъаны къалай аман болду, ол манга
ишни болушун ангылатыргъа боллукъ эди...».

Аны башында сагъышла кёпден-кёп бола баргъанлыкъгъа,
тюз оюм а келмей эди. Бир кесекден Шыбыртчыкъны кёзю бир
халычыкъгъа илинди. Ол халыны юсю бла ёрге къарап, губуну
кёрдю. Губучугъ а губу ауну халысы бла энишге тюше келе эди.
Жипде баргъанча, аякъларын терк-терк алып тюшеди.

– Энди мени эшитемисе, губу? – деп, уллу кыгычырды Шы-
быртчыкъ.

– Сен а кимсе? Быллай уллу суудан къалай къоркъмайса? –
деп жууаплады. – Алай уллу да кыгычырып да кюрешме, къулакъ-
дан игиме.

Шыбыртчыкъ аны алай хыны сёлешгенин жаратмады. «Тюй-
юшгеним этерикме аны ючюн. Андан эсе, тап танышайым да. Губу
биягъыча хыны сёлешип башласа, жолу – башха, жолум – башха.
Аны – кёкде кесини жолу, мени уа – жерде. Кесими Болочанка
черегими излейим, андан эсе. Туугъан жерим – ол, тамам ариу
жер, анда, туугъан жеримде – керти жашау!.. Кюн да – анда жу-
мушакъ, суу да – анда дарман... Алай губу бла игирек танышыргъа
сюе эдим... Охо да... Танышыргъа тюшмей эсе, бу тюбешиу узакъ
жолда бир абынган ишимча болсун да къалсын».

– Мени атым Шыбыртчыкъды. Суудан а къоркъмайма. Туу-
гъан жерим да былайлада къалайда эсе да... – деп, губу не айты-
рыкъ болур дегенча, бир кесек тынгылады. Бир кесекден: – Керти-
син айтханда, къалайда болгъанын билмейме... – деди жарсыгъан
ауаз бла.

Андан сора къаамыжакъчыкъ тынгылауну басды. Жашауу
къуралмагъанына жарсып, кёзлерин кысыды. Жилирыгъы да
келди. Жюреги кысыды. Кёлю толду. Алай, аны жарсыуу аны

танышына керекмиди деген акъыл бла кёзчюклерин кенг ачды. Жюрегинде да къайгысы болмагъанча болду.

– Сейирди кесинги туугъан жеринги билмегенинг, – деп, губу сагъышха къалды. – Эсинге, акъылынга бир затмы болгъанды? Жолну табалмазча, алай гитчечикмисе? Санга башындан къарап турама да, къайыкъны бек уста элтгенинги кёреме... Къалакъланы игилерин да тапханса... Къууанып тур манга тюбегенинге. Мен санга туугъан жеринги табаргъа болушурма. Алай излеген кесинг этериксе, мен а болушхан этерикме.

Энди губучукъ къамыжакъчыкъгъа акъыллы, келбетли кёрюндю. Жалаанда бир кесек хыныракъ эди... Сёлеше билгени ючюна, скойдюмлю кёрюндю. Ангыламагъан, билмеген затын сорургъа къоркъмай эди.

Кюнню таякъчыгъы тийген губу, ауну халычыгъы бла энишгерек тюше келип, къайыкъгъа бир эки кере тийди. Алай, жел аны кётюрюп, ёрге элте эди. Жел тохташханлай, аякъчыгъы бла ауну да ычхындырмай, губучукъ къайыкъгъа секирди.

– Мен санга алыкъа айтмагъанма, мени атым Парашютистди, – деди губу, ауну халычыгъын да къайыкъны къыйырына илиндирип. – Билемисе нек? Жел губу ауну юзсе, мен жерге, юкюге неда терекге секиреме. Бек башы – къоркъмазгъа, жигит болургъа керекди.

– Ёлюрме деп дамы къоркъмайса? – деп сейирсинди Шыбыртчыкъ.

– Мен женгилме. Учуп баргъан заманда мени желни толкъуну алып, бир кесек чайкъап, башха толкъуннга береди. Ма алай тынч тюшеме. Мен сени да юйретирме, жолоучу...

Губучукъ, губу ауну халысына тийип, къаты туюмчекни тап къысылгъанын бла къалгъанын кёрдю.

– Ма кёремисе, Шыбыртчыкъ, энди сени хауада жолунг барды. Тюз жел тохтагъанлай, биягъы кюн чыгъарыкъды. Ау къатыды. Ёрге жанында ол кесича къаты аула бла байланырыкъды. Менича бир губу уа, бу халыны алып, ау эшерикди. Сен, битеу кюч-къарыуунгу жыйып, бу къайыкъгъа тагъылып тургъан халы бла ёрге минерге керексе...

– Ол заманда мен керти да парашютистми боллукъма? – Шыбыртчыкъ къууанчын букъдуралмай эди. Губучукъгъа ёпкелеп кетмей къалгъаным иги болду да.

– Губу ау санга бийикден тегерекге къараргъа болушурукъду. Бийикден хар зат да иги кёрюнеди. Эс буруп къарасанг, туугъан жеринги терк табарса. Жел къаты уруп, губу ау жылтырса, энишге секир. Унутма: батырлыкъ этер ючюна, акъыл да керекди. Жел а жумушакъ да болады, ол санга болушурукъду.

– Багъалы нёгерим, губу аусуз а къалай боллукъса сен? – деп сорду Шыбыртчыкъ, аны болушлугъуна къууаннганын букъдурмай.

– Жарсыма... Биринчиден, биз шуёхла туююлбюзмю?.. Ма аны себепли мен санга болушургъа керекме. Экинчиден а, сени бла бир кесек жюзейим, къайыкъ жюрютюрге да юйренирме. Сен жангы жолоучулукъгъа чыкъсанг, муну жагъасына дери элтирге керекди да муну? Ыразымыса, ыразы туююлмюсе?

– Ыразыма, багъалы Парашютист! – жаланда алай айтды Шыбыртчыкъ, энди хауада жолоучулукъдан да къоркъмагъанча, аны акъылына кёре. Бютюнда къамыжакъчыкъ бир ненча кере желге тюбегенди, ол жаны бла сынауу да барды. Тюзю уа, тюненеги кюнню эсине тюшюре, къаллай жел болгъанын ангылаялмады: огъурлуму огъесе огъурсузму?..

Шыбыртчыкъгъа тюшонде не кёрюндю

Артха, туугъан жерине жол къамыжакъчыкъгъа болмагъанча узакъ, къайыгъы да жеринден тепмей тургъанча кёрюндю. Бир-бирде Шыбыртчыкъ, ал аякълары бла ёрге тагъылып, жагъагъа къарай эди: табийгъат тюрленемиди, огъесе керти да ол сууну толкъунларында бир жерде, тепмей, чайкъалыпмы турады?..

Ахырында халы тюрленди. Башында тюрлю-тюрлю оюмла тууа башладыла: «Вероникадан къачханымы тюзмю этдим? Артха къайтсам а, къалай болур? Къайыкъны артха къалай бурлукъ-ма?..».

Ол сагъышлары бла Шыбыртчыкъ, аякъларын да кесине жыйып, кёзлерин къысды да, санап башлады. Вероника аны алай юйретген эди, жукълаялмасанг, санаргъа керекди деп. Сёз ючюн, жюзге дери... Андан да игиси уа – тюрлю-тюрлю затланы санаргъа, орамда машиналаны санаргъа, кёкде булутланы... «Неда – мени кюнделигимде онланы», – деп, къошуп, Вероника кюлдю, кеси уа асыры кюлгенден къатып къалады. Дагъыда къошду: «Угъай, андан эсе, сегизлени неда жетилени, ала кёпдюле, аны себепли теркирек жукъларгъа боллукъду... Онланы санап, жукълаяллыкъ туююлсе...» – деп ойнай эди Шыбыртчыкъны нёгери.

«Мен Вероника бла барыргъа умут этген къыралланы санарыкъма», – деди кеси кесине жолоучу.

Биринчи Австралия болду. Карта бла окъуна ары жетерге алай тынч болмагъанын эсине тюшюрдю Шыбыртчыкъ. Бу кенгурула жашагъан къырал Беларусъдан алай узакъдады, нарат къабукъдан къайыкъ бла да жеталлыкъ туююлсе. Шыбыртчыкъны къайыгъын а несин айтаса... «Боливия, – деп, андан ары санап башлады жолоучу. – Ким иелик этеди анда? Эштада, пумала...» Ызы бла къамыжакъчыкъ Вьетнамны эсине тюшюрдю. Анда болгъан уу жилияланы, тюрлю-тюрлю къой жилияланы юсюнден Вероника айтхан хапарларын эсине тюшюрюп, элгенген окъуна этди. Греция уа?..

«Анда къоркъуусуз болурму? – деп, кеси кесине сорду Шыбыртчыкъ. – Угъай, анда да, эштада, хар зат да болур...» Жукъу

кесини ишин эте эди, нек дегенде Шыбыртчыкъ терк-терк татлы эсней башлады.

«...Энди биринчи төрт кыралгъа – Австралиягъа, Боливиягъа, Вьетнамгъа эм Грециягъа Египетни кышайдыкъ, – деп, оюнун башлады. – Къаллай къанатлыла жашайдыла анда? Мыллыкчы кыушла¹, илячинле², кыыртчыгъала³... Ала бизни кёкде уа болурламы?..»

«З» харфха Шыбыртчыкъ Замбияны эсине тышюрдю. Алай къайдады ол, къайсы жанындады Жерни? – ол бир кесек сагъыш этди. «Африкада, – деп, ол кеси кесине жууаплады. – Анда гипопотамла эм сарыуекле жашайдыла... Андан эсе, аланы юслеринден сагъыш этмезге керекди ансы, ахырда жукълаяллыкъ туююлсе».

Шыбыртчыкъны санап ойнагъаны кесини ишин этди. Кёзлери къаплапы къалтырап башладыла. Бизни жолоучубуз Свислочъдан узакъда, башха жерге тышюп башлады. Черекни жан-жанында ёсген юкюлеге ушагъан алаша тал терекле уллу бийик агъач болуп къалдыла. «Мен бусагъатда Индиядамы болурма?..» – деп, Шыбыртчыкъны кёзюне кёрюндю. Кертиси бла да, андан ары жол уллу жашил агъачны ичи бла бара эди. Сууну юсюне бийик терекле энишге салына эдиле. Гаджыра⁴, Индияда анга «элни аптюеги» деп да айтадыла, тамариндге орунун береди. Андан ары онг жанында баньян деген уллу терекле ёседиле. Анга башха тюрлю «агъач терек» дейдиле. Аны бир ёзеге болмайды... ол кёп ёзекли болады. Ма анда тас болургъа да боллукъду!..

Шыбыртчыкъ баньяннга сейирсинип бошагъынчы, сууну бирси жагъасындан уллу таууш чыкъды. Къамыжакъчыкъ узакъгъа къарады. Суугъа юч, төрт, беш, алты... Шыбыртчыкъ, суугъа келген пиллеге сейирсинип къарап, санап бошайламай къалды. Анга пиллени келгенлери уллу юйле келгенча кёрюндюле.

– Быллайны бир тышде да кёраллыкъ туююлсе! – деп, жолоучу кеси кесине алай айтды.

Алай, бу керти да тыш эди. Таза хауа, толкъунланы женгил-женгил чайкъалгъанлары эм жукълап тыш кёргени бизни жигитибизге дагъыда бираздан бир ненча кыралгъа жолоучулукъ этдирдиле. Индияны ызындан Канада болду. Анда Шыбыртчыкъ бир кесекчикге уллу къарт окълан⁵ бла бир-эки сёз айтыргъа жетишди. Анга жюз элли чакълы бир жыл бола эди, узунлугъу а алты метрге жете эди. Окълан, Шыбыртчыкъ бла танышхандан сора, аны батырлыгъына бла жигитлигине сейирсине эди. Манга туугъан кыралымда не боллукъду деп, Шыбыртчыкъ ал аякъ-

¹ Мыллыкчы кыуш – гриф.

² Илячин – сокол.

³ Кыыртчыгъа – ястреб.

⁴ Гаджыра – ним.

⁵ Окълан – осётр.

чыгъын булгъагъанда, Канаданы черегини чабагъы анга быллай керекли фатыуа берди:

– Мени юсюмден «Общество охраны осетров в реке Фрэйзер» деген табиьгъатха жарсыгъан биригиуню адамлары къайгъырадыла. Санга да свислочь эллени адамлары алай къайгъырсаала эди, санга бир зат да болмазча...

Бу кезиуде башха къыралланы санау андан ары бардырыла эди. «К» харфны ызындан бла Канададан сора, Лаосну кезиую жетди...

Билмей тургъанлай, суу толкъунланы ичинден бир ариу деубалыкъ чыкъды. Биринчи, деубалыкъла черекледе боламыдыла деп, къамыжакъчыкъ эсине тюшюрюрге кюрешди. Ызы бла кеси акъылында сагъыш этип тебиреди, Свислочьдан Лаосну сууларына чыгъар онг бармыды деп. Бар эсе, къайсына? Тю, Конго, Намоу неда Меконггамы? Неда Магъамы?.. «Угъай, ма Болочанкагъа жетейим да, – деп, кеси кесине сёз берди Шыбыртчыкъ, – географиядан дерслерими бардырлыкъма. Ким биледи, Меконгга эм Конгогъа да ычхынырма...»

Ким биледи, алай да болур. Алай, бусагъатда уа Шыбыртчыкъны тюшю толкъунланы женгил чайкъалыуларында юзюлмей барады.

Шыбыртчыкъны толкъунла къалай къоркъутдула

Билмей тургъанлай, кюн батды. Алгъа кюн жарыгъы кетди. Ала бек сейир кетедиле: биринчи кюн таякъчыкъланы жютю къыйырчыкълары жыйырылдыла, ёргеден-ёрге кетдиле, бизни жолоучу энди алгъынча жылыуну билмей эди.

Шыбыртчыкъ анга къууаннган иш да этди. Кюннге кычыргъан окъуна этерик эди: «Эй, дыгъыл этме мени, тёзалмайма...» – деп. Артда уа кюн таякълары ахырда тас болдула. Шыбыртчыкъ табиьгъатда бола тургъан тюрлениулеге эс буруп къарай эди.

Вероника бла бирге окъугъанды Шыбыртчыкъ. Аны хайырындан къамыжакъчыкъ кюнню халыны юсюнден кёп зат биле эди. Эртте да ангылай эди, стол къыйырында олтургъанында да, окъуу кюнделикни бетлеринде букъгъанында да, жер юсюнде хар заманда да жылы болуп турмагъанын, бир-бирде кюнню булут да жапханын. Кертисин айтханда, Шыбыртчыкъ билмей эди Дукорда 150 жыл мындан алгъа будай бла къара будай сепген, картоф салгъан къартчыкъ Фенолог жашагъанын, Дукоргъа уа сууну толкъунлары жетдирдиле аны. Угъай, «фенолог» деген сёзню Шыбыртчыкъ биле эди. Ол битимлени, къамыжакъланы дунияларында тюрлениулени тинтген, кыышны бошалып, жаз башы къачан келлигин билген, жай къачан бошалып, къанатлыла жылы жерлеге учханларын тинтген адамды. Къарт кишичикни юсюнден а ол зат да билмей эди.

... Кюнчюк да къачып кетерикге ушай эди. Кюн таякчыкчылары тас болгъанда, бийик кёкде бир булут, ызы бла экинчи булут кёрюндюле. Ала кюнню толугабыр да къоймагъандыла. Бир кесекден а ол тас болуп къалды. Къаппа-къарангы болуп да къалмады. Кюн кечеге хорлатмазгъа кюрешеди. Алай тегерекде эртгенлик чууакълыкъ жокъ эди. Аз-аздан жел да къатыдан-къаты ура башлады. Шыбыртчыкчыны къайыгъы асыры чайкъалгъандан, къамыжакъчыкъ ал аякълары бла къайыкчыны жагъасына жабышыргъа тюшдю.

Толкъунла уа бийикден-бийикге кетюрюле эдиле. «Энди ёмюрде да жагъагъа чыгъалмам», – деп, аллай сагъышла келдиле Шыбыртчыкчыны башына. Ол биягъы сокъуранды, нёгерин кююп, фатардан къачып кетгенине. «...Бусагъатда жылыда олтуруп, Верониканы дерслерине къарар эдим, – деп кючсюнеди Шыбыртчыкъ. «Дагъыда иш кёллюлюгюм ючюн бир иги ашарыкъла да алыр эдим. Ким биледи, бюгюн Верониканы анасы «Наполеон» тортну этген эсе уа. Манга андан бек кёп татлы бурхучукъла тюшер эдиле...»

– Къарайма да, жауун да башлана болур, – деп, Шыбыртчыкъ къайыгъылы айтды, кесини юсюнде суудан чачылгъан тамычыланы кёрюп. – Ким биледи, мени алай толкъунла къоркъута эселе уа?! Къайда бугъайым мен бу жауундан да, бу къутургъан суудан да?!

Жан-жанына къараргъа къоркъуп, Шыбыртчыкъ кёзлери бла къарангы кёкге аралып къалды. Кёк суугъа кюшулуп къалгъанча болуп, къамыжакъчыкчыны къоркъгъанындан да бек къоркъутду. Бусагъатда уа къаппа-къарангы болду да къалды. Бу къарангылыкчыны ичинден къуруда бир боз булутчукъ кёрюне эди, кеси да ол булут бир уллу адамны сыфатына ушай эди. Аны къайыгъына уллу сакъаллы бир къарт киши келгенча кёрюндю. Сакъалы да – черекге дери жете. Ол сакъал къайыкчыны илиндирип, толкъунлагъа атады деп, къамыжакъчыкъ къоркъгъандан къалтырады.

– Н-е-е... – деп, бир таууш чыккъды.

Шыбыртчыкъ, къоркъуп, жыйырылды. Ол таууш тохтады да, элия чакъды. Къамыжакъчыкъ, кёзлерин да къаты кысып, бир жары бугъарыгъы келди.

Ол кезиуде сакъаллы былай айтды:

– Къоркъма, капитан! Быллай кюн да керекди бир-бирде, ол бизге да, табийгъатха да сынауду, алай бла агъачла эм ёзенде битимле кюч-къарыу аладыла...

Шыбыртчыкъ бир кесек кесине келе башлады. Хал а къууандырмайды. Алай хар зат да иги боллугъуна уа ийнаныпды. Къамыжакъчыкъ бир жагъаны окъуна кёрюрге сюе эди, андан да игиси уа – жагъагъа чыгъаргъа. Алай зат да кёрюнмей эди. Шыбыртчыкъ кёкге къарай эди, андан а ол сакъаллы кишичик бютюнда жууукъ кёрюне эди.

– Айтама да санга, къоркъма деп! Мени атым Фенологду. Мен кѣп жашагъан, аны себепли кѣпню кѣрген да адамма. Сѣз ючюн, тамбла кюнню халы къаллай боллугъун билеме. Жел да тохта-рыкъды, хар зат да тынчайырыкъды. Ким биледи, ингирге окъуна булутла кетерле... Сен бир уллу толкъунда манга кѣтюрюлсент эди, мен санга кесими фенолог кюнделигими кѣргюзтюр эдим. Анда эртегили жазуланы ичинде быллай да барды: «Жай мылыракъ болмай, къургъагъыракъ болгъанды. Кюз арты жауунлу эди, къуртла иш да чыкъгъандыла. Ала уа къара будайны ашап, бир-бирле аны жангыдан сепген эдиле. Къара будай иги ёсген эди, кѣбюсюн оракъла бла оргъандыла, алай аз будай жыйгъандыла... Картоф да артыкъ бек татыулу туююл эди...» Алгъын заманла да адамлагъа гыржынсыз бла картофсуз жашар амал жокъ эди, багъалы жолоучу!..

– Да сора жауунну жаугъаны иги окъуна болур... – деп, тыншчыкъ айтды Шыбыртчыкъ. Ол аны алай акъырынчыкъ айтды, киши эшитмезликча кѣрюндю. Алай Фенолог эшитди.

– Аперим, капитан!.. Биз, къалай-алай болса да, бу кыямагъа тѣзербиз! Сен а манга кел. Биринчи толкъуннга секирирге керексе, артда уа жел сени ёрге кѣтюрюр да, мени сакъалымдан бир тюг а санга болушур. Ол заманда табийгъатны юсюнден элтген кюнделигими ашыкъмай, магъанасын чыгъарып окъурбуз...

Ол да алай айтханлай, Шыбыртчыкъны къайыгъыны тегерегинде толкъунла бир бири ызындан тепсеп башладыла. Сакъ болургъа керекди, аладан бири къамыжакъчыкъны илиндирип, бир жанына алып кетмезча. Бизни жолоучубуз, уку киби, эки кѣзюн да жандырып, биягъы къоркъду. Алайлай бир уллу толкъун, иги да ёрге кѣтюрюлюп, битеу къарыуу бла Шыбыртчыкъны къайыгъы таба кесин атды. Фенолог болмаса, иш хайнапа боллукъ эди: ол, энишге ийилип, кесини сакъалы бла ол уллу толкъунну тыйды.

– Жаным, кет мындан ары, – деп, жумушакъ ауаз бла айтханлыкъгъа, сакъаллы къарт къаты айтды. – Къамыжакъчыкъны нек къоркъутаса? Уллуракъ кемелеге чап. Ала бла ойнап да бир кѣр, – деп, Шыбыртчыкъгъа бурулду да, былай айтды: – Къоркъма толкъунладан! Жел булутланы келтиргенди да, энди ала уа иелик этип турадыла. Алай, халкъда айтылгъаныча, кюкюреп-кюкюреп, жауалгъан а этмей... Айтама да санга – бери кел. Ма къаллай бир иги толкъун барды тегерекде, ала санга болушурукъдула... Барысы да быллай огъурсузла туююлдуле!..

– Апшачыкъ, сиз алай огъурлусуз... Сиз болмасагъыз, манга къаллай кюн келир эди... Алай, не болса да, мен черекде къалайым. Уллу суугъа юйренмейми къалгъанма. Сынауланы юсюнден а сиз тюз айтхансыз: аланы хорларгъа керекди. Мен къуруда жауундан къоркъама, башымдан жаумазча бир мадар этерге керек эди. Манга бир зат юйретирми эдигиз ол жаны бла?

Фенолог, терен кючсюнюп, төгерекге къарады, Свислочъну жагъаларында бир зат мадарыр акъылда. Андан да терен солуп, блисник таба тебиреди – бу жерледе алай айыры хансха айтадыла. Башчыгъын жюлгюч бла кетерген кибик этип, тюппе-тюзчюк сындырды да, черек таба элтди. Ёнчелеп кёрдю да, бутакъны сыныгъы къайыкъны башын жабып, тап келишип къалды.

– Ма санга, капитан, юй баш. Аны башы чукуй болгъаны иги болду, нек дегенде жаугъан жаууну тамычылары суугъа кетерикдиле. Эрттенликде уа мен санга келирме. Юй башны кетерирге къарыуунг жетмесе, мен санга болушурма аны кетерирге.

Шыбыртчыкъ тамата нёгерине кесини ыразылыгъын билдирди. Кеси да ыразы болуп, кече къалыргъа хазырланып тебиреди. Кертиси бла да, сау кюнню тюрлю-тюрлю сынаулагъа тюберге тюшдю. Алай жангы затла да билди, кёп затлагъа юйренди. Фенолог къартчыкъ бла танышханына да бек къууанды. «Эх, Вероника бир билги эди мени къаллай нёгерим болгъанын...» – деп, сагъыш этди Шыбыртчыкъ, кёзчюклери къысылып, жукъугъа бата баргъан кезиучюкде.

Шыбыртчыкъны мураты

Блисник кырдыкдан этилиннген юй баш жигит капитанны ырахатландырды. Свислочъда кёк кюкюреп, жашнап, тынгысыз черекни жарытханда, Шыбыртчыкъ жукълагъан эди. Кече ол тюш да кёрмеди. Эштада, бек арыгъан болур эди.

Эрттенликде къайыкъны иеси, тюз да кёзюн ача келгенинлей, юйню башын къалай кетериуню къайгъысын этди. Къайыкъгъа ол жарыкъны иймей эди. Ол себепден бу юй кибикчикни тышында не болгъанын, къайры жюзюп баргъынын кёрмей къалама деп, къайгъы эте эди Шыбыртчыкъ.

«Ой-ой, не этейим?» – деп жилямсырады къамыжакъчыкъ. Юйню башын кетерирге къарыуу жетерик туююлдю. Фенолог къартха билдирирге керек эди деп сагъыш этди. Къарт кишичик кеси айтхан эди да, манга ышан деп. Не деп къычырайым?! Не бек кыгъырсам да, эштирик туююлдю...».

– Мен штанга кётюрючю болсам эди, юй башны кётюрюп, суу толкъунлагъа атар эдим... Кеси кесине алай айтды Шыбыртчыкъ. Андан сора дагъыда не болургъа сюе эдим деп, ол сагъышха кетди. Не ишни, не усталыкъны эталлыкъ болур эдим мен? – деп.

«Андан эсе, жашауда ким боллугъуму юсюнден сагъышымы этсем а, – деп ойлады ол. – Ол заманга уа Фонолог да келир... Ол мени былайлай къоюп кетерик туююлдю!»

Бек алгъа Шыбыртчыкъ кесин тенгизде кемени капитаны сунду. «Свислочъ бла Болочанка манга недиле!.. Ма эркин суулагъа чыкъсам! Свислочъдан Березинагъа, ызы бла уа...». Къамыжакъчыкъ Вероника бла бирге этген география дерслени эсине тюшюре башлады. Кёз аллына география атласын келтирди, ол

анда жолоучулукъда айланьргъа бек сюе эди. Шимал, кыбыла-ма жанларын табаргъа, Африка бла Азия къайда болгъанларын тохташдырыргъа да кюрешди. Бир затла мурулдады:

– Свислочъ бла Березинаны суулары къайры саркъадыла да сора? Африкагъамы, Азиягъамы?.. Угъай, алай узакъгъа барырча аланы къарыулары жокъду. Да къайдан билейим энди уа Березинадан сора мени къайыгъым тюз жолну къалай табаргъа керекди... А-а, унутуп турама да бу сорууну билирге кесим Вероникагъа болушханьмы: андан ары Дюбнебур боллукъду. Ызы бла – Къара тенгиз... Ма эркинлик десенг!..

Шыбыртчыкъ ышарды. Ол кесин капитанны акъ кийимлерин кийгенча кёре эди. Буйрукъ этген кемесини аты уа... – «Вероника». Кемесини атына адам айтханны этерге унамагъан иесини эмда иги окъумагъан окъуучуну атын нек сайлагъанын къамыжакъчыкъ кеси да ангылаялмады. Алай болса да, башха атны атарыгъы да келмеди. Сора, терен ахтынып: «Билген этсин, мен анга къалай иги болгъанымы... Ким биледи, энтта да башына акъыл жыяр, айырмалы да окъур, мени да эсине тюшюре турур... Битеу дунияда излеп да башлар мени», – деди кеси кесине.

Капитан сагъыш этди: Вероника аны къалай табаллыкъды бу уллу долайлада. Ала энди тюбеген да хазна этсинле.

«Андан эсе, мен пират, корсар болайым... Алайды, корсарла деп пиратлагъа айтхандыла, тенгизде айланган уручулагъа. Мени кёп тюрлю топ огъум боллукъду. Къылыгъла эм керохла, ушкокла эм къамала... Башха кемелени тыйып, аланы байлыкъларын, ушкокларын сыйырлыкъма... Мен иги корсар боллукъма!.. Битеу дунияда билликдиле мени. Корсарладан сыйыргъан затларымы уа керти иелерине къайтарлыкъма. Неда иги адамлагъа, жарлы жашагъан адамлагъа берликме. Ма ол заманда Вероника билир негери къайры тас болгъанын, къаллай къарыуу болгъанын да...»

Шыбыртчыкъ келлик заманны юсюнден сагъыш эте тургъанлай, бир таууш эшитди. Кёзлерине жарыкъ урду. «Иги корсар» ангылады: къайыкъны башы ачылгъанды. Шыбыртчыкъ Фенолог къартчыкъны кёрдю.

– Кече къалай къалдынг, жигит жолоучу? – Шыбыртчыкъ негерини ауазын эшитди.

Къамыжакъчыкъ кесини умутларын, муратларын къартчыкъгъа айтырыгъы келди, алай Фенолог корсар усталыкъны бош керексиз сагъышлагъа санаса уа? Пиратла – ала аман тоноучуладыла. Аны себепли бош сорду:

– Сизни кечегиз а къалай ётдю?

Фенолог къартчыкъ, терен кючсюнюп, айтып тебиреди:

– Иште бла къайгъыда. Сени ючюн жарсымай эдим, нек дегенде кёк кюкюремей эди, жашнамай эди. Хата болмазлыгъын биле эдим. Мен да тынчайыргъа хазырландым. Мени Дукорда хамамым барды. Быллай кюнледе анда бугъуучума. Алай, ийнан,

сау кечени жукълаялмадым... Аллай ырыс барды: кёкню биринчи кюкюрегени кече болса, ол жыл адамлагъа къыйын жыл боллукъду, кюндюз кюкюресе уа – тынч. Тюнене уа кёк кече кюкюрей эди. Кюкюреген да кюнчыгъышда эте болур эди дейме...

– Ол а нени белгисиди? – деп сорду Шыбыртчыкъ

– Жаным, аллай кёк кюкюреген иги жемишли жыл боллугъуну белгисиди... Кюнбатыш жанында болса уа, жыл аман болургъа боллукъду. Ма алай: сау кечени сагъыш этип турдум, не боллукъду деп.

– Да не оюмгъа келдигиз, багъалы Фенолог? – деп, къамы-жакъчыкъ кесини оюмларын эсине тюшюрдю. Болочанкада жашау къалай боллугъун билирге суйдю: жарлымы, баймы?.. Тынчымы огъесе тюнене ингирдечамы?

– Мен энтта да бир сагъыш этейим. Быллай иште ашыгъыргъа жарамайды. Ашыкъмай сагъыш этерге керекди. Алай нек эсе да жүрегим алай айтады, жай иги боллукъду деп, табийгъат адамны къалай суйгенин кёргюзтюрюкдю: ёзенде, талада, агъачда да... Къууанчлы жай да боллукъду. Жаз башы жылымы эди? Хау, жылы. Алай эсе, иги тахта тирлик жыйыллыкъды. Агъачда эрленле да кёп. Ол да игиди. Кёгетлени кёплюгюн кёргюзтеди ол. Зурнукла жылы жерледен экишер неда ючюшер учуп келедиле. Ол да иги тирликгеди... Алай манга энтта да бир затха эс бурургъа кереди: черекде суугъа, кёкде булутлагъа, чыпчыкълагъа тынгыларгъа, ким биледи, ууакъ жаныуарчыкъла бла да тюберге керекди. Къандагъай¹ да кесин къалай жүрюте болур? Ол да ата-анасындан юйренеди. Кирпиле уа ненча жашырын затланы ачыкъларгъа боллукъдула... Хар нени да билип, адамлагъа айтырыкъма, боллукъ халгъа хазырланырча...

Фенолог алай сейир хапар айта эди табийгъатда болгъан ишлени юсюнден, Шыбыртчыкъны да сагъыш этдирди, мен да фенолог болсам а, не болур деп. Алай сагъышларын нёгерине айтыргъа базынмады. Хапарларын бошагъынчы окъуна, саламлашып айырылгъан эдиле. Шыбыртчыкъ кесин сууда сакъ жүрютюрге сёз берди. Бир къыйынлыкъ болса уа, кесини сагъышларында тилегин Фенологга иерге айтды. «Сенден бир хапар келгенлей, болушургъа келмей къаллыкъ туююлме. Анга ийнан», – деп, кете туруп, къарт алай айтды. Ёргеден-ёрге кётюрюле туруб а, дагъыда былай къошду: – Сен да манга болуш. Тёгерегинге иги къара, толкъунлагъа бла жагъалагъа да къара. Къанатлылагъа да тынгыла, кёкге да къара. Артда уа хар нени юсюнден да манга айтырса. Табийгъатны не тюрюк болумун да билирге керекме. Мени билимим алыкъа, кесим суйгенча, толу эм терен туююлдю. Сен болушсанг а манга, ма ол заманда адамлагъа да хайырыбыз тиерикди...»

Алай айтып, къартчыкъ жокъ болуп кетди. Ёмюрде да былай да кёрюнмегенча. Къамыжакъчыгъ а, эки кёзюн да жандырып,

¹ Къандагъай – лось.

төгерекегге къарап башлады. «Тейри адамы, фенолог усталыкъ аман усталыкъ туююлдю, къарайма да. Кёп зат билирге, кёп затха эс бурургъа, алай бла уа адамлагъа жарай турургъа керек болады», – деп, кеси аллына къалып, алай сагъыш этди Шыбыртчыкъ.

Кесине болушхан адамгъа бир игилик этериги келип къалды Шыбыртчыкъны да. Фенолог болмаса эди, ким биледи, аны къайыгъын да, аны кесин да толкъунла бла жауун батдырып къояргъа боллукъ эдиле. Алай бла умутлары да батып кетерик эдиле...

Вероника Шыбыртчыкъгъа тансыкъ болады

Капитан тюрлю-тюрлю сынаулада сыналгъан заманда, сахарда да, ол къоюп кетген фатарда да жашау къайнай эди. Вероника жашагъан, дерслерин этген, нёгерлери бла ойнагъан фатар.

Бек сейири уа, жолоучугъа Свислочъдан бла Дюбнебурдан кёрюнмеген къызчыкъны нёгерине тансыкъ болгъаныды. Къызчыкъ Шыбыртчыкъны тапмагъанында, къаллай иги нёгерден айырылгъанын ангылады. Кюнделигин да андан ача эди, бусагъат ичинден аны суйген «оноучусу» чыгъарыкъды деп, умутун юзмей. Бир кере уа дерде сабийледен Свислочъха къаллай суула къошуладыла деп соргъанда устаз, Вероника секирген окъуна этген эди:

– Болочанка!..

Ол заманда Николай Александрович Верониканы кесине сорду:

– Андан сора уа къаллай суула къошуладыла Свислочъха?

Къызчыкъ сагъыш этип, кюнделикни бетлерин терк-терк ача эди, андан Шыбыртчыкъ чыгъып, болушхан этерик сунуп. Бир кесекден ол амалсыз ышарды: «Мени биргеме Шыбыртчыкъ жокъду... Анда да кесим терсме. Мени хатамдан жокъду ол мында...»

Устаз, къызчыкъны арсарлы уялгъанын кёрюп, сорууну бир башхагъа берир ююн, классны кёзю бла къармап чыкъды. Аны бла бирге Вероникагъа айып этди жукъ билмегенине. Нек дегенде аны географиядан билими къайда иги эди къалгъанладан.

– Сейирди, кесигизникин унутханыгъыз... Телевизорну аллындан кете болмазсыз, башха къыралланы кёргюзтүп тебиреселе...

Вероника уялды дерча да туююлдю. «Мен ол сууланы атларын билеме! – деп, тыншчыкъ айтды ол. – Ала мени кёз аллымдадыла! Атам бла анам кёп тюрлю жерледе болгъандыла, Болочанкагъа тюшгюнчю... Мында тапханма гитче Шыбыртчыкъны да... Мени акъыллычыгъымы... Керти акъыллыны да, жолоучу нёгерни да... Мен аны кеси къурагъан атласын къалай къойгъан болурма унутуп?!».

Къолун портфелине сукъду. Алай тюз ол такъыйкъачыкъда Верониканы эсине тюздю: Шыбыртчыкъны атласы хар заман-

да да ол дерсле этиучю столуну юсюнде болгъанын. Хар кечеден да къызчыкъ кесини нёгерин эсине тюшюре, тансыкъ бола, аны жолоучулукъ атласыны бетлерин ача эди. Къамыжакъчыкъны къарамына кёре, Африка къаллай болгъанын эсине тюшюрдю, Американы бла Азияны сууларын Шыбыртчыкъ къаллай ызлыкъла бла ызлагъанын да. «Анда Свислочъха аталгъан бет да барды да!» – деп къууанды ол. Алай бла кёзюне Свислочъха къошулгъан сууланы ызлары кёрюндюле. Аланы атлары да.

– Николай Александрович, тохтагъыз, мен билеме! – деп, къычырып, Вероника айтып тебиреди: – Волма, Титовка, Талька, Железинка... – Анга къошакъгъа уа сууланы къатында эллени, агъачланы, шауданлары, жипилери болгъан жерлени да айтды.

Къуру устаз угъай, битеу окъуучула да тынгылай эдиле Вероникагъа.

– Айтханынга кёре, сен Беларусьну иги билесе, эштада, атаананг бла кёп жерледе бола тургъан болурса, – деп, Николай Александрович Верониканы къатына барып, кюнделикге къолун узатды. – Мен сени билиминге къуру «он» салып къоймай, кюнделигинде ыразылыгъымы жазаргъа сюеме ата-ананга... Биз кесибизни туугъан жерибизни билген да этип, багъалай да билсе, башха жерлени да ма ол заманда билликбиз. Бизде да, Беларусьда, бардыла ариу жерле, тыш къыраллы жолоучулагъа да кёргюзтюлюк жерле. Сабийле, ма сизге экинчи дерсге хазырланып келирча иш: кесигиз къысха хапар къурагъыз, туугъан, суюген жерлеригизге жоралап, кесигизни тыш къыраллы нёгерлеригизни къайры чакъырыргъа боллугъугъузну да айтып...

– Нарочъха! – деп, устазны сёзюн бёлюп, арт партадан Серёжа къычырды. – Озгъан жай мен анда лагерьде солугъан эдим...

– Охо, Серёжа, – деп, Николай Александрович, къолун кётюрюп, – тынч туругъуз, – деди сабийлеге. – Мен ангылагъаннга кёре, кёпле биледиле анда белгили «Доммайчыкъ»¹ деген сабий лагерь болгъанын. Алай мени сизден тилеригим: иги хазырланып келигиз экинчи дерсге. Къонакъланы Нарочъха неда Беловежье паркгъа, неда башха жерге чакъырсагъыз, азлыкъ окъуна этер... Хазырланыгъыз да, бек сейир затланы юсюнден алагъа хапар айттыгъыз...

Къонгуроу зынгырдады. Сабийле классдан чыкъдыла. Вероника уа партада, сагъышлагъа кетип, кёп олтурду: ол экинчи география дерсге иги хазырланып келирге керекди. Сейир зат табаргъа керекди. Беларусьну жипилерини юслеринден неда таза шауданларыны юслеринден хапарчыкъламы хазырласын адам?...

Алай къызчыкъны жарсытхан башха зат эди: «Шыбыртчыкъ къайда болур?..» Ол къатымда болса эди – кюнделикде неда юйде Верониканы сакълап, анга биринчи айтыргъа боллукъ эди гео-

¹ Доммайчыкъ – зубренок.

графиядан юйге берилген дерсни юсюнден. Ким биледи, бир затны юсюнден оноулашыргъа да боллукъ эди...

Вероника барысындан да артда кетди класдан. Аны башында жалаңда бир сагъышы бар эди: «Шыбыртчыкъны излерге керекди! Аны табаргъа керекди эм кечгинлик тилерге!..»

Шыбыртчыкъ жагъагъа чыгъады

Бир ингирде Шыбыртчыкъ бек мудак болду. Капитан эрикгенди: Свислочъ да тынчайгъанды, шошду, къайыкъ да жеринде тохтапды. Къамыжакъчыкъ бирде онг жагъагъа, бирде сол жагъагъа къарай эди. Аны, бир кюннге болса да, суу жагъагъа чыгъарыгъы келди. Къалакъларын да къююп, жер юсюнде айланыргъа. Хансда аунаргъа. Ашарыгъы да келген эди. Шыбыртчыкъ къуруда суу ичип кечингенли ненча кюн болады. Алай ал кюнледе ол да жете эди. Баям, сууну ёз тутхан къыйматы болур эди – хар тамычысы да дарманча кёрюнгенди.

Дагъыда: «Ёлгенлени сау этген суу барды», – деп да, хапар жюрюйдю. Ол айтыу акъылгъа келгенлей, Шыбыртчыкъ неден эсе да къоркъду. Ал аягъы бла къайыкъдан ары узалып, суу алып, бетин сылады. Дагъыда бир алды... Аман къууумларын сууукъ суу бла къыстаргъа умут этди. Башха затны да эсине тюшюрдю. Бирде Вероника, шауданда энчи суу болады, адам ичсе, эмен кибик, саулукълу болады деп, школдан аллай хапар келтирди. Бир-бир шауданланы суулары уа кючюнгю алып къояды деп, аллай оюмну да айтды.

– Угъай, мени къарыууму алыргъа жарамайды, – деп, Шыбыртчыкъ алай айтханлай, анга бир бийик кеме келгенин кёрдю. Суу боркъулдап, толкъунла къайыкъны чайкъадыла.

Агъач баппуш кёре эдим ол а. Къанатлары бла сууну чайкъап, уллу къалакъла бла баргъанча, аякъларын да къымылдата тебигенде, Шыбыртчыкъны къайыгъын бузарыкъча кёрюндю. Бир тюрлю оноу этерге неда къачып кетерге – аны юсюнден сагъыш этерге заманы жокъ эди. Жолоучу кёзлерин къысыды, кеси да алай жыйырылды, кёрюнмей окъуна къалды.

Баппуш а къайыкъны жигит капитаны бла бирге, тюкню кётюргенча, женгил ёрге кётюрдю. Кёзлерин ачханда, къайда эсе да бир башха жерде болгъанын ангылады Шыбыртчыкъ. Къоркъгъанын унутуп, къалай тап орналыргъа билмей, сагъыш этди. Къалакъланы тас болмагъанларына къууанды. Алай бла баппуш Шыбыртчыкъны къайыгъы бла жагъагъа чыгъарды, юсюнде болгъан суу тамычыланы бла хансланы силкиндирип жерге атды. Жолоучуну ханс ичине тюшгени бла аны жангы жолоучулугъу башланды.

Къамыжакъчыкъ къургъакъ жерге чыкъды. Къайыкъны баш тебен айландырды. Къатына къалакъланы салды. «Къургъакъсысынла, дагъыда сынаула боллукъдула. Мен ненча къычырым

болгъанын билмей къалдым туугъан Болочанкама дери, – деп, кеси кесине айтды Шыбыртчыкъ. – Бусагъатда уа бир кесек айланайым ары бла бери. Къайыкъны къойгъан жерими унутмайым ансы...»

Унутмаз ючюн а, бизни жолоучубуз кесини жолунда белгиле салыргъа оноу этди. Биринчи аллай белги ханс юзюк болду. Шыбыртчыкъ хар тогъузунчу атламындан бир кырдык юзюкню белги этип баргъанды. Артха къарап, къайыкъны къойгъан жерни табаргъа тынч боллугъун ангылап, къууанды. Андан ары атлаялмай, жеринден тебалмай къалды. Жаяу жолчукъну ортасында, беш атлам алда, гумулжук сюеле эди. Гумулжук Шыбыртчыкъгъа къажау сюелгенча кёрюндю. Къоркъаракъ да болду. Жолоучубуз биринчи кеси чабаргъа базынды

– Кет бир жанына, ким эсенг да! – деп, Шыбыртчыкъ таукел айтды.

Алай гумулжук жууап берирге ашыкъмады. Ол къамыжакъчыкъгъа сынчылап къарады. Иги кесек тынгылап туруп, Шыбыртчыкъ гумулжукну инбашы бла тюртюрге кезенди. Ол кезиучюкде гумулжук айтды:

– Сен къайдан чыкъгъанса?! Узакъ кирмегенликге, ненча къайгъы келтиргенсе! Бу жыл къыш узун эди, жаз башы да кеч келгенди. Гяхиник энди чыгъа башлагъанды. Сен жигит а, аны нек малтайса?.. Бу не ханс болгъанын окъуна билемисе сен?!

Бугъар амал этип, Шыбыртчыкъ башын инбашларына тартыргъа кюрешди... «Мен аллай бир не этгенме?! Аллай ханс къаллай бир барды энтта да!» – деп, сагъыш этди капитан. Сора, ол эшитирча, былай айтды:

– Мен ангылагъаннга кёре, сиз керексиз ачыуланасыз, багъалы гумулжук!.. Бир-эки кырдыкны малтагъанлыкъгъа, не заран боллукъду? Аны да керек болуп этгенме...

Аны эшитип, гумулжук ары-бери бурулуп, жеринден тебалмай къалды. Баям, бек ачыуланган болур эди.

– Кесинги атынг да къалайды? Жахиллигинг кёрюнюп турады. Бир класс да бошамагъанса, къарайма да... Бу алакёз¹ кырдыкды. Эрттеден бери ол бу жерледе ёседи. Битеу кырдыкланы аналарыды. Бу ариу хансны ненча аты болгъанын а, иги сагъыш этмесем, айталлыкъ окъуна туйюлме. Кёкчечек да барды.

Шыбыртчыкъ, жажил дегенине ёпкелеген этгенликге, эс буруб а тынгылайды. Къалай бармагъанды ол школгъа?! Аны Вероника хар кюнден кюнделигинде школгъа элтип тургъанды. Верониканы иги белгилерини кёбюсю аны хайырындандыла.

Алай Шыбыртчыкъ даулашыргъа къоркъгъан эте эди. Бек огъурсуз сыфаты бар эди гумулжукну. Аны себепли ёпкелеген Шыбыртчыкъ тынгылап тура эди, жаратмагъанын билдирмезге кюрешип.

¹ Алакёз – василёк.

– Ол алакёз кырдык чакъса, тегерекде алай ариулукъ боллукъду!.. Бутакъчыгы да ёрге бийикге ёсер. Бизге аны бутакъгына минип, ёрге жолоучулукъгы да чыгъаргъа боллукъду... Ол зыгытны хайыры уа къалай уллуду!.. Къаллай бир дарман этедиле андан! Бизни тебебизде биреулен ауруса, ол кырдык бла багъадыла.

Шыбыртчыкъ, гумулжукну хапарына тынгылай кетди да, хар затны да болушунлай айтыргъа суюдю. Бек биринчи, кырдыкны нек малтагъаныны юсюнден. Ахырында уа битен жарсыларын да айтды. Гумулжук да, Шыбыртчыкъ да жарашдыла, бир бирге келкъалдыларын алайда къойдула да, алгъа тебиредиле. Талада айланып бошагъандан сора, гумулжук Шыбыртчыкъгы аны къайыгъын табаргъа болушургъа сёз берди. Суу жолоучу уа Блукатикни (жангы танышы гумулжукну аты алай эди, ким биледи, бара баргъан дуняда ол Шыбыртчыкъны татахы окъуна болуп къалыргъа да болур) къалакъланы тартыргъа юрретирге айтды...

Шыбыртчыкъ гумулжук уаягъа тюшеди

Гумулжук терк бара эди. Бираздан аны жетер ючюн, чабаргъа окъуна тюшдю. Тегерекге-башха къарай барыргъа сую эди къамыжакъчыгъ а. Хар атламында бир жангы затха тюбей эди кеси уа.

Онг жанында, жашил кюзгюча, сингир чапыракъ тура эди. Сол жанында уа кекге чапыракъсыз бийик къаура созула эди. Башын ары бла бери айландыра, Шыбыртчыкъ аз къалды сары чапыракълы гюлчюкге тиерге. Къамыжакъчыкъ уллу гюлню къатында сюелип къалды да, гумулжук кесини жол негеринден узакъгы кетди. Ачы къычырыкъны эшитип, артха къарамаса, не боллугъу белгисиз эди.

Къычыргъан Шыбыртчыкъ эди. Аны къычырыгына кырдыкда да къымылдадыла, шууулдадыла. Къычыргъан а не ючюн этди: ол аны сейир этдирген сары гюлге бир уллу къамыжакъ къонду. Къоркъгъанлыкъгы, Шыбыртчыкъ кеси кесине кёл этдирди: «Угъай, баям, бу быллай къанатлы болур, нек дегенде аны къанатлары да барды...» Гумулжук алайгъа кесини негерин къорууларгъа терк чабып жетди. Сора тыншчыкъ аны къулагъына шыбырады: «Бу бал чибинди да... Ол бал жыяргъа келгенди... Къоркъма... Анга тиймесинг, ол кеси кишиге да тиймейди...»

Къоркъуу болмагъанын ангылап, Шыбыртчыкъ кесин жукъ да ангыламагъанча кёргюзтмей, ангылауу болгъан негеринден сорду:

– Къаллай къанатлыланы къауумуна киреди бу? Верониканы бла мени дерслерибизде мен аллай сейирлик учхан затны билмейме.

– Бу къурт-къумурсахды... Дунягъа ол адамдан эртте жаратылгъанды дейдиле, – деп, гумулжук кюлдю. – Бал чибин – адам хайырын алып башлагъан биринчи къурт-къумурсахды. Бал чи-

бинле жыйгъан балны хар кюнден ашап турсанг, ёмюрюнгю узакъ этерге боллукъса. Аны хар ким да биледи.

– Мен а биринчи кере эшите турама. Быллай уллу затны къа- тында турургъа къоркъуулу болур дейме. Аягъы бла башынга бир урса! – Шыбыртчыкъ тынчаялмай эди.

Гумулжук аны айтханына сыртындан тюшюп кюлдю. Къор- къакъчыкъгъа ангылатды бал чибинни киши бла да тюйюшмеге- нин. Алай аманлыкъчыладан а кесин ийнеси бла къоруулайды. Билирге сую эсенг а, бал чибинни къапханы, хаталы угъай, хай- ырлы окъунады. Ол къапса, ийнеси бла от кийиреди. Ол а тюр- лю-тюрлю аурууладан багъаргъа жарайды. Алай бир-бирде уа ол адамны неда къамыжакъны бир къапханы бла ёлтюрюрге да бол- лукъду... Шыбыртчыкъ къалтырады. Ол, артхаракъ туракълап, шыбырдады: «Хайда, багъалы гумулжук, бал чибин къапмазча, былайдан теркирек кетейик».

Гюлню юсюнде этилинген затлагъа къарай, экиси да акъы- рын кетип тебиредиле. Шыбыртчыкъ да кесича сабыр таукел бо- лур эсе деп, Гумулжук элбер айтды: «Юйчюк – гитче, адамлары уа – кёп», – деди деп, элберни башын кеси тешди: «Халкъда бал чибинлени бла уяларыны юсюнден былай айтадыла», – деп.

Узакъ да кетгинчи, гумулжук тегерегине тынгысыз къарап башлады. Ызы бла бир кесекге тохтап, башын ёрге кётюрдю. Суу жолоучу кесини негерини къайгъы этгенин кёрдю.

– Шуёхум, не болгъанды? – деп, Шыбыртчыкъ гумулжукну кёзлерине къарады.

– Мен кесим да ангылаталлыкъ туююлме. Кюнню халыны юсюнден илмудан хапарым жокъду...

– Мен болушаллыкъ болурмамы? Мен кёп болмай Фенолог къарт бла танышханма. Къарындашым, мен санга айтайым, ол бек билимли эм сынаулу адамды. Ол эрттегили Дукорда жашайды эм кюнню халын тинтеди эрттеледен бери да.

– Мен да эшитгенме ол къартчыкъны юсюнден... Гумулжукла хар заманда да жауунну жауарыгъын нек биледиле деп, андан бир сорургъа керек эди. Бусагъатда да алайды: булутла къайда эсе да келе турадыла, гумулжук уягъа терк къачаргъа керекбиз. Жолда бара уа, жаш гумулжукланы да жыйып, жауун жаугъанда, юйде олтурсагъыз иги эди деп билдирирге керекбиз. Ансы жауун бла бирге кёк кюкюрерге, жашнаргъа, элия уургъа да боллукъду. Къайгъы ол заманда болур!.. Аланы къайдан билгеними сорма ансы. Жауунну жауарыгъын мени ата-анам, аланы аталары бла аналары да, аланы барысыны да ата-аналары биле эдиле. Жауун- да ачыкъ жерде гумулжук ишлерибиз бла кюрешгенибизни энчи сылтауу барды...

Шыбыртчыкъ бла аны негери гумулжук уягъа ашыкъдыла, ала алайдан узакъ туююл эдиле. Жолда ала жаш гумулжуклагъа да тубедиле, ала уллу болмагъан къайын терекни бутагъын тар- та тура эдиле. Аладан бири уа анга къошакъгъа дагъыда кесини

аркъасына нарат ийнечикни салып бара эди. «Тюз мени къалакъларымча», – деп сагъыш этди сууну капитаны. Бирсиле эшитирча уа зат айтмады. Бек башы уа: гумулжукну ызындан терк жетерге эм болургъа боллукъ хатадан теркирек къутулургъа. Таматаны айтханына тынгылап, жаш гумулжукла аны ызындан чапдыла. Кимни келтиреди бу биргесине деп да сормай.

Бал чибин бла танышханындан эсе, Шыбыртчыкъны гумулжук уя бегирек сейирге къалдырды. Къамыжакъчыкъ, башын ёрге этгенликге, ол уяны ненча къат болгъанын ортасына дери окъуна санаялмады. Санап чыгъарча да тюйюл эди, тюзю. Гумулжук кесини нёгерин эшикден ичине тюртюп, олтурургъа жерин кёргюзтюп, аякъ тюплеринде чырмашып айланмазлыгъын тиледи. Кеси уа башха отоугъа чабып кетди. Бир кесекден андан бир къучакъ кырдык алып, чартлап чыкъды.

– Былай атла да, болушчу, Аллах ючюн, – деди Шыбыртчыкъгъа гумулжук. Ала экиси да кырдыкланы тешиклеге буштукъ этдиле. Къатларында башха гумулжукла да ары-бери чабышадыла. Ала биринчи къатда болгъан эшиклени артларындан бутакъладан тиреуле сала эдиле. Къабыргъаланы бегейте эдиле.

– Жауун жауса, ырхыла гумулжук уялагъа уллу хата салыргъа боллукъдула. Терезеледен бла эшикледен ётюп, биринчи эм экинчи къатланы суу басады. Аллах айтылгъан жерден кери этсин. Суу бла ойнаргъа жарамайды...

Ол къазауат кезиуде ким эсе да, кючден ауазы чыгъа, айтды:

– Къа-чан жауун жауа-рыгъын гу-мул-жук-ла биле-диле.

Шыбыртчыкъ артха бурулгъанында, аны къатында тиши гумулжук сюелип тургъанын кёрдю. Сууну капитаныны нёгери ангылатды:

– Бу мени ыннам Софьяды. Атыны магъанасы «акъылман» деп алайды...

– Дагъыда – ил-му!.. – деп, ушакъгъа тиши гумулжук къошулду.

– Ол кертиси бла да кёп затны биледи, кёп жашагъанды. Энди уа сокъур болгъанды да, сау кюнню гумулжук уядан чыкъмайды. Болсада, аш юйде аш этерге аны сокъурлугъу чырмау этмейди. Аны болушлукъчулары кёпдюле, алай тюрлю-тюрлю ашланы къалай этилликлерин алагъа мени ыннам юйретеди. Ашны татыуун да биринчи кеси кёреді. Ишлеп бошайыкъ да, эрттен азыкъгъа барайыкъ. Сен ач да болурса?

Шыбыртчыкъ зат да айтмады. Жаланда жюреги къалтырады эм къууанды. Ашла башына кирип, башын татлы сагъышла бийледиле...

Софьяны жашырынлары

Ишлегенден Шыбыртчыкъ бек арыды. Къамыжакъчыкъны гумулжукладан артха къаллыгъы келмей эди. Ала уа асыры ары

бла бери чапхандан, капитан а, алагъа къарай, терк окъуна Верониканы эсине тюшюрюп, сагъыш этди: «Ол да гумулжукланы озаллыкъ туююл эди!..» Ала ишлерин билген, хар неге да терк къармашханладандыла. Алай Шыбыртчыкъ да бош сюелип турмай эди. Ол, ыннаны айтханына кёре, кирген жерден къысха хансланы айырып алып, кесини нёгерине элте эди. Ол а аланы тешиклеге жула эте эди.

Гумулжукланы жауундан бек къоркыгъанлары кёрюнюп тура эди.

Шыбыртчыкъ гумулжук уягъа тюшгенде жарыкъ эди, алай терк окъуна къарангы болду. Капитан не бек къармалып къараргъа кюрешсе да, къарангыдан жукъ кёралмады. «Эрттенликде жагъагъа чыкыгъанлы кёп болмай эди, мында уа энди – кече», – деп жарсыды къамыжакъчыкъ. Аны гумулжук уягъа къарарыгъы келе эди. Бу мекам анга бир сейирлик къалагъа ушагъанча кёрюнеди. Жаяу жолчукълары тау жоллача къыланч айлана эдиле. Бир-бир жерледе гумулжук уяны теренине кирирча тешикле бар эдиле. Кирирге деп этилинген бир-бир тешиклени эшиклери да бардыла. Ала да этилип. Шыбыртчыкъ андан башха жукъ кёралмады. Гумулжук уяны ичинде кеси жангызлай жолоучулукъгъа чыкъса, артха къайталлыкъ туююл эди.

– Энди былай къарангыдамы олтуруп турлукъбуз? – деп, капитан кеси да ангыламай, уллу айтып ийди.

– Багъалы кьо-о-онакъ! – деп, хырылдагъан ауазы бла Софья айтды. – Жарсы-ма, хар затны да кёрюрге заманынг боллукъду. Эслирек болсанг а, санга бир зат да юйретирикме. Ким биледи, алгъаракъ да айтырма, туудугъум бла сени ушхууур бла сыйлагъынчы окъуна...

Шыбыртчыкъ, терк окъуна къулакъларын шиш тутуп, тынгыларгъа хазыр болду... Алай Софья ашыкъмай эди. Кертиси бла да бир асырап тургъан тасхасы болур эди. Къамыжакъчыкъ къайгъы иш да этди: ынна сокъуранып, тасхасын айтмай къойса уа? Вероника бла аны араларында жашыргъан затлары болмагъанды. Бир-бирде къызчыкъ аны алдап къойгъанын санамасанг, сылтаусуз, бош алай. Къамыжакъчыкъ нёгер къызчыгъына кёп ёпкелемей эди... Алай мында, гумулжук уяда, хал башха тюрлюдю...

– У-у-угъай, гумулжук уяда угъай, – деп хырылдады биягъы ынна, аны не сагъыш этгенин билип къойгъанча. – Къоркыгъан этме, багъа-а-алы кьонакъ! Мен биреуню не сагъыш этгенин билип къояма, аллай хунерим барды. Аллай хунериме жыл саным болушады... Мени жашаумда кёп тюрлю тубешиуле болгъандыла... – Энди аны сёзлери ачыкъ эшитиле эдиле, ауазы хырылдамай эди. – Энтта да мен санга бир айтырыгъым... Бир заманда да ашыкъма... Ол бизни хар этген ишибиз бла да байламлыды... Акъылман адамла айтханча: жети кере ёнчеле да, бир кере кес.

Софья ахтынды. Аны бир затдан къоркъгъанча неда аны бир-ле эшитирикча сагъайгъанын Шыбыртчыкъ къарангыда эсле-меди.

– Багъалы къонагъыбыз, гумулжук уягъа тапсыз заманда келгенсе, биз санга битеу къалабызны кѳргюзталлыкъ туююлбюз. Кѳп жыл кюрешгенбиз, бу къаланы ишлейбиз деп. Кюн бузулса да, кѳп тюрлю жанлы къамыжакъладан бла къанатлыладан биз мында букъгъанбыз... Ала барысы да бу уяда жашагъанланы, жууукъларымы иш кѳллюлюклерини хайырынданды. Кеслери-ни къарыуларын аямай, гумулжукла кече-кюн да ишлейдиле... Арыгъанны билмей, чабабыз, бошдан айта болмазла бизге, иште, элия кибик, теркдиле деп...

Ана гумулжук тынгылады. Бир кесекден а акъырын, Шыбыртчыкъ бла кеси эшитирча, айтды:

– Алай биз затны эталмай къалсакъ, бизге болушлукъгъа Ажайып Чѳпчюк келеди. Биз аны гумулжук уяны зинданында уллу кюбюрде асырайбыз. Ол Чѳпчюкню уллу къарыуу барды. Сѳз ючюн, ол бизни хар бирибизни узакъ жолоучулукъгъа иерге боллукъду. Аны онгларын хайырланыр ючюн, жаланда эки затны этерге керекди...

Шыбыртчыкъ, аны сѳзюн бѳлмей, эс буруп тынгылай эди. Алай сорлугъу уа келе эди, ол гитче чѳпчюк алай къалай эталады деп? Ынна уа биягъы къамыжакъчыкъны сагъышларын билди.

– Вилемисе, хар зат да бизни умутларыбыздады... Къалай узакъгъа учадыла ала, бизни акъылыбызда, умутларыбызда къалай боладыла ол узакъ жолоучулукъла... Аллай затлагъа жолну бизге Чѳпчюк болушады салыргъа. Кечеги кѳкге да кѳпюр ишлерге боллукъду. Бек кюреширге керекди ансы, эм... Сора эки затны этерге керекди. Бек алгъа сынауну ѳтерге керекди...

– Не сынауду ол? – деп сорду капитан. Ол жолоучулукъну бек суюгенин ыннагъа билдирлиги келе эди. Туугъан Болочанкасы бла тюбешиуню артха къояргъа да ыразыды, башха къыралланы кѳргю эди ансы...

Шыбыртчыкъ эслементи Софьяны кюлгенин. Ол да къамыжакъчыкъгъа бир керекли затны терк билдирирге сюе эди. Нек дегенде, аны кѳзлери эрттеден бери кѳрмегенликге, жаны, жюре-ги, акъылы бла къамыжакъчыкъдан жылыу ургъанын сезе эди.

– Сен, багъалы къонакъ, ашыкъма. Хар зат да кесича барсын. Не этерге керек болгъанын а мен санга айтайым... Биринчисин сен кесинге деп этерге керексе. Сагъыш эт, нек эм къайры барыргъа сюесе. Сахарагъамы неда Сахалингеми, къызыгу болсангмы сюесе огъесе сууукъму... Ким бла тюбеширге сюесе, къаллай къанатлыла бла къамыжакъла бла? Къайсы суулада жюзгенинги жаратаса?.. Башында аллай ачыкълыкъ болса, биринчи ишни этилгеннге сана да къой. Экинчиси уа – бек тынч. Чѳпчюкню кѳрсенг, аны сынауун ѳтерге керексе. Ол сынау а юч элберден къуралады...

Къаллайладыла ала, жарсыугъа, мен билмейме. Аны кеси айтырыкъды...

Шыбыртчыкъ ахырда шош болду. Алгъа ол аламгъа да сую эди барыргъа, Вероника космонавтланы юсюнден айтханда. Къытайгъа да барыргъа сую эди, бир къыралда хар затны да кёрюрге боллукъ эди: ёзенлени, къумланы, агъачланы, тауланы, тенгизде да жууунургъа боллукъ эди. Дагъыда Шыбыртчыкъ Индияда болургъа сую эди, бурун заманны эсгертмелери кёп болгъан жерде. Башха затланы да кёрсем, аман боллукъ туююл эди. Сёз ючюн, откъусханны ¹ юсюне минерге неда чучхурдан секирирге... Бусагъатда уа, башха къыраллада болургъа онг чыкъгъанда уа, къамыжакъчыкъ жарсыугъа къалды. Къуру къаллай сайлау этерге деп угъай, ол алай узакъ жолоучулукъгъа хазырмыды деп. «Угъай, таукел болургъа керекди... Къайдады ол Чёпчюк?! Мени Къаракъумгъа ий деп тилерикме андан... Анда – къумла, суу канаула, харбызла, татлы хуанла... Дагъыда гранатла бла жюзюм!.. Бек башы уа – жарыкъ, кюн да тийип... Болочанка уа – бир кесек сакъласын...»

– Охо, иги болду, кесинги муратынгы сайлагъаныннгы, – деп, Софья биягъы Шыбыртчыкъны сагъышларын билди. – Жаланда бир баш ауруу барды... Биз Чёпчюкню алай букъдуруп турабыз, анга жаланда бир къыйын жол бла барыргъа боллукъду... Ол жолчукъну тюзюн алай кёп адам табалмайды. Ма олду баш ауруу дегеним.

– Табып кёрюрге уа боллукъмуду? – деп, таукел сорду Шыбыртчыкъ.

ГУРТУЛАНЫ Салих
кёчюргенди.

¹ Откъусхан – вулкан.

БАШЛАРЫ

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ ТУУГЪАНЛЫ – 110 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Отарланы Керим. <i>Статья</i>	2
Керимни КПСС-ни Ара Комитетине жазгъан къагъыты	20
ОТАРЛАНЫ Керим. Назмула.	27

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ ТУУГЪАНЛЫ – 85 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Тёппеланы Алим. <i>Статья</i>	37
<i>Тёппеланы Алимни юсюнден айтылгъан сёзледен</i>	62
ТЁППЕЛАНЫ Алим. Сыйрат кёпюр. <i>Роман</i>	68

ДАВИД КУГУЛЬТИНОВ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Теренлик. <i>Статья</i>	140
ДОДУЛАНЫ Аскер. Давид тау. <i>Статья</i>	142
Давид КУГУЛЬТИНОВ. Назмула.	147

ТЮРК ДУНИЯСЫ

МЫЗЫЛАНЫ Къаншаубий. Анталияны илхамы. <i>Ал сёз</i>	153
Арслан БАЙЫР.	154
Зюхтю УЛУКАПЫ.	157
Фисун ЯША	157
Джелалеттин ТУТКУН	158
Али КОЧА.	159
Хасан ЮНАЛ.	160
Гюль Айше ТАШЛЫ.	161
Мухсин САЛМАН	162
Гюльсерен Нальдёкен	163
Мержан ЖИВАН	166

ТАУ ХАПАР

ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Хапарла	170
-------------------------------------	-----

СЮРГЮН

ГУРТУЛАНЫ Мариям. Берт кёчгюнчюлюкде. <i>Эсгерю</i>	175
---	-----

МАДАНИЯТ БЛА ЗАМАН

ДОДУЛАНЫ Жамиля. Отарланы Керим атлы малкъар маданият ара. <i>Статья</i>	186
--	-----

ОРУС КЛАССИКАДАН

Александр БЛОК. Назмула	191
Сергей ЕСЕНИН. Назмула	193
Ой, бу жолла. Орус халкъ жыр	196

БИЛЛЯЧА

Алесь КАРЛЮКЕВИЧ. Шыбыртчыкъ бла аны нёгерлери. <i>Жомакъ</i>	197
---	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (222)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 08.04. 2022.
Выход в свет 29.04. 2022. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 656 экз. Заказ №723.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 37,60 руб., за 6 мес. – 113 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Багъалы окъуучула!

Бу кюнледе «Минги-Тау» журналыбызгъа 2022 жыл-
ны экинчи жарымына жазылыу бара тургъан кезиудю.

«Минги-Тауда» — халкъыбызны тарыхы,
«Минги-Тауда» — миллетибизни санаты,
«Минги-Тауда» — халкъыбызны адабияты,
«Минги-Тауда» — къыралыбызны саясаты...
«Минги-Тау» маданиятыбызны Минги таууду.

Журналны жарым жылгъа
багъасы **113** сомду.

Къууанчны, огъурлулукъну, насыпны да
биргесине юйюгюзге «Минги-Тау» келсин!

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

ТЁПЕЛАНЫ АЛИМ
КъМР-ни халкъ жазыучусу